

**ГІБРИДНА ВІЙНА:
IN VERBO ET IN PRAXI**

Вінниця
«Нілан-ЛТД»
2017

УДК 172.4:355.01:316.48
ББК Ю6
Г 46

Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 5 від 31 березня 2017 р.)

Рецензенти:

Бех В.П. – доктор філософських наук, професор
Лепський М.А. – доктор філософських наук, професор

Г 46 **Гібридна війна: in verbo et in praxi**: монографія /
Донецький національний університет імені Василя Стуса /
під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. – Вінниця : ТОВ «Нілан-
ЛТД», 2017. – 412 с.
ISBN 978-966-924-507-6

На початку ХХІ століття у військовій науці з'являється концепція гібридних війн, що описує новітню війну як комбінацію конвенційних, іррегулярних й асиметричних засобів, які включають постійну маніпуляцію політичним та ідеологічним конфліктом, а також залучення сил спеціальних операцій і конвенційних збройних сил, агентів розвідки, політичних провокаторів, представників медіа. Застосовуються у таких війнах й економічний шантаж, кібератаки, проксі-сервери і сурогати, пара-військові, терористичні і кримінальні елементи тощо. Українські та польські автори аналізують різноманітні аспекти сучасних гібридних війн, інтерпретуючи смисли інформаційного протистояння з акцентом на гібридній агресії Росії проти України.

УДК 172.4:355.01:316.48
ББК Ю6

ISBN 978-966-924-507-6

© Автори матеріалів, 2017
© ДонНУ імені Василя Стуса, 2017
© ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017

Зміст

Вступ 4-8

Частина 1.

КОНЦЕПТ «ГІБРИДНА ВІЙНА» В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕОРІЇ ВІЙНИ

- 1.1. Полемологія як методологічна підстава дослідження війн (*Лукаш Роман, Катерина Новікова*) 10-21
- 1.2. Загальна теорія війни і миру (*Олег Базалук*) 22-57
- 1.3. Сучасні концепти ведення воєнних дій та осмислення специфіки гібридної війни в Україні у дослідженнях західних експертів (*Володимир Мандрагеля*) 58-93
- 1.4. Російський погляд на концепцію гібридної війни (*Роман Додонов*) 94-133

Частина 2.

ІНФОРМАЦІЙНО-МАНІПУЛЯТИВНІ ЗАСОБИ ВЕДЕННЯ ГІБРИДНИХ ВІЙН

- 2.1. Інформаційна складова протистояння на Сході України (*Григорій Ковальський*) 135-174
- 2.2. Агресорний технологічний вплив на масову свідомість на тлі східноукраїнського конфлікту (*Віталій Білецький*) 175-236
- 2.3. Використання дискурсу як інструменту ведення війни (на прикладі Донбасу) (*Віра Додонова*) 237-272
- 2.4. Сучасний російський міф Великої Перемоги як засіб маніпуляції свідомістю (*Олександр Штоквиш*) 273-321

Частина 3.

ПОЛЕМОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ГІБРИДНИХ ВІЙН ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

- 3.1. Гібридна війна на Близькому Сході (*Руслан Халіков*) 323-338
- 3.2. Ідеологеми «руського міра» в сучасних гібридних війнах (*Володимир Гуржи*) 339-362
- 3.3. Трансгресія повсякденності: досвід переселення в умовах гібридної війни на Донбасі (*Марина Колінько*) 363-379

Висновки 380-385

Перелік посилань 386-411

ВСТУП

Полемологія – один з напрямків сучасної суспільної науки, що вивчає війну, насилля, конфлікти (від давньогрецьких слів πολέμος – війна та λόγος – вчення). Більш розповсюджене слово «полеміка» має з полемологією єдине коріння і також вказує на суперечку, дискусію, протистояння. Поняття «полемологія» вживається сьогодні у широкому та вузькому сенсі.

В широкому сенсі воно вказує на загальну теорію війни, метою якої є виявлення прихованих джерел людської агресивності та соціальних структур, що сприяють породженню війн. Відповідно до фокусу інтересів аналіз війни проводять різні науки – філософські, політичні, економічні, технічні, правничі, соціологічні, психологічні, воєнні, чиї методологічні підходи суттєво відрізняються. Але більшість реально функціонуючих теорій змішуються, оскільки війна є надзвичайно складним соціальним явищем, яке не можна пояснити методами суто одного підходу.

У вузькому сенсі полемологія – це французька школа «соціології війни», розвиток якої пов'язаний з ім'ям Гастона Бутуля, автора монографії «Війни – елементи полемології» [Bouthoul, 1951]. Бутуль вважав, що шляхом соціологічного аналізу різноманітних джерел можна виявити симптоми, які вказують на початок конфронтації в суспільстві з метою запобігання війн [Соловьев, 1993].

Зрозуміло, що у даній колективній монографії задіяний широкий полемологічний контекст, адже жоден з авторів не належить до французької соціологічної традиції. Українські та польські дослідники намагаються виявити природу нового типу війн, артикулювати їх причини, перебіг та можливу профілактику.

Як відомо, спроби створити універсальну теорію війни мали місце ще у Стародавньому Китаї. В Європі XVII століття теорії війни відбувалися у відповідності до інтересів монархів та були обмежені в цілях; стратегія військового маневру ставала

вирішальною в аналізі війни. Після подій Французької революції змінюються підходи у формуванні армій, цілі війни розширюються до завдань революції, її ідеологічного наповнення. Важливий внесок у формування загальної теорії війни був зроблений пруським військовим теоретиком Карлом фон Клаузевіцем у праці «Про війну», головною ідеєю якої є використання війни як інструменту національної політики. Розширюють насиченість поняття «війна» події Першої світової війни – розповсюдження на великих територіях, залучення широких мас населення та цілих національних економік, продовження протягом тривалого часу, що не співпадало з поглядами Клаузевіца. Як інструмент національної політики війна використовується в ситуації виживання народу. Війна стає частиною ідеологічних теорій, як повстання пролетаріату в комуністичній ідеології або нацистської доктрини вищої раси. Існує й протилежна думка щодо поняття «війна». Вона ґрунтується на запереченні раціонального в цьому явищі й показує війну соціальною катастрофою.

Сучасні полемологічні дослідження концентруються переважно на двох напрямках: на аналіз міжнародної системи та емпіричних дослідженнях феномену. Технологічна еволюція зброї, націленість на масове винищення та затяжний характер війни, змусили замислитися, з одного боку, над умовами виживання людства, а з іншого – усвідомити безпрецедентність володіння ядерною зброєю кількома наддержавами світу і технологічності локальних затяжних конфліктів, як в арабських країнах.

В теорії Клаузевіца, війна є раціональним інструментом зовнішньої політики задля примушення противника до власної волі, з використанням відповідних законів війни, зокрема оголошення війни. Але ця теорія не передбачала використання учасниками таких військово-політичних елементів як політичні заколоти, бандитизм, тероризм, спецоперації, що візуально більш притаманно громадянському конфлікту. Усвідомленню напрямку тенденції подальшої трансформацій форм війн та їх характеру у XXI столітті присвячені теоретичні доробки Мартіна ван

Кревельда «Трансформація війни» [Кревельд, 2005], Елвіна і Хеді Тоффлер «Війна та анти війна. Що таке війна і як з нею боротися. Як вижити на світанку XXI століття» [Toffler & Toffler, 1993], Жіля Дельоза і Фелікса Гваттарі «Трактат про номадологію: машина війни» [Делез, 2010], Мері Калдор «Нові та старі війни» [Kaldor, 2012]; Мануеля Деланди «Війна в добу розумних машин» [Деланда, 2014], Артиса Пабрикса та Андіса Кудорса «Війна в Україні: уроки для Європи» [The War, 2015].

Породженням XXI століття стали так звані «гібридні війни», які є симбіозами руйнації військово-політичної системи супротивника шляхом шантажу, підкупу, диверсій, дискредитацій, інформаційного тиску, маніпуляцій масовою свідомістю. Комбінація військових та невійськових методів з залученням протестного потенціалу населення складають суть війн нового покоління. Низка публікацій, присвячених гібридній війні, вийшла останнім часом і в Україні. Серед них заслуговують на особливу увагу колективна монографія Інституту стратегічних досліджень «Світова гібридна війна: український фронт» під редакцією Володимира Горбуліна [Світова гібридна війна, 2017], монографії Олега Базалука «Теорія війни і миру. Геофілософія Європи» [Базалук, 2016] та Романа Додонова «Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії» [Додонов, 2016], Матеріали тристоронньої експертної зустрічі в Берліні «*Российско-украинский конфликт в контексте геополитических перемен*» 27-28 лютого 2017 року [Российско-украинский конфликт, 2017].

Запропонована читачеві монографія може бути розглянута як продовження цієї наукової роботи з осмислення суті гібридної війни. Далеко не кожному поколінню науковців доля дарує можливість стати свідками і фіксаторами подій, що визначають світову історію. Автори, у більшості соціальні філософи за фахом, вважають за обов'язок зафіксувати процес формування смислів, еволюція яких обумовила певні очікування громадян, видозмінила мотиви їх поведінки та, врешті-решт, призвела до початку бойових дій.

За своєю структурою монографія складається з трьох частин. Перша з них – «Концепт «гібридна війна» в контексті еволюції теорії війни» розпочинається екскурсом до основ полемології, який здійснюють польські автори *Лукаш Роман* та *Катерина Новікова* з Вищої школи єврорегіональної економіки імені Альчіде де Гаспері в Юзефові. Загальну теорію війни і миру розробляє доктор філософських наук, професор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди *Олег Базалук*. «Сучасні концепти ведення воєнних дій та осмислення специфіки гібридної війни в Україні у дослідженнях західних експертів» подані у матеріалі доктора філософських наук, професора *Володимира Мандрагелі*, директора навчально-наукового Інституту гуманітарних наук Університету державної фіскальної служби України, професора кафедри глобалістики, євроінтеграції і управління національною безпекою Національної академії державного управління при Президенті України. Специфіка російського бачення цілей, змісту, заходів і форм гібридної війни розкривається у підрозділі 1.4 *Романа Додонова* – доктора філософських наук, професора, завідувача кафедри філософії Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Друга частина монографії присвячена аналізу «Інформаційно-маніпулятивних засобів ведення гібридних війн». Особливості інформаційної боротьби Росії проти України описуються у підрозділі 2.1 під автурою кандидата філософських наук, доцента кафедри філософії Донецького національного університету імені Василя Стуса *Григорія Ковальського*. Цю тему продовжує і розгортає його колега по кафедрі, кандидат філософських наук, доцент *Віталій Білецький*, який аналізує агресорний технологічний вплив на масову свідомість на тлі східноукраїнського конфлікту. Використання дискурсу як інструменту ведення війни розглядає на прикладі Донбасу доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Донецького національного університету імені Василя Стуса *Віра Додонова*. Предметом дослідження кандидата філософських наук,

старшого наукового співробітника *Олександра Штоквиша* є сучасний російський міф про Велику Перемогу та його маніпулятивний потенціал.

Третя частина охоплює «Полемологічні виміри гібридних війн початку ХХІ століття». Стаття кандидата філософських наук, вченого секретаря Українського інституту стратегій глобального розвитку і адаптації *Руслана Халікова* присвячена специфіці гібридної війни на Близькому Сході, а матеріал аспіранта кафедри філософії Донецького національного університету імені Василя Стуса *Володимира Гуржи* – вивченню ідеологеми «руського міра» в сучасних гібридних війнах. Нарешті, останній підрозділ, автором якого є кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії Донецького національного університету імені Василя Стуса *Марина Колінько*, вивчає життєвий досвід переселенців в умовах гібридної війни на Донбасі з точки зору трансгресії повсякденності.

Залишається додати, що дослідження виконане в контексті науково-дослідної роботи «Соціально-філософська рефлексія шляхів вирішення конфлікту на Сході України» (номер держреєстрації 0116U002518).

Автори висловлюють щире подяку рецензентам – *Володимиру Беху*, доктору філософських наук, професору, завідувачу кафедри управління, інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, та *Максиму Лепському*, доктору філософських наук, професору, декану факультету соціології та управління Запорізького національного університету.

Частина 1.
КОНЦЕПТ «ГІБРИДНА ВІЙНА»
В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕОРІЇ ВІЙНИ

1.1. ПОЛЕМОЛОГІЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПІДСТАВА ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙН

На сьогоднішній день існує потреба розвитку досліджень проблем війни та збройних конфліктів в перспективі полемології. Багато дослідників і спеціалістів із сфери безпеки і оборони звертається до полемології в пошуку відповідей на нагальні питання сучасності. В зв'язку з цим теоретичні основи полемології, а також суміжних наук, передусім наук про безпеку і оборону, варто використати для збагачення нашого знання про війну, збройні конфлікти і мир.

Феномени війни і миру існували від початків державотворення, були в центрі уваги правителів і військових. Війна є реальною складовою частиною навколишнього світу. Порівняно з іншими суспільними явищами тільки війна, як правило, з'являлася майже нізвідки і могла дуже довго тривати. З огляду на свою теоретичну і практичну вартість війна була предметом зацікавлення філософської і суспільної думки від початків історії людства. Потягом століть мислителі і вчені шукали шляхів уникнення війн. Без уважного дослідження війни не можна зрозуміти шляхів формування сучасного світу, як і знайти відповідь на питання, чому й далі воюють навіть найбільш розвинуті суспільства.

Дослідження походження, суті і характеру війни, а також природи миру і шляхів його досягнення не належать виключно до епохи сучасності. Сягають античної суспільної думки. Можна виділити два теоретично-методологічні напрямки в дослідженнях війни і миру.

- 1) напрямок peace research – дослідження миру, також під назвою іренологічний напрямок (гр. Ειρήνη – мир, спокій),
- 2) полемологічний напрямок (гр. Πόλεμος - війна, бій, боротьба).

Без детального аналізу різниць між тими двома напрямками на даний момент варто підкреслити, що для теоретиків першого напрямку шлях до пізнання сутності та джерел війни веде через пізнання умов, природи і структури миру. З іншого боку, представники другого напрямку вважають, що треба дослідити спочатку джерела війн, їхньої сутності і характеру, а тільки потім визначати умови їх викорінення з суспільного життя. Таким чином здається, що у методологічному відношенні полемологія є більш переконлива, адже згідно з її принципами, якщо ми хочемо будувати мир, необхідно одночасно обмежувати, зменшувати і врешті ліквідувати джерела збройних конфліктів і війн. Отже без огляду на численні методологічні і теоретичні напрямки у дослідженнях війни і миру полемологія здобуває значну вагу і значення. Проявляється це в різномірних діях, що направлені не тільки на створення інтердисциплінарної, але своєрідної наддисциплінарної галузі наук про війну і мир [Borgosz, 1989: 226-227].

Отже саме війна з огляду на свою теоретичне і практичне значення стала предметом зацікавлень філософської і суспільної думки від початків історії. Можливостей уникнення війн людськість шукала дуже довго. Зміст міркувань змінювався в міру історичного розвитку і поступу наукового знання, а ідеї, що з'являлися в цій сфері, були пов'язані з тими чи іншими політичними, військовими, ідеологічними, цивілізаційними, релігійними або методологічними принципами. Через деякий час повставали ще складніші інтерпретації вищезгаданих проблем, спеціалізовані, розвинуті трактати і теорії присвячені повстанню та сутності війни і її ролі та значенню в житті суспільств і держав. Хоча ці концепції мали багато цінних елементів, характеризувались на жаль одностороннім підходом. Не представляли цілісної і наукової теорії, що не дозволяло повніше пізнавати і розуміти цю складну проблематику.

З розвитком науки і техніки, з черговими трансформаціями суспільного устрою змінювалися теорії ведення війн. Характер збройних конфліктів був значною мірою визначений розвитком

засобів боротьби. Природа збройної боротьби підлягала систематичній переоцінці. Здається, що твердження про можливість цілковитого усунення феномену війни із суспільного життя є чистою утопією. Змінюються цілі, характер і способи ведення збройних конфліктів, що відчувається зокрема на даному етапі сучасності, але незмінним здається твердження, що в майбутньому війну як суспільне явище чекає на жаль «щасливе довголіття».

Незважаючи на численні зусилля щодо пояснення сутності дисципліни полемології, й далі вимагає вона не тільки подальшого аналізу, але популяризації основних її аргументів. Як раніше згадувалося, поняття походить від грецького слова «полемос», тобто війна, конфлікт, суперечка. Варто згадати також творця цього поняття, на якого часто вказують представники дисципліни. Був ним французький соціолог і демограф Гастон Бутуль (1896-1980), один із фундаторів і директор першого в світі Інституту полемології (l'Institut français de polémologie), створеного у 1945 році в Парижі. У своєму найбільшому творі «Traité de polémologie. Sociologie des guerres» («Трактат про полемологію. Соціологія війни»), де можна знайти квінтесенцію його поглядів. Бутуль виразив свій підхід до проблематики у знаменитому твердженні: «Якщо хочеш миру, пізнай війну», або «від пізнання війни до пізнання миру». Він підкреслив потребу визначення явища війни тому, що тільки це може гарантувати збереження миру та уникнення збройних конфліктів та війн у майбутньому [Bouthoul, 1970].

Такий підхід визначає кроки полемологів, які акцентують необхідність пізнання природи, етіології та сутності війни перед аналізом і пізнанням миру. Пізнання війни може сприяти створенню рамок для пізнання миру. Таким чином полемологія концентрується на дослідженні явища війни у спосіб, подібний до дослідження інших суспільних явищ.

В літературі можна зустріти різні визначення проблемного поля полемології. Це є наукова дисципліна, в рамках якої

дослідники займаються аналізом війн і збройних конфліктів в інтердисциплінарній перспективі. В її рамках досліджується природа збройних конфліктів і війн, їх місце в часі і просторі, циклічність, інтенсивність, розмір, масштаб, а також причинно-наслідкові зв'язки та їх класифікація. Полемологія досліджує війни і збройні конфлікти минулого, сучасності та майбутнього [Huzarski, 2012: 10].

Можна виділити в її рамках такі області пізнання: дослідження війн та збройних конфліктів минулого на основі численних критеріїв (порівняльний, статистичний, структурний аналіз тощо), сучасності (ідентифікація проблеми) і майбутнього (прогнозування), визначення природи війни та збройних конфліктів (війна як феномен, причини агресивної поведінки), факторів, що сприяють їх періодичності, або так звані ритми войовничості; визначення показників інтенсивності, вимірювання і порівняння тривалості, а також створення типологічного поділу [Kęsoń, 2013: 10].

Полемологія намагається відповісти, насамперед, на питання, чому в суспільстві в певному моменті історії починаються воєнні дії. Згідно думки відомих полемологів війна – це найбільш суперечливе і деструкційне серед суспільних явищ. Окрім війни та конфліктів полемологія також займається проблемами миру в інтердисциплінарній перспективі. Саме на цьому дослідники і спеціалісти з полемології покладають вирішальний акцент.

Сучасна цивілізація або цивілізації принесли багато нового до життя людини в матеріальному, науковому і технічному сенсі, забезпечуючи хоч у частині глобального суспільства досить високий рівень життя. Реалізація економічних потреб і прагнень в розвинених суспільствах сприяє відчуттю економічної безпеки, зросту матеріальних стандартів житті, розвитку потенціалу комунікації між людьми та соціальними групами в усіх можливих її формах. На жаль, разом з розвитком позитивних тенденцій наступило пришвидшення розповсюдження глобальних викликів і загроз та численних інших негативних факторів. І хоч у воєнному

відношенні небезпека нової глобальної війни на даний момент оцінюється як мінімальна, не означає це її цілковитого виключення [Krztoń, 2015: 9].

Війни є не тільки реальною складовою частиною сучасного світу. Мабуть не знайдеться жодної особи, яка не погодиться з твердженням, що війна завжди була невід'ємною частиною існування людської спільноти. Трактуювання війни як важливої частини міжнародних відносин й далі відповідає звучанню слів Сунь Цзи, згідно яких війна є справою суттєвого значення для долі держави [SunTzu, 1994: 64]. Ці ідеї мають дуже довгу традицію.

Незважаючи на численні ідеологічні, політичні чи методологічні відмінності спеціалісти військової галузі намагаються опрацювати наукові підвалини для нових суспільних, державних і міждержавних стосунків, одночасно беручи участь в практичній реалізації цих стратегій. При цьому розуміння війни і навіть значення самого поняття «війна» змінюється з огляду на історичну змінність феномену. Подальший аналіз намагається віддзеркалити зміни в характері, а часом навіть в природі війни на сучасному етапі розвитку людства. Безсумнівно поняття війни, різноманітні термінологічні і типологічні елементи були вже багато разів описані в літературі предмету.

Більшість полемологів так чи інакше співвідносить свої роздуми на сучасні теми з подібною тематикою з минулого. Варто на цьому етапі навести слова Едварда Карра, який в одному із своїх творів виразив переконання про характер розуміння історичних змін. Отже, згідно його бачення, історія починається саме тоді, коли люди перестають вважати мінливість природнім процесом, тобто циклом пір року, що приходять на зміну одна одній, поколінь, які змінюють одне одного. Необхідно події розглядати конкретно, в перспективі їх зв'язку із людськими діями і постійним впливом людських дій. «Минуле, сьогодення і майбутнє пов'язані одне з одним в історичний ланцюг без кінця» [Carr, 1999: 166-167]. Таким чином, без відповідного аналізу

минулих війн неможливо знайти відповіді на всі питання про війни сучасні.

Згаданий вище Сунь Цзи вважав, що найважливішим досягненням війни є перемога ворога без боротьби. В своєму трактаті «Мистецтво війни» він писав, що «війна – це велика справа держави, основа життя і смерті, шлях до виживання або загибелі. Це потрібно ретельно зважити й обміркувати». При цьому Сунь Цзи вважав, що будь-яке зло є ліпше за війну, оскільки війна є найбільшим злом [SunTzu, 1994: 7-13].

Античний філософ Платон вважав війну за нормальне і вічне явище, а також передусім суспільне. Варто пригадати його поділ війн на внутрішні (між грецькими полісами) та зовнішні (боротьба греків з іншими державами), вважаючи перші за хворобу Еллади (громадянська боротьба). Джерелом внутрішніх війн, на його думку, були несправедливість, відсутність згоди і гармонії та «ненаситна жага» тощо, тобто приватні і публічні «джерела нещастя». Зовнішні війни Платон вважав за натуральні явища, що виникають з відмінності Греції від варварів, необхідності захисту її безпеки та культурної вишості [Platon, 1958: 76]. Війна, за Платоном має бути знаряддям зміцнення миру, але протягом мирного періоду не варто готувати чергову війну.

В подібний спосіб розмірковував й Аристотель. Він трактував війну не як мету саму в собі, але як засіб досягнення мети, тобто миру. Враховуючи факт, що Аристотель вважав мир за умову досягнення щасливого життя і вартість саму в собі, війна видається таким чином своєрідною обов'язковою умовою досягнення щастя в умовах миру. Він присвятив багато уваги збройним силам. На його думку, кожна держава повинна гарантувати своїм громадянам відчуття безпеки, миру та щастя, тому повинна мати добру армію, яка повинна забезпечити такі умови [Arystoteles, 1964: 288].

Серед давніх мислителів важливу роль у розвитку полемологічної думки відіграв Цицерон, який вважав війну

вирішенням суперечки через застосування сили у вигляді збройного насильства.

Відрізняв такі два атрибути війни як поява суперечки між сторонами та пізніше застосування збройної боротьби із суперником як засобу вирішення цієї суперечки. Представлений Цицероном принцип став основним для багатьох представників середовища дослідників війни. Також він підкреслював роль справедливості в діяльності і функціонуванні держав. Цицерон вважав, що саме справедливість є єдиною з найважливіших умов існування щасливої держави з добрим устроєм, що принесе щастя своїм громадянам. Цицерон конкретизував також основи гуманітарного права в збройних конфліктах, постулював необхідність керуватися у війні розумом, розвагою та стриманістю, уникати почуттів та відсунути інстинкти на другий план [Rosa, 1991: 213-214].

Подібну до Цицерона теорію війни створив Гуго Гроцій. Він стверджував, що війна – це стан суперечки із застосуванням сили між певними особами. Серед її наслідків є численні нещастя, що трапляються з невинними людьми [Grotius, 1957: 154].

Аналізуючи війну в перспективі давніх мислителів варто згадати про ранньохристиянські філософські концепції, присвячені питанням війни. Особливої уваги вимагає постать св. Августина, автора ідеї справедливих (*bellum iustum*) і несправедливих (*bellum iniustum*) війн. Справедливі війни дозволені Богом, вони є виразом істинної мужності, ведуться як у захисті вітчизни, якій загрожують варвари, або так і у захисті ближнього, на якого незаслужено напали вороги. Всі інші війни належать до категорії несправедливих, що не мають дозволу від Творця [Św. Augustyn, 1977: 412].

Англійський філософ Томас Гоббс вбачав причини війни в натурі людини, його бажанні здобуття влади, його хтивості, слабості, а також відсутності довіри до інших. Ототожнював війну із зростаючою перенаселеністю світу, що мало пізніше свій вплив на появу мальтузіанської теорії про неминучість війн та їх

корисний вплив на розвиток суспільства. Томас Гоббс писав, що для людської природи характерні три причини суперечок. Це передусім суперництво, недовіра та бажання слави [Hobbes, 1954: 109]. Звідси з'явилася теж популярна теза: *homo homini lupus est*. Гоббс вважав, що природнім станом є війна всіх з усіма, кожного з кожним (*bellum omnium contra omnes*), яка однозначно виникає з факту, що кожна людина є з натури егоїстом.

Надзвичайний вплив на полемологічну думку мала Французька революція. Ще перед нею Жан-Жак Руссо в своїх теоріях, що так чи інакше стосувалися війни, намагався знайти її причини в бажанні людей мати приватну власність і в матеріальній нерівності в суспільстві. Вважав, що людська натура, яка від початку історії була благородна, з появою перших держав змінилася, потрапила до поганого (раціонального) світу, де людина стала штучною істотою – егоїстом, який турбується тільки про своє власне добро. Саме тому, як вважав Руссо, починалися війни, які на його думку були наслідком згаданої повної зміни людської природи [Polak, 2010: 60].

Тим часом творець поняття полемології Гастон Бутуль вважав, що суспільства вступають у війну, між іншим, через завелику кількість людей, що займаються виконанням економічних або організаційних завдань. Цей надлишок сприяв відповідним деструкційним факторам, між іншим, таким як голод, еміграція, внутрішні розлади, а це призводило до чергових війн.

Наприклад, інший дослідник війни Квінсі Райто характеризував війну у найширшому значенні як динамічну конфронтацію двох подібних одиниць. В цій перспективі Квінсі Райт описав війну як набір юридичних передумов, які дозволяють двом або більшій кількості антагоністичних груп вирішувати конфлікт через використання збройних сил [Wright, 1983: 5-17].

До сьогоднішнього дня філософи не перестають аналізувати джерела військових конфліктів, намагаючись (незалежно від історичних, політичних і суспільних передумов) віднайти і

зрозуміти механізми, які функціонують поза волею людини та його зовнішніми діями. Протягом століть різні філософські школи формулювали власні концепції, з яких кожна можна визнати як за правильну, так і неправильну, в залежності від перспективи спостерігача. Їхня багатомірність відповідає багатомірності війни.

В кінці XIX – на початку XX ст. війна стала розглядатися в категоріях суспільних явищ, що дало можливість сформулювати нові думки та ідеї пов'язані з аналізом війни. Роберт Ендікот Осгуд в своїй книзі «Обмежена війна» («Limited War») навів таке визначення війни: «організоване зіткнення збройних сил суверенних держав, які прагнуть нав'язати одна одній свою волю» [Осгуд, 1960: 246]. Саме з огляду на це Осгуд вважав кожна війну «обмеженою», поділивши їх на ядерні, традиційні, партизанські тощо.

На думку одного із найвидатніших теоретиків війни Карла фон Клаузевіца війна це складне зіткнення, акт насильства, що має на меті примусити супротивника до виконання нашої волі. Клаузевіц пише, що війна не є звичайною формою проведення часу для приємного ризику та перемоги, не є також наслідком безкорисливого ентузіазму. Вона є серйозним засобом, що використовується для досягнення серйозної мети [Clausewitz, 1995: 21]. Війна є політичною дією, продовженням політичних відносин, що виражаються в актах насильства. Насильство це має на меті примусити супротивника, тобто довести його збройні сили до стану, в якому вони не будуть в стані продовжувати збройну боротьбу. Війна – це не тільки політична дія, це політика, що ведеться також з використанням інших засобів. Це також один із засобів політики, завдяки якому можна досягти будь-яку мету [Clausewitz, 1995:3-25].

На даний момент все частіше з'являються критичні думки щодо класичної парадигми війни, сформульованої на основі визначення Клаузевіца. Наприклад варто звернути увагу на погляди американського філософа і політолога Майкла Вользера, що в своєму творі «Суперечка довкола війни» (“Arguing About

War”) говорить про провокаційний характер тези про використання війни нарівні з іншими політичними засобами. «Так само очевидне може бути твердження, що політика є продовженням війни іншими засобами». Адже важливо, що засоби різні. Як вважає Вользер, якщо політика є формою мирної суперечки, то війна це організоване насильство [Walzer, 2006: 7].

З огляду на критерії способу ведення війни полемологи виокремлюють чотири покоління війни, також поняття гібридної війни. Війни першого покоління – це новітні війни доіндустріальної епохи, що велися державами із використанням одягнених в форму численних мас солдатів, які боролися за допомогою тактики стрілецьких ліній та штурмових колон. Характеризувалися відносно невеликими розмірами армій задіяних в конфлікті та невеликою територією, на якій велися безпосередні воєнні дії. Битви (окрім облоги) мали нетривалий характер вирішальних зіткнень (головним чином, протягом одного дня).

Війни другого покоління – це конфлікти із використанням великих армій, що відбувалися на великих територіях і зводилися до багатоденних, а навіть багатомісячних інтенсивних битв із ясною перевагою оборони над наступом. В багатьох випадках інтенсивно використовувалася артилерійська вогнева міць. Потягом таких війн розвивалися техніка камуфляжу, польові фортифікації, радіокомунікація та просунуті засоби розвідки.

Війни третього покоління – це маневрені війни, в яких поєднувався рух та висока вогнева міць, такі війни були характерні для періоду після 1918 року.

Війни четвертого покоління – це сучасні війни із асиметричним характером, відповідною тривалістю, використанням терористичної техніки, децентралізованою, транскордонною і понаддержавною базою конфлікту, зосередженням уваги на цивільному населенні як меті тактичних дій, зникненням поділу на фронт і тил, відсутністю можливості проведення вирішальної битви і такою специфічною характерною

рисую як наявність засобів масової інформації, що передають війну в прямому ефірі широким масам населення впливаючи таким чином на громадську думку. Елементом війни стає мистецька стратегія впливу засобів масової інформації на громадську думку воюючих сторін. Медійний вимір війн четвертого покоління впливає на саму істоту війни [Global Insurgency, 2008: 303].

У вищенаведеній схемі варто також згадати новітні гібридні війни (*hybrid warfare*). Це сучасні війни, які ведуться із використанням всіляких доступних тактик боротьби, як регулярних чи нерегулярних, так і кібернетичних із можливістю застосування зброї масового знищення, а також інформаційної, психологічної та пропагандистської війни із використанням останніх інформаційних і медійних технологій. На даний момент не існує одного, визнаного усіма визначення гібридної війни. Наприклад, Натан Фрейєр з Centerfor Strategic and International Studies, один з творців цього поняття, колишній співпрацівник Департаменту оборони США визначив гібридну війну на основі чотирьох типів боротьби: традиційні сутички регулярних військ, партизанська війна, «катастрофічний тероризм» та винищувальні техніки, що підривають користь військової переваги регулярних військ [Freier, 2009].

Полемологічні міркування над сутністю гібридного конфлікту полягають не тільки у ствердженні ваги цієї загрози для міжнародного середовища чи необхідності глибоких, детальних, комплексних досліджень. Оскільки на зміну територіальному виміру війни прийшла багатомірний, багаторівневий комплекс воєнних і невоєнних дій, направлених на одночасне досягнення різноманітних цілей, полемологи почали навіть твердити, що всі попередні класифікації і типології війн і навіть їх акторів втратили вагу і наукову цінність [Banasik & Parafianowicz, 2015: 7].

Серед додаткових чинників, які вийшли на перший план і вимагають не тільки побіжного врахування, але й відповідного аналізу, варто зазначити не тільки глобалізацію чи очевидний

вплив новітніх технологій, але їх співіснування з залишками «старих» війн. Гібридизацію таким чином можна розглядати як співіснування багатьох нез'єднувальних елементів, адже поряд з військовими супертехнологіями й далі використовуються примітивні методи боротьби і зброя, а «постмодерна» війна співіснує із боротьбою не тільки за територію, але й за розуми, ідентичності і цінності. Як зазначили сучасні польські дослідники Банасік і Парафіяновіч, гібридність може проявлятися також «в конфронтації східної деструкційно-паразитуючої цивілізації із християнською цивілізацією Заходу» [Banasik & Parafianowicz, 2015: 7].

Згідно з класичним підходом держава є єдиним суб'єктом воєнних дій, але на сьогоднішній день її роль суттєво змінилась під впливом інших політичних і економічних понаддержавних і транскордонних чинників. Для дослідження війн і збройних конфліктів в полемологічній перспективі це означає, між іншим, потребу зосередження уваги на суспільних змінах в усіх сферах життя людини, на врахуванні різноманітних елементів політичного, економічного чи навіть технологічного контексту, що впливають на війну як суспільне явище.

1.2. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ВІЙНИ І МИРУ

Однією з методологічних особливостей полемології є її зв'язок з геофілософією. Тому почнемо наші міркування з уточнення поняття «геофілософія», предмету її дослідження.

Уперше поняття «геофілософія» зустрічається в роботі Жіля Дельоза й Фелікса Гваттарі «Що таке філософія?», яка вийшла у Франції у 1991 році. У них геофілософія виступає як «просторова модель іманентної філософії, заснована на співвіднесенні території й землі» [Deleuze & Guattari, 1994: 85]. Надалі розуміння геофілософії значно поглибили й розширили: Ніколо Масіандаро [Masciandaro, 2010], Бен Вудерд [Woodard, 2013], Тейлор Веб [Webb & Gulson, 2015], Калерво Галсон [Webb & Gulson, 2015] та інші.

Однак, якщо дивитися на геофілософію не як на поняття, уведене до наукового обігу тільки наприкінці ХХ століття, а як *на філософію географії*, то складність і важливість проблем, що порушуються геофілософією, є порівнянними з онтологією. Перші дослідження з філософії географії зустрічаються в стародавніх греків і, насправді, геофілософія Дельоза й Гваттарі – це тільки видима частина досліджень, коріння яких сягає апофатичного світоосягнення¹. Саме завдяки філософії географії геофілософія в змозі звертатися до фундаментальних наукових теорій про походження Землі в масштабах космосу й одночасно оперувати загальними сутностями й категоріями буття, узятими з філософії.

У класичному розумінні геофілософія розглядає Землю й культурні цивілізації, які її утворюють:

---

¹ Масштабний аналіз філософії географії проведений українським філософом Юліаном Тютюнником. Спираючись на вчення Олексія Лосева, Мартина Гайдеггера, Жіль Дельоза та ін., Тютюнник розкриває можливості геофілософії при дослідженні причин змін, які відбуваються в просторі Землі, а також при вивченні смислів ландшафтів, складовою частиною яких є, в тому числі і людина [Тютюнник, 2011].

1. Як «поверхню», яка складається з безлічі диференційованих частин (локусів), з різною структурою, функціями й мінливими межами (границями). Локуси безупинно взаємодіють, наприклад, утворюють різного роду союзи, об'єднання, блоки, федерації й інші штучні конструкції, або розпадаються, зменшуючись у межах (границях) або повністю зникаючи з простору Землі;

2. При цьому, диференційована на локуси цивілізацій поверхня Землі розуміється не буквально – як площа, а у формулюванні Карла Ріттера: «географія – це наука про простори й про їх речовинне заповнення».

3. Як смисли (різому), які є причиною складної гама виявів у просторі Землі.

У геофілософії поняття «цивілізація» використовується у двох значеннях: а) як цілісний (єдиний) простір Землі – *цивілізація Землі*; і б) як відносно стійкі соціально-культурні центри – *локуси цивілізацій*. Цивілізація Землі, як простір однойменної планети Сонячної системи, утворена певною кількістю локусів цивілізацій, які перебувають один з одним у складних взаємовідносинах: змінюють свої межі, зникають, з'являються, конфліктують, доповнюють один одного тощо.

Юліан Тютюнник визначає предмет філософії географії як окремо взятий локус, а саму філософію географії як науку про нескінченність локалізації [Тютюнник, 2011: 55]. Ми свідомо задіємо цю науку виключно в застосуванні до людської цивілізації, тому й предмет дослідження геофілософії, як філософії географії, у нашому розумінні значно звужується. Він зводиться до дослідження існуючих у просторі Землі локусів цивілізацій, які мають свою глибину (різому) і свою історію розвитку в масштабах цивілізації Землі.

Таким чином, у нашому дослідженні *предметом дослідження є локус цивілізації (центр культури), а об'єктом – цивілізація Землі, схильна до нескінченності локалізації*. Причому з урахуванням *онтологічності* нашого підходу й методології,

предмет і об'єкт нашого дослідження ми розглядаємо як простір, пов'язаний з фундаментальними науковими й філософськими теоріями про минуле, сьогодення й майбутнє людини в масштабах Землі й космосу.

Отже, предмет геофілософії є відправною точкою в створенні загальної теорії війни й миру. Історія створення локусів цивілізації, спрямованість їх розвитку, нескінченна зміна границь локусів і т.п. – усе це, з одного боку, є предметним полем досліджень геофілософії, з іншого боку, постає науково-філософською базою для створення теорії війни й миру.

Що в сучасній науковій літературі розуміють під окремим локусом цивілізації й нескінченною локалізацією? У більшості випадків під локусом цивілізації розуміють певне політичне й/або соціальне співтовариство, наприклад, народності, нації, державу. Класичними в цій галузі вважають роботи Бенедикта Андерсена, Еріха Хобсбаума, Ентоні Сміта, Мирослава Хроуча та інших.

Нескінченність локалізації прийнято розглядати:

– як типи (хвилі, що змінюють одна одну) цивілізацій (наприклад, роботи Миколи Данилевського, Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі, Деніела Бела, Елвіна Тоффлера);

– як зіткнення народів, націй, цивілізацій (наприклад, роботи Самуеля Гантінгтона, Фернанда Броделя та ін.).

На наш погляд, усі ці політичні й соціальні організації (союзи, об'єднання, комбінації тощо), а також різні варіанти їх взаємодій – це лише видима частина соціальних конструкцій, створених людським розумом. Безперечно, частково вони розкривають особливості формування локусу цивілізації й процес нескінченності локалізації, однак фактично є тільки зовнішніми виявами змісту, але не самим змістом окремого локусу цивілізації.

Основна частина сучасних досліджень предмета й об'єкта геофілософії припадає на зовнішні, спостережувані вияви людської активності. Вивчається багатство й різноманітність виявів змісту в розвитку і взаємодії локусів цивілізації. Увесь цей емпіричний і теоретичний матеріал, накопичений багатьма поколіннями вчених, автор використовував для створення й перевірки теорії війни й миру. Однак за вивченням різноманіття віртуальних і матеріальних вторинних форм, дослідники відійшли від вивчення самого змісту – різоми локусу й основ нескінченності локалізації. На нашу думку, саме в цьому предметному полі перебуває аксіоматика теорії війни й миру.

Перша аксіома, на основі якої автор виводить теорію війни й миру, випливає з того, що запитання «Що становить собою окремий локус цивілізації?» зводиться до питання «Що становить собою людина?». Коли дослідник розглядає локус цивілізації, як державу та її устрій, або як націю й історію її формування – він не помиляється. Це рівнозначно розглядати людину як суб'єкта суспільно-історичної діяльності й культури, який має можливість мислити, здатність здійснювати вільний вибір тощо. У цих судженнях немає помилки.

Однак, не будучи помилковими, ці міркування розкривають лише зовнішні вияви того змісту, який і становить основу локусу цивілізації й людини. За різноманітністю зовнішніх виявів приховується різом, яка визначає особливість формування, розвитку й взаємодії локусу цивілізації, причому точно також, як генерує формування, розвиток і комунікацію окремо взятої людини. Таким чином, *перша аксіома теорії війни й миру стверджує, що окремий локус цивілізації й людини мають єдину різому.*

Ще на початку ХХ століття Пітирим Сорокін писав: «...суспільство як предмет вивчення соціології дане тільки там, де дано кілька одиниць (індивідів), *обдарованих психікою й пов'язаних між собою процесами психічної взаємодії.* І навпаки,

уюсюди, де взаємодія тих чи інших центрів позбавлена психічного характеру, наприклад, взаємодія атомів, молекул, планет, каменів, дерев, найпростіших організмів, позбавлених свідомості, – там не буде й суспільства в розумінні соціологічному» [Сорокин, 1992: 28-29].

Думка про те, що психіка є різомою окремого локусу цивілізації й людини пролунала в роботах багатьох авторитетних дослідників. Початок ХХ століття можна назвати періодом звикання до цієї думки в науці й філософії. Джон Бернал, Іван Ільїн, Едмунд Гуссерль, Володимир Вернадський, Олександр Опарін, П'єр Тейяр де Шарден й інші автори, вибудовували логіку своїх вчень, починаючи від різомі. Однак методи дослідження психіки були занадто недосконалі. Отримані результати не відповідали вимогам, що висувалися до наукових теорій. Звертання до різомі підвищувало ризики заплямувати наукову репутацію домислами, здогадами, спірними аргументами. Можливо, тому основна частина дослідників, чекаючи більш вагомих наукових проривів у дослідженні різомі, сконцентрувалася на вивченні різноманітності її виявів.

Через майже сто років у науковому світі мало що змінилося. На початку ХХІ століття, незважаючи на те, що про різому окремого локусу цивілізації й людину стало відомо набагато більше, наукової теорії, що розкриває структуру й функції психіки, поки що не існує. Існують *філософські* узагальнення й *науково-філософські* моделі.

На основі власних досліджень у нейрофілософії й у галузі еволюційної теорії, а також авторської моделі еволюції «еволюціонуюча матерія», автор спробує підвести під уже існуючі результати численних досліджень виявів різомі науково-філософську теорію еволюції самої різомі. Таким чином, *перша аксіома теорії війни й миру в повному формулюванні звучить у такий спосіб: окремий локус цивілізації й людина мають єдину різому – еволюціонуючу психіку.*

Наступна аксіома, яку автор використовував для побудови теорії війни й миру, взята з авторської моделі еволюції – «еволюціонуюча матерія»². Вона стосується поняття «еволюція»:

1. Еволюція – це ускладнення структури речовини, типів взаємодії й середовищ існування, причому в єдності й боротьбі протилежностей. Говорячи про еволюцію як ускладнення світу, мається на увазі ускладнення трьох складових фізичної реальності: 1) структури речовини; 2) типів взаємодії (зв'язків) між структурами речовини; 3) середовищ існування, у яких ускладнення цих структур і взаємодій здійснюється, і яке, певною мірою, зумовлює характеристики середовища [Базалук, 2014: 186].

2. В основі ускладнення будь-якого стану матерії (Всесвіту, біосфери або ноосфери) перебувають три фактори й дві причини еволюції. До факторів еволюції як ускладнення відносяться: а) безперервність самоускладнення структури, типів взаємодії й середовищ існування будь-якого стану матерії, яка доповнюється: б) блочністю безперервного самоускладнення й принципом домінантності блокового безперервного самоускладнення; б) нелінійність ускладнення структури речовини, типів взаємодії й середовищ існування будь-якого стану матерії, яка доповнюється факторами: ієрархічності нелінійного ускладнення й спрямованістю нелінійного ієрархічного ускладнення; в) ізоляція ускладнення. До причин еволюції як ускладнення відносяться: а) активне начало, споконвічно закладене в основу вихідних елементів будь-якого стану матерії, яке утворює самоускладнення; б) природний добір як вплив зовнішнього середовища. Взаємодія внутрішнього активного начала будь-якого стану матерії із природним добром, як впливом зовнішнього середовища, утворює регуляторний компроміс [Базалук, 2014: 187].

---

² Її основні положення викладені у монографіях: «Мироздание: живая и разумная материя (историко-философский и естественнонаучный анализ в свете новой космологической концепции)» і «Теория эволюции: От космического вакуума до нейронных ансамблей и в будущее» [Базалук, 2005; Базалук, 2014]

Таким чином, в основу загальної теорії війни й миру через методологію геофілософії, закладено дві аксіоми:

Перша аксіома: *окремий локус цивілізації й людина мають єдину різому – еволюціонуючу психіку;*

Друга аксіома: *еволюція – це безперервне й нелінійне ускладнення структури речовини, типів взаємодії й середовищ існування, яке підкоряється трьом факторам і двом причинам, універсальним для будь-якої матеріальної організації в масштабах Всесвіту.*

***

Проблема війни й миру з різних точок зору предметно осмислюється вже кілька тисячоліть. На наш погляд, теоретичну й емпіричну основу війни й миру складають головним чином дослідження в трьох напрямках:

1. У релігії, етиці, філософії й психології – як осмислення нормативно-оцінних категорій добра й зла.

2. У філософії, політології, соціології і юриспруденції в теоріях міжнародних відносин.

3. В історії, художній, документальній, мемуарній, довідковій і технічній літературі, присвяченій темі війни й миру.

За значний проміжок часу, у кожному з трьох напрямів досліджень накопичений багатий фактичний і теоретичний матеріал, що висвітлює проблему війни й миру в усьому різноманітті її змістів. Досить повна бібліографія робіт з теорій війни й миру представлена в огляді Джека Леві [Levy, 2015]. Самі теорії зібрані в оглядах і колективних монографіях: «Theories of War and Peace» за редакцією Майкла Брауна [Theories, 1998]; Джона Васкеса [Vasquez, 2009]; Джека Леві і Вільяма Томпсона [Levy & Thompson, 2010] та ін.

Однак, незважаючи на досить високий рівень досягнень у цій галузі наук, існуючі теорії війни й миру не в змозі пояснити,

передбачити й попередити агресію однієї держави проти іншої. На наш погляд, розширення методології геофілософії, а також емпіричної й теоретичної основи теорії війни й миру за рахунок досліджень у нейронауках, психології і соціальній філософії, дозволить створити теорію, яка не тільки зможе пояснити причини нескінченної локалізації поверхні Землі, а й буде мати певний прогностичний потенціал.

Дамо перше визначення в нашому дослідженні: локус цивілізації – це *схильний до ізоляції на окремій географічній або уявній (віртуальній) території, безупинно й нелінійно ускладнюваний психпростір з сукупністю продуктів своєї діяльності.*

Дамо друге ключове визначення нашого дослідження – визначення війни й миру. Для геофілософії війна – це *насильницьке проникнення одного психпростору в локус іншого психпростору, яке спричиняє істотні зміни в його виявах. Мир – це погоджена взаємодія між психпросторами, що приводить як мінімум – до поваги, максимум – до примноження виявлень один одного.*

Методологія геофілософії визначає війну й мир як безперервні й нелінійні взаємодії між психпросторами, які на поверхні Землі виявляються в нескінченній зміні меж (границь) локацій.

***

Щоб розкрити причини війни, нам необхідно відповісти на запитання: «Чому окремі психпростори претендують на локуси інших психпросторів, або інакше – виявляють агресію?» На наш погляд, відповідь на це питання лежить в галузі досліджень нейрофілософії, психології й соціальної філософії. Під час розгляду причин вияву психпростором агресії, автор використовував роботи Зігмунда Фройда, Олексія Леонтєва, Леонарда Берковіца, Ніла Міллера, Конрада Лоренца, Гаррі

Кауфмана, Еріха Фромма, Девіда Мацумото, Ролло Мейя, Роберта Берона, Дебори Ричардсон, Роберта Чалдіні, Дугласа Кенрика, Стівена Нейберга, Хайнца Хартмана, Ніни Данилової та ін. Величезну допомогу в комплексному розумінні проблеми агресії надав «Словник термінів агресії й насильства» Дмитра Жмурова [Жмуров, 2011].

Уточнимо термінологію. Психпростір-агресор – це будь-який суб'єкт, який використовує насильство стосовно локусу й виявам іншого психпростору. Психпростір-жертва – це, навпаки, об'єкт, якому в результаті агресії заподіюється шкода, причому в будь-якій сфері: раціональних або ірраціональних виявів. Дії, які психпростір-агресор здійснює проти психпростору-жертви, залежно від їхнього характеру й активності, називаються конфліктом, насильством або війною. У розумінні конфлікту, насильства й війни (а також їх модифікацій), як агресивних виявів психпростору, ми спиралися на дослідження Мері Калдор [Kaldor, 2012], Мартіна ван Кревельда [Кревельд, 2005], Нассіма Талеба [Taleb, 2012], Джека Леві і Вільяма Томпсона [Levy & Thompson, 2010], Романа Додонова [Додонов, 2016], Володимира Мандрагелі [Мандрагеля, 2003], Артиса Пабрікса і Андіса Кудорса [The War, 2015] тощо.

В оксфордському словнику агресія визначається як «ворожа або агресивна поведінка, як ставлення до іншого; готовність атакувати або протистояти» [Oxford Dictionaries, 2016]. Американський психіатр Джон Баріфут пропонує розглядати агресію як структуру, яка складається з трьох компонентів: когнітивного, афективного й поведінкового. Когнітивний компонент представлений різного роду упередженнями психпростору-агресора відносно психпростору-жертви, споконвічною недоброзичливістю, ворожістю та ін. Афективний компонент складають емоції гніву, роздратування, образи, презирства, обурення, відрази тощо. Поведінковий компонент включає різні форми вияву агресивності, тобто власне саму агресію [Varefoot, 1992]. Агресивні вияви психпростору – це сукупність деструктивних дій і вчинків, які охоплюють агресивну поведінку, агресивні наміри, агресивне фантазування тощо.

Яка природа агресії псипростору?

Сучасні досягнення нейробіології й психології дозволяють нам говорити про природу агресії з набагато більшою визначеністю, ніж представникам глибинно-психологічних підходів у вивченні агресії: Зігмунду Фройдю, Еріху Фромму, Конраду Лоренцу й іншим.

Якщо взяти до уваги, що формально агресивні вияви псипростору – це такі ж опредмечені внутрішні творчі потенціали, як і будь-які інші, і що агресія не завжди носить деструктивний характер, то її природа не пов'язана з активним началом. Вияви агресії пов'язані з різними відхиленнями в ускладнюваній структурі та функціях нейронного ансамблю підсвідомості й свідомості, частина з яких і заломлюють активне начало (як природну силу) на агресивні вияви. Відхилення в нейробіології мозку зумовлені факторами й причинами еволюції, тому виникають безупинно й нелінійно. Не всі відхилення в ускладнюваному мозку заломлюють активне начало на агресію. Певна частина відхилень (назвемо їх позитивними відхиленнями) підвищує якість виявів псипростору в локусі, інша частина (назвемо ці відхилення патологіями) – схиляє псипростір до агресивних виявів.

На цій ідеї ґрунтується наступний постулат: *різома агресивних виявів псипростору полягає в патологіях, які утворюються в результаті безперервного й нелінійного ускладнення структури й функцій нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості.* Утворення психік, схильних до агресивних виявів, – це природний процес, пов'язаний з еволюційними змінами (точніше, відхиленнями від норми) у структурі й функціях мозку людини. Наш висновок прямо співвідноситься з дослідженнями Акопа Назаретяна, який подав агресію як закономірний процес у Всесвіті: «агресія – це перетворення середовища (яке завжди так чи інакше супроводжується руйнуванням її структур) для збереження й

поширення власних параметрів системи-агента» [Назаретян, 2007: 17].

Внаслідок безперервного й нелінійного ускладнення структури й функцій нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості формуються відхилення, які впливають на вияви психпростору в локусі цивілізації. Відхилення в нейробіології мозку заломлюють активне начало психіки й психпросторів або в мирні, взаємовигідні, добросусідські відносини з прилеглими локусами, або на агресивні вияви: агресивну поведінку, намір, фантазування тощо.

Однак, поряд з внутрішнім природним джерелом енергії психпростору – активним началом, у природі існує протилежна за спрямованістю впливу універсальна причина еволюції – природний добір. Взаємодія активного начала й природного добору, як двох протидіючих сил, устанавлює, як усередині психпростору, так і між психпросторами, регуляторний компроміс – стан миру. Для психпростору природний добір – це умови соціокультур-техносередовища, які ззовні впливають на вияви нейробіологічних процесів в онтогенезі. Вплив зовнішнього середовища на ускладнювану структуру психпростору настільки великий, що може не тільки стимулювати розвиток виниклих патологій у нейробіології мозку, що заломлюють активне начало на агресію, але й переорієнтувати активність усього психпростору на агресивні вияви.

Значущість впливу умов зовнішнього середовища на характер вияву психпростору в локусі ми заклали в другий постулат: *фізико-хімічні сприятливі, провокуючі та підтримуючі фактори зовнішнього середовища впливають на агресивні вияви психпростору.*

Таким чином, відповідь на запитання «Чому окремі психпростори претендують на локуси інших психпросторів, або інакше – виявляють агресію?» ґрунтується на двох постулатах. З одного боку, причиною агресії психпростору є патології в безупинно й нелінійно ускладнюваній структурі й функціях

нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості, з іншого боку – фактори зовнішнього середовища, що впливають на вияви психпростору в онтогенезі.

Розглянемо ці дві основні причини, під впливом яких активне начало психпростору виявляється не в комунікації й кооперації (у розумінні, наприклад, Майкла Томасело), а в агресивних виявах: конфліктах, насильстві, війнах. При цьому ми не претендуємо на повноту розгляду. Наше завдання полягає в іншому – позначити напрям у вже існуючій багатій емпіричній базі, на яку ми спираємось у побудові теорії війни й миру.

Важливу роль у перетворенні активного начала психпростору на агресивні вияви відіграють патології, які безупинно й нелінійно утворюються в структурах і виявлених функціях нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості під час народження й у ході онтогенезу. Як мінімум, дві відомі світові наукові школи: психоаналітична й етологічна, вказують на те, що агресія пов'язана з певними відхиленнями в структурі й функціях нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості.

В останні десятиліття цю точку зору підтверджують нейробіологічні дослідження. Фред Плам, Олександр Рівс, Вільям Макесбері, Кеннет Мойер та інші нейробіологи довели зв'язок генетично зумовлених психічних захворювань (наприклад, шизофренії, параної тощо) з неконтрольованими нападами агресії. Встановлений вплив на вияв агресії патологій гіпоталамуса, мигдалеподібної області й орбітальної префронтальної кори. Клінічні спостереженнями показали, що пацієнти з пухлиною в середній частині гіпоталамуса й ураженнями лобової кори частіше поводяться агресивно. У свою чергу, руйнування мигдалеподібних ядер тягне за собою згасання агресивності тварин, а видалення нової кори приводить до того, що тварини впадають у лютість за найменшої протидії або заподіяння їм навіть незначного болю.

У другій половині ХХ століття Корнеліус Вієзма, Кайтсеу Айкейда, Девід Адамс виявили командні нейрони, які запускають реакцію агресії й не збуджуються за інших реакцій. У 1965 році

Патриція Джекобс обстежила ув'язнених в одній із шотландських в'язниць і виявила залежність між хромосомною патологією й злочинними нахилами. Джекобс дійшла висновку, що в людей, які не вчиняли карних злочинів, комбінація хромосом ХУУ зустрічається набагато рідше, ніж у злочинців³.

За даними Дінеша Бугра, у результаті 132 міжнародних досліджень встановлено, що середній показник поширеності шизофренії становить 4,6 людини на 1000 чоловік, а ризик захворювання шизофренією протягом життя – 7,2 на 1000 чоловік [Bhugra, 2005]. Якщо до цих показників додати інші патології в нейробиології мозку, то відсоток поширення психік, схильних до агресії, перевищує 1% від загальної чисельності психічного простору.

В усьому світі відбувається зростання кількості психічно хворих. За прогнозами Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ), до 2020 року психічні розлади ввійдуть у першу п'ятірку хвороб, що ведуть до втрати працездатності. Так, за даними ВОЗ (2011), у світі на початок XXI століття, приблизно 450 млн. людей страждають психічними захворюваннями, з них: 150 млн. чоловік страждають депресією, 50 млн. – епілепсією, 25 млн. – шизофренією, 24 млн. – хворобою Альцгеймера й більше 115 млн. – порушеннями психіки через уживання алкоголю й наркотиків. Щорічно 1 млн. чоловік здійснює самогубство, що перевищує число жертв нещасних випадків на дорогах і число загиблих у воєнних діях (від 10 до 20 млн. чоловік протягом року роблять спроби самогубства). Більш 25% людей у той або інший період життя виявляють різної виразності психічні розлади. Кожна четверта родина має хоча б одного члена, що страждає тим або іншим психічним розладом. Серед пацієнтів, що звертаються за медичною допомогою до лікарів поліклінік і стаціонарів з соматичними захворюваннями, виявляють психічні розлади в 20-25% випадків [Психиатрия войн, 2015: 53].

---

³ Самуель Чавкін, Ернест Хук та деякі інші автори ставлять під сумнів достовірність отриманих Патрицією Джекобс результатів.

Найвідоміші вияви патологій в ускладненій структурі психіки описав Еріх Фромм. Ці патології в середині ХХ століття перетворили Європу на «криваву землю». Йдеться про патології у функціях мозку Йосипа Сталіна й Адольфа Гітлера. Вивчаючи злочинні вияви агресії, Фромм показав, що психіка Сталіна – це класичний випадок несексуального садизму, а психіка Гітлера – клінічний випадок некрофілії [Фромм, 1994].

Розглянемо вияви другого постулату – фізико-хімічні сприятливі, провокуючі й підтримуючі фактори зовнішнього середовища, що заломлюють активне начало психіки на агресивні вияви. Почнемо розгляд з фізико-хімічних факторів зовнішнього середовища.

Ще на початку ХХ століття Олександр Чижевський на багатому дослідницькому матеріалі довів вплив активності Сонця на сплески активності біологічних організмів і психіки людини [Чижевський, 1976]. У працях Бориса Владимирського, Мішеля Гоклена, Акопа Назаретяна, Лева Кисловського, Наталі Темур'янц доведено, що, наприклад, природні електромагнітні поля й космічна погода, як сукупність динамічних процесів, що відбуваються на Сонці та у міжпланетному середовищі, впливають на фізіологічні й біохімічні показники організму, діють на людську психіку, індивідуальну й колективну поведінку. Сонячні бурі викликають у людей підвищену нервозність, дратівливість і агресивність.

Розглянемо сприятливі фактори зовнішнього середовища. До сприятливих факторів відносяться: біологічні, психологічні й соціальні фактори.

а) *Біологічні фактори як причина агресії.* Послідовність ускладнення «нежива (кісна) матерія → жива матерія → розумна матерія (психосфера Землі) – і далі» вказує на те, що на вияви психіки агресії прямий вплив мають не тільки фізико-хімічні фактори зовнішнього середовища, а й – на індивідуальному рівні – біологічні фактори, зокрема:

– спадковість, яка впливає на особливості ускладнення морфології й фізіології організмів – біологічного середовища, у якому відбувається ускладнення психопростору;

– відхилення у гормональній системі;

– наявність в анамнезі важких або повторних черепно-мозкових травм;

– інфекційні хвороби;

– інтоксикація й ін.

Здоров'я, працездатність, рекреація, тривалість онтогенезу, показники активності психопростору, вік тощо – це всі біологічні фактори, що схиляють психопростір до агресивних виявів. Незважаючи на кілька мільйонів років ускладнення психопростору в біосфері Землі, він не звільнився (і, можливо, ніколи не звільниться) від дії біологічної еволюції.

б) *Психологічні фактори як причина агресії.* Ускладнення психопростору в онтогенезі здійснюється в соціально-культурному середовищі, у якому біологічна й нейробіологічна схильність психопростору до агресії зіштовхується з соціальними установками. У результаті формуються стереотипи поведінки, сукупність яких і визначає спрямованість виявів психопростору в локусі й за його межами. Класичними в цій галузі вважаються роботи: Евана Дурбіна і Джона Боулбі, які висловили ідею про те, що природі людини властива агресія; Вільяма Томаса – одного із творців американської соціології й соціальної психології; Флоріана Знанецького – одного з засновників емпіричної соціології й гуманістичної соціології; Роберта Парка – американського соціолога, який заклав основи соціології міста; Джерома Брунера, Дмитра Узнадзе й багатьох інших. У науковій школі Дмитра Узнадзе визнається існування стереотипів агресивності й агресивних установок психопростору. Агресивні установки – це неусвідомлюваний стан готовності психопростору до агресії в певних ситуаціях. Агресивні стереотипи – це стійка ворожа

поведінка, повторювана в незмінному вигляді, позбавлена роздумів і рефлексивності.

в) *Соціальні фактори як причина агресії.* Сприятливі до агресії психопросторі соціальні фактори діляться на мікро- й макросоціальні.

Серед сприятливих для агресії психопросторі мікросоціальних факторів Дмитро Жмуров називає вживання батьками алкоголю, наркотиків, негативне виховання дитини, недостатній рівень його соціалізації, вплив антисоціального середовища, особливості виховання й соціалізації в хлопчиків порівняно з дівчатками тощо [Жмуров, 2011].

Макросоціальні фактори забезпечують зв'язок агресії з найбільш загальними тенденціями розвитку психопросторі: політичними, соціальними, економічними, демографічними процесами. Наприклад, Вільям Дарем запропонував модель, у якій розглядає причину вияву агресії психопростором наявністю чи відсутністю конкуренції за ресурси певної географічної території. Брюс Буено де Мескіта, Алістер Сміт, Рендолф Сіверсон і Джеймс Морроу запропонували теорію селекторату (The selectorate theory), у якій обґрунтували специфіку розвитку взаємин між лідером й народом.

Розглянемо третю групу факторів зовнішнього середовища, що виявляють прямий вплив на виявлення психопростором агресії – провокуючі фактори. Провокуючі фактори діляться на фізичні й соціально-психологічні:

а) *До фізичних факторів, які провокують агресію психопросторі,* відносять травми й соматичні захворювання, які впливають на порушення психічного здоров'я й, відповідно, на вияви психопросторі. Пережитий шок, катастрофи, теракти, умови зовнішнього середовища (неприємні заходи, забруднення повітря, і особливо жара) і ін. – це все фізичні фактори, що провокують агресію психопросторі. Визначальними в цій галузі є роботи Леонарда Берковіца, Вільяма Гріффітта, Расселла Вейча й інших.

б) *Соціально-психологічні фактори, що провокують агресію психопростору.* Рід Лоусон, Леонард Берковіц, Арнольд Басс, Джон Доллард, Ніл Міллер і багато інших, у ході численних експериментів і теоретичних осмислень встановили різні аспекти й можливості впливу зовнішнього середовища на пробудження в психопросторі агресії. Наприклад, Джон Річтерс, Арнольд Бас, Альберт Бандура довели провокуючий вплив родини на дитину, коли брутальність і жорстокість батьків будить у дитині агресію стосовно однолітків і дорослих.

Розглянемо четверту групу факторів зовнішнього середовища, які впливають на агресивні вияви психопростору в онтогенезі – підтримуючі фактори. Серед підтримуючих агресію факторів виділимо такі:

а) *Вплив психоактивних речовин: конопі (канабіноїдів), кокаїну, амфетамінів, опіатів (морфіну, героїну й ін.), алкоголю, снодійних, нікотину, кофеїну тощо, на зміст й інтенсивність агресивних виявів психопростору.* Марія Медіна-Мору, Хорхе Віллаторо, Томас Бабор, Гріффіт Едвардс і багато інших дослідників визнають певний взаємозв'язок між вживанням психоактивних речовин і виявами агресії. Психопростори, у яких підтримується культура зловживання психоактивними речовинами, є потенційно небезпечними для сусідніх локусів, тому що в них досить легко й непередбачено можна викликати агресію.

б) *Інституціональний вплив, який ініціюється і підтримується соціальними інститутами.* Цю проблему розглядали Хесус Уерта де Сото, Ставрос Менцос, Брюс Буено де Мескіто, Джеймс Морроу, Акоп Назаретян, Дмитро Жмуров. Інституціональний вплив на психопростір зумовлюється різними причинами, наприклад, необхідністю захисту державного ладу й державної ідеології від руйнуючих факторів; необхідністю експансії й завоювання нових ресурсів; контроль над масами й ін.

в) *Культивація насильства як заохочення, насадження, уведення в суспільну свідомість норм і установок, пов'язаних з агресивністю.*

Джордж Гербнер, Ларрі Гросс, Уїлбур Шрам і багато інших взяли участь у створенні теорії культивування насильства. Теорія розкриває особливості впливу на психосферу телебачення й мас-медіа, причому не тільки як фактора культивування насильства, а й фактора, який культивує цінності права, шлюбу, здорового способу життя, освіченості тощо. Відзначимо, що новатором розгортання довготривалої й широкомасштабної кампанії із цілеспрямованого формування суспільної думки через засоби масової інформації постав Наполеон I Бонапарт. Як писав Клеменс фон Меттерніх, газети становили для Наполеона таку ж цінність, як трьохсоттисячна армія. Тому не випадково на початок XIX століття кількість французьких газет було скорочено з 73 до 4, редактори яких призначалися особисто міністром поліції [Мандрагеля, 2003].

Отже, психосфери виявляють агресію через патології, які утворюються в нейронних структурах і функціях підсвідомості й свідомості в результаті дії факторів і причин еволюції, а також під впливом факторів зовнішнього середовища, що чинять дію на вияви психосфери в онтогенезі. За великим рахунком, ми встановили перші дві групи причин нескінченної локалізації простору Землі (причини війни):

1. До війни приводить нагромадження в психосфері психік з патологіями в структурі й функціях нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості, які переломлюють природний активний початок в агресивні вияви.

2. Для війни супутніми є фізико-хімічні сприятливі, провокуючі та підтримуючі фактори зовнішнього середовища, які впливають на вияви психосфери в онтогенезі. Ці фактори не тільки заохочують розвиток патологій у нейробіології мозку, а й формують стереотипи агресивності й агресивні установки в інших складових психосфери.

На основі вищевикладеного, ми можемо зробити такі проміжні висновки:

1. Перша група причин нескінченної локалізації простору Землі (яка відповідає першому постулату нашої теорії) розкриває найважливішу закономірність ускладнення психпростору: *з кожним поколінням, під впливом універсальних законів еволюції, у психпросторі зростає відсоток психік з різними відхиленнями в нейронних ансамблях підсвідомості й свідомості. Частина з цих відхилень (ми їх назвали патологіями) заломлює природне активне начало психпростору на агресивні вияви.*

Дінеш Бугра, спираючись на численні міжнародні дослідження, наводить такі дані: співвідношення хворих кататонією (форма шизофренії, що виявляється в рухових розладах) діагностований у 10% випадків країнах, що розвиваються, порівняно з менше ніж 1% у розвинених країнах (від загальної чисельності населення). Гебефренія (форма шизофренії, яка характеризується вираженою дезінтеграцією особистості) виявляється в 13% випадків у розвинених країнах і 4% у країнах, що розвиваються [Bhugra, 2005]. Як відзначає Дінеш Бугра, різниця в процентному співвідношенні захворюваності гебефренією у розвинених і країнах, що розвиваються, викликана винятково особливостями діагностування хвороби. У високорозвинених країнах цьому питанню приділяється набагато більше уваги, звідси й більш високий відсоток діагностування захворювання.

Спираючись на вищенаведені результати досліджень, ми доходимо до такого співвідношення: наприклад держава (психпростір) з населенням 10 млн. осіб, у середньому складається з 1 млн. людей з різними патологіями у функціонуванні мозку, що сприяють агресії. Якщо взяти до уваги, що Дінеш Бугра навіть статистику тільки по захворюваності шизофренією, і якщо врахувати, що відсоток патологій у структурі й функціях мозку до старості значно збільшується, то відсоток психік у психпросторі, схильних до агресії, стабільно високий. Якщо психпростір не

приділяє цій проблемі необхідної уваги, то з кожним поколінням відсоток схильних до агресії психік збільшується. За 30-40 років розвитку, тільки за рахунок накопичених у психіпросторі психік з патологіями, схильність психіпростору до агресії зростає в 3-4 рази!

2. Друга група причин нескінченної локалізації простору Землі (причин війни) розкриває другу закономірність ускладнення психіпростору: *фактори зовнішнього середовища в виявах психіпростору відіграють визначальну роль. Вони можуть як знижувати агресивні вияви, так і стимулювати їх.* Зовнішній світ – це єдино можливе середовище для формування, розвитку й самореалізації психіпростору. Мартін Ван Кревельд пише: «Унікальність війни полягає саме в тому, що вона завжди була і, як і раніше, залишається єдиним творчим видом діяльності, у якому дозволяється й потрібна необмежена віддача всіх здатностей людини, націлена проти опонента, який потенційно так само сильний, як і сама людина. Це пояснює, чому протягом усієї історії людства війну часто вважали останньою перевіркою того, чого варта людина, або, якщо говорити мовою колишніх часів, судом Божим» [Кревельд, 2005: 248].

Тільки від факторів зовнішнього середовища залежить ціннісна орієнтація психіки й психіпростору. Під впливом сприятливих, провокуючих і/або підтримуючих факторів зовнішнього середовища в психіці й психіпросторі формуються два протилежні відношення до війни. Наприклад, або: «Починаючи з часів Гомера, існувало уявлення, що тільки той, хто ризикує життям охоче, навіть з радістю, до кінця може бути самим собою, живою людиною» [Кревельд, 2005: 248] – один з численних прикладів стереотипу агресивності й агресивної установки; або ж: «Мій пацифізм – це інстинктивне почуття, яке володіє мною тому, що вбивство людини огидне. Моє відношення виходить не з якої-небудь умоглядної теорії, а засноване на найглибшій антипатії до будь-якого виду жорстокості й ненависті» [Frank, 1947] – приклад негативного відношення до будь-яких форм агресивних виявів.

Наприкінці XIX століття на п'ятьох мовах вийшло 6 томів (плюс один том картограм) книги «Майбутня війна в технічному, економічному й політичному відношеннях» російського банкіра, мецената й ученого Івана Бліоха. У цій монументальній для своєї епохи праці для нас важливий такий висновок, якого дійшли автори: через обмежені асиміляційні можливості психпросторів завоювання більших територій стало неможливим [Бліох, 1898]. На великому дослідницькому матеріалі Бліох зі співавторами показав, що мірою ускладнення нейронного ансамблю свідомості, асиміляційні можливості психпросторів стрімко знижуються. Психпростір починає сприймати локус не тільки на рівні почуттів і емоцій, а й свідомості, надаючи йому конкретні, раціональні риси, нехай і в матеріально-віртуальному світі. Локус цивілізації, як місце розташування психпростору, перетворюється на ідею, або точніше, – на світ історичних ідей у розумінні Георга Гегеля. Він знаходить повноцінне життя в логосфері – у матеріально-віртуальному світі. Локус як ідея й локус як територія стають несумісними за значущістю й ступенем впливу на психпростір. Через інститути сім'ї, освіти, державну ідеологію, локус як ідея набагато ефективніше впливає на підростаючі покоління психпростору. Саме тому, починаючи з XX століття, помилково вважати окупацію території перемогою у війні (як і втрату території – поразкою). Це не більше ніж формальна зміна меж (границь) локусів цивілізації у просторі Землі.

Насправді, втрата території – це тільки початок війни. З втратою території світ історичних ідей ще більше актуалізується й унеможливорює фактичну асиміляцію психпростору-жертви у світі історичних ідей психпростора-агресора. Психпростір-жертва відштовхує далекий для неї світ ідей агресора й продовжує розбудовуватись у світі своєї, національної ідеї, зберігаючи й збагачуючи її для себе й майбутніх поколінь. Втративши локус як територію, психпростір-жертва переносить свої вияви в матеріально-віртуальний світ – у локус як світ історичних ідей. Для психпростору-жертви локус як ідея стає таким же реальним світом, як для психпростору-агресора окупована територія. У

локусі як ідеї психпростір-жертва не тільки мобілізує свій потенціал і спрямовує його на звільнення локусу як території, психпростір-жертву охоплює так званий «стокгольмський синдром» – самоототожнення жертви агресії з агресором. Уперше «стокгольмський синдром» описав криміналіст Нільс Біджерот у 1973 році. У нашому розумінні – це захисна реакція, за якої психпростір-жертва у своєму прагненні вижити уподібнюється психпростору-агресору. Вона начебто мімікрує: переймає мотиви, цінності, установки й життєві позиції психпростора-агресора. Тому з кожним роком окупації, з кожним новим поколінням, психпростір-жертва перетворюється на психпростора-агресора, загострюючи боротьбу за свою свободу й незалежність, виводячи війну з формату матеріально-віртуальних виявів у реальний світ: терору, військових конфліктів, насильства, війни.

Можливо саме з цієї причини, довгий час популярна теза Карла фон Клаузевица, що війна – «не тільки політичний акт, а й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, проведення їх іншими засобами» [Клаузевиц, 2007: 25], в останні десятиліття зазнає докладної критики. Мері Калдор поділила війни на «старі» і «нові», і на прикладі війн у Боснії й Герцеговині, Афганістані та Іраку, аргументувала принципову різницю між ними [Kaldor, 2012]. Мартін ван Кревельд на численних прикладах показав різницю неефективності війни як знаряддя політики [Кревельд, 2005]. Війна США у В'єтнамі, війна Ізраїлю проти Лівану, Російської Федерації проти України й інші приклади наочно показують, що сучасні війни – це, насамперед, війни за ідею. Не захоплення території, а успішне нав'язування своєї ідеї – от де криється перемога в сучасному світі.

Звідси випливає третій постулат: *якщо в сприйнятті психпростору локус цивілізації з географічної території перейшов у стан світу історичних ідей – він стає сакраментальним і непереможним. Сучасні війни – це боротьба ідей.* Психпростір-агресор може окупувати географічну територію, опанувати матеріальними ресурсами, нав'язати свою ідеологію. Але доти,

поки світ історичних ідей психпростора-жертви буде залишатися сакраментальним, доти психпростір буде нездоланим.

Третій постулат допомагає сформулювати відповідь на запитання: «Чому психпростір захищає свій локус від проникнення з боку інших психпросторів, причому часто – ціною жертв і руйнувань?»

Готовність психпростору захищати свій локус залежить від різних причин, але головних три:

1. Від розвитку історико-культурного потенціалу психпростору: історії взаємин психпростору й локусу.

2. Від розвитку суспільно-політичного потенціалу психпростору.

3. Від розвитку економічного потенціалу: природних ресурсів, засобів виробництва, трудового й науково-технічного потенціалу, накопичених національних багатств.

Чим триваліше й повніше психпростір реалізує свої потенціали в локусі, тим відчайдушніше він захищає його від насильницьких і неузгоджених проникнень ззовні. Між психпростором і локусом установлюються специфічні, досить близькі відносини, сутність яких Франц Brentano і Едмунд Гуссерль заклали в поняття «інтенційність». Психпростір, як сукупність психік, не просто постійно звернений до локусу як до місця вияву внутрішніх творчих потенціалів, а у своїх інтенційних переживаннях доходить до стану змішування ідеальних і реальних компонентів сприйманого (у термінології Гуссерля: *ноєми* й *ноєзису* [Гуссерль, 1999]). Для психпростору займана територія перетворюється на Батьківщину – у сакраментальне джерело власного існування, у повне ототожнення природнього й штучного, особистого й природного. Про тісний взаємозв'язок психпростору з місцем локалізації писали ще в XVIII столітті Вольтер, Шарль Луї де Монтеск'є, Жюльєн де Ламетрі, Поль Гольбах.

Той самий локус зовсім по-різному сприймається психпростором-агресором і психпростором-жертвою. Психпростір-агресора з захопленим локусом не пов'язує загальна історія, народження нових і смерть уже віджитих поколінь, минуле, сьогодення й плани на майбутнє. Для психпростору-агресора нова територія сприймається не більш як географічна місцевість, цінність якої порівнюється багатством її природних ресурсів, географічним положенням або можливістю вияву політичних амбіцій. Зовсім інше відношення до локусу в психпростора-жертви. Для нього територія – це об'єкт інтенціонального переживання, світ історичних ідей, найважливіша складова його присутності у світі.

От чому, якщо використовувати термінологію Карла фон Клаузевица, неузгоджене проникнення психпростору в чужий локус – це «акт насильства, що має метою змусити супротивника виконати нашу волю», тобто – це війна [Клаузевиц, 2007: 15], яка «неминуче вторгається до сфери почуття» [Клаузевиц, 2007: 16].

Таким чином, захистити опредмечені в логосфері й техносфері творчі потенціали минулих поколінь, а також зберегти можливість самореалізації в умовах національної ідентичності – це найважливіші причини самовідданого захисту психпростором свого локусу.

«З певними застереженнями можна навіть стверджувати, що саме війна, під час якої напруження фізичних і моральних сил, здатність до жертвності набували найвищого рівня, ставала об'єктивним індикатором зрілості сформованості нації» (у нашому розумінні – психпростору) [Мандрагеля, 2003: 81]. Доти, поки психпростір ідентифікує себе зі своїм світом історичних ідей, доти він буде продовжувати захищати свій локус від проникнення з боку інших психпросторів, причому ціною жертв і руйнувань. Сакраментальність світу історичних ідей робить психпростір непереможним.

Третій постулат, а також розуміння значущості для психпростору локусу як світу історичних ідей, підводить нас до

розуміння третьої причини нескінченної локалізації простору Землі (причини війни). Перш ніж її сформулювати, відзначимо, що з урахуванням історії нескінченної локалізації простору Землі, досить часто межі (границі) локусу як світу історичних ідей і локусу як географічної території не збігаються. Територія локусу психопростору з тих чи інших причин виявляється меншою, ніж межі світу історичних ідей, який є сакраментальним для психопростору. Відстоюючи свій сакраментальний світ історичних ідей, психопростір фактично вступає в конфлікт із виявами іншого психопростору, яке реалізує свої творчі потенціали в межах цієї території. Звідси, до речі, випливає розуміння лімітрофних держав: будучи незалежними психопросторами, лімітрофні держави фактично входять у світ історичних ідей іншого психопростору.

Конфлікт між сакраментальними світами історичних ідей, що претендують на одну й ту ж територію, є третьою причиною нескінченної локалізації простору Землі. Її ми сформулюємо в такий спосіб: *межі локусу як світу історичних ідей часто виходять за межі локусу як території й вступають у конфлікт з ідеями, породженими іншим психопростором у масштабах цієї території*. Виходить, що на один локус як географічну територію претендують сакраментальні світи історичних ідей кількох психопросторів.

Психопростір може виявитися жертвою агресії з різних причин: об'єктивних або суб'єктивних. До об'єктивних можна віднести: слабкість політичної, економічної, соціальної, наукової й ін. організації порівняно з нападаючою стороною; непорівнюваність людських ресурсів, озброєння, досвіду бойових дій; багатство природних ресурсів і неготовність їх захищати тощо. Суб'єктивними причинами є різні провокуючі психопростір-агресора фактори; необгрунтована об'єктивними показниками політична самостійність психопростору-жертви; різні ціннісні орієнтації; конфлікти на національному чи релігійному ґрунті тощо.

Стосовно психопростору-жертви психопростір-агресор застосовує такі способи впливу:

– Психологічний тиск: погрози, залякування, приниження, вплив почуття провини.

– Інформаційні атаки.

– Економічну блокаду.

– Прогресуючу політичну й соціальну ізоляцію.

– Культурну агресію – руйнування об'єктів культури: мови, мистецтва, науки, політики, пам'ятників, символів віри.

– Воєнні дії й ін.

На початок ХХ століття німецький історик Ганс Дельбрюк, розвиваючи ідеї Клаузевіца, довів, що існує дві основні форми ведення війни: *Niederwerfungsstrategie* – стратегія знищення й *Ermattungsstrategie* – стратегія виснаження супротивника. Однак те, що Дельбрюк відносив безпосередньо до бою на полі битви, починаючи із другої половини ХХ століття, перейшло й у матеріально-віртуальний світ. Війна в сучасному розумінні – це стратегія знищення й виснаження супротивника як у бою, так і в інформаційному середовищі. Мало здобути перемогу на полі битви, – це тільки ситуативна перемога над незначною частиною психпростору. Важливо здобути перемогу в інформаційній війні – зруйнувати значущість світу історичних ідей, у якому психпростір-жертва зберігає маркери власної ідентифікації, і з яким позиціонує свою присутність у світі. Актуальність кровопролитних боїв відійшла на другий план, тому що перемога в бою, замість остаточної перемоги над психпростором-жертвою, стала приводити до перманентної війни, партизанського руху, міжнародного тиску тощо. Перемога в бою актуалізує світ історичних ідей психпростору-жертви, на хвилі патріотизму він гуртується й масово повстає проти психпростору-агресора. Війни в Кореї, В'єтнамі, Україні тощо наочно показують, що силове захоплення території й загибель воїнів актуалізує світ історичних ідей і проти окупанта піднімається весь психпростір: літні, жінки, діти. Агресору починає протистояти не армія супротивника, а все населення, у якому грань між військовими й цивільними повністю зтирається.

У сучасних реаліях завоювання територій і асиміляція її населення стали нереальними. Єдино можливий шлях підкорення психопростору-жертви – це перемога в інформаційній війні. Особливості й можливості інформаційної війни досліджені в роботах Уолтера Ліппмана, Гарольда Лассвела, Жака Еллюля, Сергія Кара-Мурзи, Володимира Циганова, Сергія Бухаріна тощо.

Разюча ефективність інформаційної війни вперше досягнута завдяки ідеям і практиці Йозефа Геббельса. Але щоб зрозуміти джерела ефективності інформаційної війни та міру її впливу на нескінченну локалізацію простору Землі, на наш погляд, варто звернутися до написаної ще в 1925 році в Берліні книги Івана Ільїна «Про опір злу силою» [Ильин, 1993]. На початок ХХ століття в полеміці з вченням «про ненасильство» Лева Толстого, Іван Ільїн за великим рахунком передбачив «захід» війни в розумінні фон Клаузевіца, і «світанок» інформаційних війн. Проводячи відмінності між поняттями «насильство» і «примушування», Ільїн фактично проводить відмінність між розумінням війни фон Клаузевіцем і Ліппманом-Еллюлем-Геббельсом.

У чому полягає геніальне прозріння Івана Ільїна? Він сам, Пітирим Сорокін, Микола Бердяєв, а також цілий ряд інших російських мислителів, змушених покинути Росію після приходу до влади в жовтні 1917 року більшовиків, відносилися до іншої культури, яка дуже відрізнялася від європейської, у яку вони, вихідці з Росії, вимушено потрапили. Відмінність культури росіян дуже тонко підмітив Маршалл Маклюен. У його термінології – це рівнозначно відмінності між усною й письмовою культурою. Згідно з Маклюеном, усна культура характеризується емоційністю, різноманітністю відчуттів і переживань. Письмова ж культура – винятковою холодністю, одноманітністю емоцій, вузькістю спектру [McLuhan, 1962]. Отож культура росіян – це емоційність усного світу, яка протистоїть холодності, раціональності й прагматичності письмової мови західної цивілізації. Сорокін та Ільїн цю різницю зрозуміли значно раніше за Маклюена, тому у своїх роботах набагато раніше західних колег

вказали на вразливість психіки від інформаційного середовища. Тільки якщо Сорокін розглядав психіку як основу будь-якого соціального суспільства й за допомогою доступної йому методології намагався простежити особливості переходу психік у стан соціального суспільства, сприйманого раціональним мисленням [Сорокін, 1992], то Ільїн звернув увагу на таке.

Як патріот царської Росії, учасник білогвардійського руху, який програв битву підрозділам Червоної Армії, Ільїн одним з перших зрозумів, що війна – це не стільки битви на полі бою, *війна – це битви за розуми, за ідею*. Саме тому, проводячи відмінність між поняттями «примушування» і «насильство», Ільїн фактично показував, що збройна перемога – це часто «піррова перемога», тому що вона пов'язана з насильством. Насильством можна змінити межі (границі) локусу цивілізації, насильством можна змусити той або інший психпростір дотримуватися певних правил поведінки, викликати тимчасові емоційні стани – жах, страх, переляк, але все це – не більше, ніж вплив на зовнішні вияви психпростору. За силою впливу на психіку насильство ніколи не зрівняється з примушуванням, тобто з тим внутрішнім станом, який кожною психікою ухвалюється усвідомлено, який коріннями йде в підсвідомість і формує ціннісну орієнтацію окремої психіки й цілих поколінь психпросторів. *Саме тут – у впливі на індивідуальні світоглядні парадигми (психологічні установки) й особистісні чуттєво-емоційні стани, ховається справжній ключ до перемоги над психпростором-жертвою*.

Вплив на психіку рівнозначний впливу на різому локусу, тому чим глибший і триваліший цей вплив, тим стійкіші нові, закладені пропагандою світоглядні стереотипи й установки. Сила інформаційної війни та її технологій полягає в акценті на психіку, на світоглядні установки й ціннісні орієнтації в підростаючих і старших поколіннях. Інформаційна війна забезпечує безкровні розпади й союзи локусів цивілізації. Маніпуляція чуттєво-емоційним станом психіки й свідомістю – це найефективніший засіб війни, який приводить не до тимчасових змін меж локусів

цивілізації, а до більш стійких і ґрунтовних, тому що нескінченна локалізація здійснюється вже не на поверхні, а в різомі.

Сучасні технології інформаційної війни такі, що окремі психоспростори, навіть не підозрюючи про зовнішню агресію, самотійно, свідомо (!) змінюють хід історії свого локусу. Вони програють бої й дотримуються волі переможця не на бойовищі, а відмовляючись від ключових установок свого світу історичних ідей, від історії локусу, змінюючи критерії національної ідентичності.

З різниці між «наси́льством» і «примушуванням» (з ідей Івана Ільїна) впливає наш четвертий постулат: *розпад і інтеграція локусів цивілізації прямо пов'язані с актуалізацією й деактуалізацією світу історичних ідей.*

З четвертого постулату впливає четверта причина нескінченної локалізації простору Землі (причина війни): *деактуалізація світу історичних ідей, навколо якого поєднується поліетнічна структура психоспростору, приводить до актуалізації світу історичних ідей національних меншин – до внутрішніх міжнаціональних конфліктів, громадянської війни й розпаду психоспростору.*

Більшість існуючих у цей час держав – це поліетнічні суспільства. Тобто, формальні границі сучасних локусів цивілізації поєднують у собі примусово або добровільно приєднані географічні території з їх корінним або вихованим у національно-культурних традиціях локусу населенням. Зібрані воєдино в різні періоди часу, фактично, усі вони – потенційні психоспростори-жертви, які за необхідності звертаються до своєї історичної пам'яті, відроджують світ історичних ідей і вимагають свободи й незалежності (або інших політичних, економічних або соціальних преференцій) від «політичного центру». Формально залишаючись у границях локусу, фактично ці території є причинами латентних війн різного формату й інтенсивності й, відповідно, причиною нескінченної локалізації простору Землі.

В ідеалі етнічно однорідному психпростору повинен відповідати свій локус. Однак історія людства почалася із кочових племен. За мільйони років розвитку етноси змішувалися, міняли місця локалізацій, перекроювали границі локусів. Навіть у цей час міграція населення продовжує носити масовий характер і змінювати співвідношення національностей у локусах цивілізації. Наприклад, десятки тисяч українців через війну на Донбасі емігрували до Польщі, сотні тисяч сирійців – до Європейських держав і т.д. За даними Девіда Велша, у цей час етнічно однорідні локуси цивілізації становлять менше 5% від загальної кількості існуючих держав [Welsh, 1993]. Саджит Чаудрі висловився ще більш категорично: «ера гомогенних етнокультурних держав *канула в лету*» [Choudhry, 2008]. При цьому гомогенність психпростору не гарантує миру й згоди в локусі. На цей факт указали у своїх дослідженнях Жорж Батайл, Габріель Алмонд, Карл Шміт, Оренд Лейпхарт, Джеймс Б'юкенен-Молодший і ін.

На наш погляд, стійкість психпростору більш пов'язана зі стійкістю й актуальністю світу історичних ідей, який поєднує й гуртує народи. Етнічна складова психпростору відіграє важливу роль, але за значимістю поступається впливу світу історичних ідей. Як тільки актуальність світу історичних ідей знижується, етнічна неоднорідність психпростору починає виявляти себе. Знецінювання національної ідеї, що поєднує поліетнічний локус цивілізації, прирікає його на громадянські війни й нове перекроювання кордонів.

***

Причинами нескінченної локалізації простору Землі є не тільки вияви агресії у вигляді конфліктів, насильства й війн, а й прагнення до миру. На відміну від полемології, яка досліджує підстави війни, теорією миру є паксологія. *Природа психпростору безупинно й нелінійно схиляє його до створення максимально комфортних умов для повноцінної реалізації внутрішніх творчих потенціалів.* Це – п'ятий постулат загальної теорії війни і миру.

Взаємовигідна інтеграція й кооперація як між психіками усередині психпростору, так і між психпросторами в просторі Землі, є комфортними умовами, до яких психпростір прагне опинитися під дією факторів і причин еволюції.

Різноманітна емпірична й теоретична основа, що розкриває структуру й функціональні особливості сучасних суспільств – це наслідок вияву п'ятого постулату. Розгляду цього питання присвятили свої роботи: Еміль Дюркгейм, Толкот Парсонс, Роберт Кінг Мертон, Нейл Дж. Смелзер, Едвард Шілз, П'єр Бурдьє, Томас Лукман. У сучасних соціологічних теоріях ствердився підхід до суспільства як до існуючого в соціальному просторі й часі «згустку» соціальних зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми. У якості основних характеристик цього «згустку» називають: цілісність, ієрархічність, саморегуляцію, відкритість, інформаційність, самодетермінованість, самоорганізацію (наприклад, П'єр Бурдьє, Томас Лукман тощо). Якщо порівняти ці характеристики з універсальними факторами еволюції, які ми прийняли як другу аксіому, то виявиться їхня разюча відповідність. Психпростір прагне досягти максимально комфортних умов для повноцінної реалізації внутрішніх творчих потенціалів, спираючись на свою внутрішню природу, організовану на основі універсальних факторів і причин еволюції.

Для розширення масштабу вияву внутрішніх творчих потенціалів і матеріальних, енергетичних і інформаційних можливостей свого локусу, безупинно й нелінійно ускладнюваний психпростір має обмежений набір способів: війну або мир. Іван Бліох показав, що війна – це не найбільш вдалий вибір [Бліох, 1898]. Для психпростору-агресора, як і для психпростору-жертви, роки війни й післявоєнний період – це період руйнувань, людських втрат, переосмислень. У війні гине, як правило, найбільш активна, мотивована видатна частина суспільства – потенційні лідери нації. Період війни для обох психпросторів – це як сильна нервова напруга, у результаті якої, з одного боку, найвищого піка досягають мотивація, цілеспрямованість, прагнення до енергійних дій, випробовується задоволення від

боротьби, ризику, небезпек. Труднощі, тяготи й позбавлення переносяться як необхідне. Однак, з іншого боку, психпростір слабшає, з'являється сильна фізична й психічна втома, виникає ймовірність депресії, слабкості, байдужості. У психології ці стани називаються стресом і дистресом. Динаміку змін виявів психпростору в періоди стресу й дистресу досліджували: Уолтер Кеннон, Ганс Гуго Сельє, Бернард Голдстоун, Джон Холдейн, Леонід Кітаєв-Смик та ін.

Стан миру як спосіб розширення можливостей локусу для задоволення потреб психпростору – більш вигідний і комфортний для психпростору варіант вибору. За мирного розширення можливостей локусу відбувається взаємовигідна інтеграція й кооперація психпросторів. Можливо, якби не закономірні відхилення в структурі нейронних ансамблів підсвідомості та свідомості, які супроводжують ускладнення психпросторів, стан миру залишався домінуючим станом у взаєминах між психпросторами. Однак природа створила альтернативні умови, які безупинно генерують конкуренцію між психпросторами, пошук нових варіантів миру.

П'ятий постулат розкриває останню, п'яту причину нескінченної локалізації простору Землі – причину миру. Сформулюємо її в такий спосіб: *комфортний стан для повноцінної реалізації психпростором своїх внутрішніх творчих потенціалів – це стан інтеграції й кооперації з мінімальним ризиком для себе й своїх виявів. Саме тому психпростори прагнуть до пошуку різних форм мирного співіснування й взаємовигідного співробітництва.*

Вияви п'ятої причини нескінченної локалізації проглядаються від особливостей історії організації суспільств до розуміння причин створення різних союзів (блоків, коаліцій, альянсів). На наш погляд, саме прагнення психпросторів до інтеграції й гармонізації інтересів зумовило виникнення й розвиток спеціальних органів, призначених для саморегуляції й відтворення суспільства – соціальних інститутів сім'ї, шлюбу,

виховання, освіти, релігії та ін. Ці штучно створені соціальні структури значно полегшили об'єднання психік і психпросторів навколо нових ідей, цілей, інтересів (тобто перетворили їх на надіндивідуальне буття). Як особлива форма колективної організації, соціальні інститути спростили об'єднання різних за змістом і смислами світів історичних ідей навколо постійно генерованих і корельованих ідей більш загального порядку.

Завершуючи розгляд причин нескінченної локалізації простору Землі, ми не можемо залишити без уваги істотний вплив на цей процес психік-лідерів. Це питання широко представлено в науковій літературі, зокрема, в працях Нікколо Макіавеллі, Фрідріха Ніцше, Макса Вебера, Зігмунда Фройда, П'єра Ренувена, Еріха Фромма, Толкота Парсонса, Рональда Хейфеца, Теодора Адорно, Абрахама Маслоу, Донелсона Форсайта, Рональда Ріджіо, Сергія Рубінштейна, Ігоря Кона. Серед оглядових робіт з цієї теми виділимо книги Ларрі Х'єлла і Данієля Зіглера, Валентина Рибалка та ін.

З цих досліджень виділимо найбільш важливе для нас:

1. Коли ми говоримо про психпростір, ми повинні розуміти, що йдеться не про хаотичну організацію, а про систему, яка має сувору ієрархічну структуру. Один з універсальних факторів еволюції, який ми прийняли як другу аксіому, прямо вказує на те, що ускладнення будь-якого психпростору здійснюється нелінійно, як *спрямований та ієрархічний процес*. Тому будь-який психпростір – це ієрархічна система, що має своїх лідерів і виконавців.

2. Будь-яка ієрархічність системи наділяє представників ієрархії певними можливостями й повноваженнями. Тому спрямованість розвитку психпростору і його виявів у локусі цивілізації й за його межами, значною мірою залежить від психік-лідерів (так званої «правлячої еліти») і тих повноважень, якими вони наділені. Чим більшими повноваженнями в психпросторі наділені психіки-лідери, тим сильніше психпростір залежить від спрямованості їхніх творчих потенціалів.

3. Відношення психік-лідерів до агресії або до мирного співіснування, значною мірою сприяють виявам усього психпростору. Лідери або заохочують агресивні вияви й психпростір перетворюється на психпростора-агресора, або ж психіки-лідери обирають інтеграцію й кооперацію, і психпростір дотримується добросусідських відносин.

***

Розглянувши причини нескінченної локалізації простору Землі, ми впритул підійшли до створення загальної теорії війни й миру, яка відповідно визначеному нами завданню повинна пояснити: чому одні ускладнювані психпростори залишаються в місцях своїх локусів, а інші прагнуть поширити свій вплив на прилеглі й вилучені локуси цивілізацій?

Повторимо компоненти теорії війни й миру:

1. *Емпіричну основу теорії війни й миру складають:*

а) факти й закономірності з галузі нейронаук, психології й соціальної філософії;

б) факти й закономірності з галузі геофілософії;

в) факти й закономірності з галузі військової історії й історії військового мистецтва.

2. *Базис теорії війни й миру утворюють:* дві аксіоми й п'ять постулатів.

Перша аксіома: окремий локус цивілізації й людини мають єдину різому – еволюціонуючу психіку.

Друга аксіома: еволюція – це безперервне й нелінійне ускладнення структури речовини, типів взаємодії й середовищ існування, які підкоряються трьом факторам і двом причинам, універсальним для будь-якої матеріальної організації в масштабах Всесвіту. Звідси, ускладнення психпростору здійснюється:

а) безупинно, блоками й згідно з принципом домінантності;

- б) нелінійно, як спрямований і ієрархічний процес;
- в) залежно від просторової, тимчасової й репродуктивної ізоляції;
- г) під впливом активного первеня, споконвічно закладеного в основу нейронних структур психпростору;
- д) в умовах природного добору.

Перший постулат: різомі агресивних виявів психпростору полягає в патологіях, які утворюються в результаті безперервного й нелінійного ускладнення структури й функцій нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості.

Другий постулат: фізико-хімічні сприятливі, провокуючі й підтримуючі фактори зовнішнього середовища впливають на агресивні вияви психпростору.

Третій постулат: якщо в сприйнятті психпростору локус цивілізації з географічної території перейшов у стан світу історичних ідей – він стає сакраментальним і непереможним. Сучасні війни – це боротьба ідей.

Четвертий постулат: розпад і інтеграція локусів цивілізації прямо пов'язані з актуалізацією й деактуалізацією світу історичних ідей.

П'ятий постулат: природа психпростору безупинно й нелінійно схиляє його до створення максимально комфортних умов для повноцінної реалізації внутрішніх творчих потенціалів.

3. *Методологічний базис теорії війни й миру* складає розширена методологія геофілософії, що включає, крім класичних методів політичної філософії, культурології, етнології, економіки й географії, методи нейронаук, психології й соціальної філософії.

Установивши компоненти теорії, сформулюємо саму теорію війни й миру:

Еволюція психпростору – це історія його виявів у локусі й за його межами. Основу еволюції психпростору та його виявів становлять безперервне й нелінійне ускладнення структури й

функцій нейронних ансамблів підсвідомості й свідомості, а також безперервне й нелінійне ускладнення фізико-хімічних сприятливих, провокуючих і підтримуючих факторів зовнішнього середовища. Ускладнення психпростору зумовлюють універсальні фактори й причини еволюції. Війна і мир у цьому безперервному й нелінійному ускладненні – це вияви психпростору, за допомогою яких досягається регуляторний компроміс між протидіючими силами: активним началом і природним добором (або ускладненою структурою нейронних ансамблів підсвідомості та свідомості й умовами зовнішнього середовища). Війна і мир – це способи досягнення компромісу між ускладненими потребами психпростору й можливостями їх задоволення, між проголошеною ідеєю, яка поєднує психпростір, і можливістю її реалізації.

Поняття гомеостаз у класичному розумінні Уолтера Кеннона, як здатність відкритої системи зберігати сталість свого внутрішнього стану за допомогою скоординованих реакцій, спрямованих на підтримку динамічної рівноваги, тотожно поняттю регуляторного компромісу, тільки має більш вузьку галузь застосування. Війна і мир – це скоординовані реакції, спрямовані на підтримку гомеостазу психпростору Землі.

1.3. СУЧАСНІ КОНЦЕПТИ ВЕДЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ ТА ОСМИСЛЕННЯ СПЕЦИФІКИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАХІДНИХ ЕКСПЕРТІВ

У ХХ та на початку ХХІ ст. різко прискорилося динаміка радикального переосмислення сутності війни, форм, методів, інструментів досягнення її цілей. Особливе місце серед них належить концепції гібридної війни, хоч її зміст, на думку багатьох військових теоретиків, і не відзначається особливою оригінальністю. На наш погляд, цю концепцію слід розглядати в контексті еволюції уявлень про стратегії ведення воєнних дій.

Зокрема, впродовж минулого століття набували популярності наступні стратегічні концепції.

Бомбардування площ / стратегічне бомбардування. Ця концепція стала надзвичайно популярною після появи та розвитку Військово-повітряних сил. Термін «повітряна могутність» було введено Гербертом Веллсом у праці «Війна у повітрі» 1908 р., а британець майор Дж. Фуллертон ще у 1893 р., за десять років до польоту братів Райт, висловив гіпотезу про переміщення військових дій у повітря та ймовірність нальотом повітряного флоту на столицю противника завершити воєнну кампанію [Hurley, 1975: 141-142]. Темпи розвитку авіації була настільки вражаючими, а уразливість (за відсутності на початковій стадії адекватних засобів протиповітряної оборони) настільки низькою, що було б дивним, коли б у цей час не з'явилися концепції, в яких роль авіації у досягненні перемоги над ворогом не абсолютизувалася. Хоча слід зазначити, що на їх появу об'єктивно вплинули хід та результати Першої світової війни.

Серед воєнних теоретиків найвідомішими апологетами авіації виступили італієць Джуліо Дуе (1869-1930 рр.), американець Вільям Мітчелл (1879-1936 рр.) та громадянин США російського походження Александер де Северський (1894-1974 рр.).

Так, Джуліо Дуе в своїх прогнозах й оцінках був позбавлений будь-яких моральних обмежень, вважав, що «мета виправдовує засоби», і виходив з суто прагматичних міркувань, відзначаючи, що геній авіаційного командира полягає у визначенні «життєвих центрів» противника, до яких він відносив всі стратегічні цілі, що працюють на оборону. У свою чергу Вільям Мітчелл вважав, що літаки можуть визначити результат не тільки окремої кампанії, але й війни в цілому за умов централізованої координації зусиль.

Найбільш виваженими, поміркованими й реалістичними виглядали погляди Александера де Северського, який враховував, що бойові дії – це складна взаємодія всіх видів і родів військ, жоден з яких не можна абсолютизувати. Проте необхідно краще враховувати специфіку їх призначення, функцій, завдань, особливості театрів воєнних дій тощо.

Однак, як показав досвід Другої світової війни, бойові дії США у В'єтнамі, Іраку, Росії у Сирії, інші військові операції, використання авіації не може бути самодостатнім інструментом досягнення кінцевих політичних цілей.

Мережецентричні війни або Революція у військових справах (Network-centric warfare/ The Revolution in Military Affairs (RMA)). Цей підхід до планування та ведення воєн стрімко увійшов до наукового дискурсу після успіху коаліції військ на чолі зі США у бойових діях проти Іраку (1991 р.), який окупував Кувейт. RMA характеризується глибинними змінами у сутності ведення воєнних дій, що було наслідком інноваційного застосування нових технологій разом з радикальними змінами у воєнних доктринах, оперативних та організаційних концепціях. Все це фундаментально змінило характер і порядок проведення воєнних операцій.

Зокрема, під час війни з Іраком (1991 р.) (Gulf War) було використано 6250 тон високоточної зброї (ВТЗ) порівняно з 81980 тонами звичайних бомб. При цьому точність враження цілей за допомогою ВТЗ складала від 80 до 90 %, в той час як відсоток вдалих бомбардувань звичайними бомбами ледве досягав 25 %.

Якщо до цього додати логістичні переваги сил коаліції, то це пояснює мінімізацію їх втрат серед військовослужбовців. Також слід зазначити широке застосування систем «стелз», крилатих ракет, що здатні подолати опір надійно захищених зон. Необхідно також відмітити розвиток нових засобів розвідки та спостереження, широке використання усього спектру інформаційних технологій тощо.

Водночас, сучасні фахівці в оцінках ефективності цієї концепції дуже часто вживають поняття «перебільшений технологічний оптимізм». Вже бойові дії в Афганістані та Іраку на початку ХХІ ст. довели, що технологічні переваги є необхідною, але не достатньою умовою досягнення політичних цілей.

Війни четвертого покоління. Їхні змістовно-концептуальні особливості були вперше розвинуті американцем Вільямом Ліндом у середині 1980-х рр. Подані у Вступі даної монографії критерії виокремлення поколінь війни ґрунтуються на діалектиці якості, де системоутворюючу роль виконує суперечність між тезою та антитезою (ідеєю та технологією).

Так, війни третього покоління (з 1918 р. до кінця ХХ ст.), на думку В. Лінда, більше ґрунтувалися на нових ідеях, ніж на нових технологіях. Тактика просочування, яку винайшли німці під час Першої світової війни, маневр військами та вогнем тощо стали домінуючими. Якщо до цього додати розвиток танків, авіації та іншої техніки, то цілком закономірною виглядає поява такої стратегії збройної боротьби, як кампанії «бліцкригів», орієнтованих скоріше на час, ніж на місце. Мала місце не тільки зміна тактики, яка зачепила воєнну культуру у цілому. Фокус уваги зосередився на противникові і результатах, які вимагали розвитку відповідальності за самостійні дії, а не тільки опанування стандартних методів досягнення цілей. За цих умов ініціатива стає більш важливою ніж дисциплінованість. Пріоритетними є динамічна зміна ситуації, а не рутинні процедури. Керівництво стає терплячим до помилок, оскільки вони є невід'ємним

наслідком ініціативи. На перший план виходить самодисципліна, а не зовнішній примус.

Війни четвертого покоління, на відміну від попередніх, ще більше базуватимуться на нових ідеях і матимуть незахідне «коріння». Тероризм, який не зачіпає традиційної військової сили і прямо уражає цивільне населення, вважається головним компонентом майбутніх «збройних змагань». При цьому підкреслюється, що, незважаючи на використання високоточної зброї, роботів, інформаційних технологій тощо, транснаціональна та недержавна основи тероризму у подальшому лише ускладнюватимуть боротьбу з ним. У війнах четвертого покоління держава втрачає монополію на насильство, оскільки з'являються впливові недержавні опоненти на кшталт аль-Каїди, Хамасу, Хезболли. В них, на думку Вільяма Лінда, світ повертається до боротьби культур, а не тільки держав. Ключовою причиною їхнього початку вчений вважає універсальну кризу легітимності держав, що створює умови для внутрішніх конфліктів і громадянських війн [Lind, 2004]

Саме на теорію війн четвертого покоління посилається заключний документ міжпарламентської конференції Європейського Союзу щодо Спільної зовнішньої політики і політики безпеки а також Спільної політики безпеки і оборони 4-6 березня 2015 р. (м. Рига). У п. 39 записано, що нові виклики безпеки, пов'язані з війнами 4-го покоління – гібридною війною, яка є комбінацією звичайних та незвичайних військових методів, елементів кібер-, економічної та інформаційної війни, а також політичного тиску.

Війни шостого покоління. Ця концепція була розроблена російським стратегічним військовим мислителем генерал-майором В. Сліпченко. Вона базувалася, насамперед, на результатах військових дій США та НАТО в Косовому у 1999 р., де війська західної коаліції майже не мали людських втрат.

Війни шостого покоління можуть вести лише найбільш розвинуті держави світу, зокрема США. Для них характерні

неконтактні бойові дії, застосування високоточної та нелетальної зброї, інших розвинутих технологій, комп'ютеризація збройної боротьби. Теорія воєн шостого покоління, на думку деяких західних фахівців, випередила відповідні американські аналоги, принаймні за часом.

Пріоритет ідей генерал-майора Володимира Сліпченка мав не тільки хронологічний, але й змістовний характер, відмічають усі провідні західні експерти. Його праці «Війна майбутнього» (1999 р.), «Безконтактні війни» (2001 р.) та «Війни шостого покоління: озброєння і військове мистецтво майбутнього» (2002 р.) мали значний резонанс у світовому військовому експертному середовищі.

Проте розв'язати проблему класифікації воєн (воєнних конфліктів), пояснити їх природу та характер з технократичних позицій неможливо, незважаючи на рівень деталізації засобів збройної боротьби. Такий підхід генетично не спроможний подолати обмеженість суто військово-технічними параметрами. Неврахування соціально-політичної, когнітивно-психологічної, культурологічної тощо складових війни (збройного конфлікту), особливо за сучасних умов, вже не кажучи про історію взаємовідносин суб'єктів боротьби, є неприпустимим. [Мандрагеля, 2003: 263].

На початку XXI ст. з'явилося ще декілька цікавих концепцій. Зокрема:

Контрповстанські воєнні дії. Цей спосіб досягнення політичних цілей актуалізувався у середині першої декади XXI ст. Він був наслідком узагальнення бойових дій СРСР та США в Афганістані та американських – в Іраку. Аналіз свідчив, що військові перемоги, захоплення території, усунення від посад найбільш одіозних диктаторів, спроби насильницького насадження принципів демократії у певних суспільствах не мали успіху. Відтак контрповстанські воєнні дії можуть бути визначені як всебічні зусилля військових та цивільних для одночасної поразки повстань та їх головних причин. У США сьогодні ця

концепція зазнає різкої критики, оскільки, за свідченням аналітиків, її абсолютизація знизилася можливості США до ведення маневрової війни [Renz & Smith, 2016: 2].

Асиметричні воєнні дії. Вони набули особливого значення після терористичних атак Аль-Каїди 11 вересня 2001 р. у США. Катастрофічні атаки у Нью-Йорку і Вашингтоні були настільки вражаючими, що остаточно стало зрозумілим: конвенційні (традиційні) способи ведення воєнних дій залишилися у минулому. Для поразки «нового» противника треба використовувати нові форми та методи протидії, де на перший план виходять дієві форми і методи діяльності спеціальних служб, нові засоби технічного контролю, спостереження тощо.

Проте сьогодні, після анексії РФ Криму та підтримки Кремлем сепаратистського руху на Донбасі, найбільш актуальним і дискусійним питанням є природа, форми, методи та інструменти так званої *«гібридної війни»*. Це поняття сьогодні доволі часто використовується у повсякденному вжитку, медіадискурсі, наукових дискусіях, проте за своїм змістом та особливостями прояву воно є надзвичайно дискусійним.

На Заході дискусія щодо гібридних загроз і гібридного способу ведення воєнних дій виникла на хвилі перших узагальнень ефективної діяльності Хезболли під час другої Ліванської війни у 2006 р. Вперше широко розтиражованим було згадування цього терміну у промові генерал-лейтенанта Джеймса Меттіса 8 вересня 2005 р. [McCulloh & Johnson, 2013: 55]. Разом з Френком Хоффманом, аналізуючи виклики глобалізації воєнної науки і технологій, вони дійшли висновку, що майбутні війни будуть визначатися саме гібридними способами і стратегіями [Mattis & Hoffman, 2005].

Невдовзі, у тому ж 2005 році Білий Дім ініціював прийняття нової «Національної оборонної стратегії», де зазначалося, що у майбутньому збройним силам, як і секторові безпеки у цілому, прийдеться зіткнутися з більш широким спектром викликів, які будуть включати традиційні, іррегулярні, терористичні та підіривні

загрози. Було підкреслено, що Департамент оборони США занадто багато інвестує у традиційний модус ведення бойових дій і недостатню увагу приділяє іншим загрозам.

І це зауваження було слухним, оскільки після закінчення Другої світової війни громадянські війни та внутрішньодержавні конфлікти відбувалися все частіше на відміну від класичних міждержавних воєн попередніх століть. Нові за змістом та характером конфлікти (інші форми протистояння) розширювали спектр ведення воєнних дій, де активну участь брали не тільки регулярні, іррегулярні частини, але й терористичні угруповання і навіть кримінальні елементи. У «гібридному» протиборстві використовувалися такі незвичні раніше форми послаблення противника, як контрабанда, торгівля наркотиками, незаконна передача зброї і військової техніки у руки криміналітету. Як справедливо зазначав австралійський експерт Міхаїл Еванс, розмиття чітких меж протистояння у часі і просторі, його різнорівневий характер у майбутньому обов'язково призведе до того, що війна, швидше за все, вже не зможе бути коректно пояснена усталеними донедавна категоріями [Evans, 2003: 136.]

Але переломним моментом у визнанні гібридної загрози слід вважати вихід в США у 2006 р. чергового оборонного огляду Quadrennial Defense Review (QDR) [Quadrennial Defense, 2006]. Його автори переконливо довели ефективність гібридної війни, і невдовзі увесь західний військовий істеблїшмент, переважно в США, Великій Британії та Ізраїлі, визнав цей факт на концептуальному рівні, хоча і без відповідного консенсусу серед політиків, науковців та військових фахівців у розумінні цього феномену.

На нашу думку, дуже влучний опис нового протистояння належить високопосадовцю ізраїльських спецслужб Йозефу Купервассеру. У своїй праці 2007 року «10 уроків для реформи ізраїльської розвідки» він зазначив, що зміна природи воєн стала одним з головних каталізаторів реформи ізраїльських спецслужб. У минулому більшість воєн чітко визначалися часом, місцем, коли

у противника був централізований процес прийняття рішень і очевидна військова присутність. Однак, принаймні з 1982 р. все почало кардинально змінюватися. Протистояння стає майже безперервним, з короткотривалими високоінтенсивними діями. При цьому противник намагається діяти малими формуваннями, часто без пізнавальних знаків. Бойові дії почали вестися ширше у багатовимірному просторі з противником, який діє по всьому світі. Поняття захисту кордонів сходить нанівець, оскільки противник всюдисущий і складається з індивідів, які проходять через кордони або є громадянами тієї країни, де відбуваються дії.

Сьогоднішні «битви» є іспитом на витривалість й стійкість усього суспільства. Процес прийняття рішень опонентом носить прихований характер і складається з багатьох взаємопов'язаних елементів. Внаслідок цього відбулися зміни у індикаторах успіху. Замість території на перший план виходить легітимність в очах громадян країни, міжнародної спільноти і навіть противника.

Оскільки природа війни змінилася і легітимність набула першочергового значення, запроваджується нова тактика. Вона складається з власної інтерпретації подій і перекручувань або послаблень опису й коментарів противника, а також показ його реальних намірів.

Саме легітимність виступає основною причиною, за якою західні країни ведуть бойові дії відповідно до ліберальних норм і цінностей. Радикальні сили знають це і вибирають об'єктом нападу цивільне населення, яким у крайніх випадках прикривається як щитом [Kuperwasser, 2007: 7-9].

Ці думки підтримала Маргарет Бонд, яка зазначила, що майбутні війни будуть виглядати яке вид гібридної війни, проектуючи усі елементи національної влади уздовж континууму діяльності, пов'язаних зі стабільністю, безпекою, організацією та здійсненням операцій, а також безпосередніми бойовими діями. Водночас вона визначає гібридну війну як парадигму операцій по стабілізації в несформованих державах [Bond, 2007].

Група стратегічного прогнозування Корпусу морської піхоти США розглядає гібридні війни ще більш розгалужено, як об'єднання низки різних режимів ведення війни, в тому числі звичайних можливостей, тактики нерегулярних утворень, терористичних актів, включаючи невибіркове насильство і примус, а також активізація криміналу в країні [U.S. Marine Corps, 2008: 1]. Фактично «гібридну війну» визначено як сумісництво несумісного, а саме: фрагментарне і ситуативне поєднання різних методів і теорій війни, вкраплення їх в різні сфери і галузі, особливо в інформаційну, ідеологічну, світоглядну і морально-етичну, «розгортання фронту» на всіх рівнях суспільної свідомості, спекуляція на людських потребах, слабостях, бажаннях тощо, її просторова і часова невизначеність.

Невдовзі, у лютому 2009 р. Франк Хоффман та Рассел Гленн на конференції командування спільних сил США визначили гібридну загрозу як таку, де противник водночас адаптивно застосовує складну комбінацію звичайних, іррегулярних, терористичних та кримінальних методів діяльності в оперативному просторі. При цьому, на їх глибоке переконання, гібридна загроза вбирає в себе комбінацію державних та недержавних акторів [Glenn, 2009].

Слід також зазначити, що в цьому ж 2009 р., з метою прогнозування спрямованості воєнних конфліктів майбутнього у НАТО був представлений документ «Multiple Futures Project – Navigating Towards 2030» [Multiple Futures, 2009], у якому з'явилися теоретичні прогнози щодо характеру можливих воєнних конфліктів та перспектив організації колективної безпеки. Зокрема, одним з напрямів розвитку Альянсу було визначено пристосування до нового характеру гібридних загроз. Сутність такого типу загроз полягає в тому, що можливий противник уникатиме прямого зіткнення з силами НАТО в «конвенційних операціях», натомість застосовуватиме іррегулярні сили й асиметричні форми протиборства. Прогнозується, що поняття «гібридний противник» охоплюватиме регулярні й іррегулярні сили, терористичні та кримінальні елементи, котрі

взаємодіятимуть між собою у різних «змішаних режимах». У документі підкреслювалося, що «гібридний супротивник» не дотримуватиметься міжнародного права війни: цивільні особи використовуватимуться як постійно діючий «живий щит», який роз'єднує протидіючі сторони збройного конфлікту.

Ці прогнози та узагальнення були підтверджені на конференції Командування Об'єднаних Сил США, присвяченій гібридній війни, яка відбулася у Вашингтоні 24 лютого 2009 року.

Значною мірою усі ці висновки та оцінки були схожі і пов'язані з ретельним аналізом результатів Другої Ліванської війни 2006 р. Жорстоке протистояння на півдні Лівану протягом 34 днів яскраво продемонструвало певну слабкість та неготовність ізраїльської армії до нетрадиційних методів ведення воєнних дій. Цілеспрямований політичний рух та ефективна діяльність децентралізованих воєнізованих структур, що гнучко пристосовували свою тактику до різких змін обстановки у неконтрольованих зонах показали нове обличчя Хезболли. Спираючись на досвід ісламських екстремістів у битві за Фаллуджу (Ірак) з квітня до листопада 2004 р., ліванська організація вміло використовувала міську місцевість для створення засідок і відходів, оперативно виявляла і утримувала міцні оборонні споруди у безпосередній близькості від нонкомбатантів [Ехум, 2006: 9–11]. При цьому бойовики Хезболли продемонстрували надзвичайно високий професіоналізм, дисциплінованість та небачений раніше рівень використання новітніх технологій.

Крім Близького Сходу увагу фахівців привертала і подія в Росії, насамперед, пов'язані з сепаратистським рухом на Північному Кавказі. Так підполковник корпусу морської піхоти США Білл Немет у своїй докторській дисертації (2002 р.) узагальнив досвід обох чеченських війн і характеризував гібридну війну як модерну форму партизанської війни, що органічно сполучає й використовує сучасні технології та оманні методи мобілізації. Білл Немет зазначав, що тактика чеченців часто

знаходилась на межі між партизанською війною і тероризмом [Nemeth, 2002].

Гібридні способи ведення війни ставали все більш популярними, оскільки доводили свою ефективність. Це змусило деяких дослідників звернутися до історії воєн та збройних конфліктів з тим, щоб знайти там їх витоки. Саме з цією метою Вільямсон Мурей та Пітер Менсур у 2012 р. опублікували результати свого аналізу гібридних форм війни зі стародавніх часів до сьогодення. При цьому вони визначають гібридну війну як конфлікт, де беруть участь звичайні збройні сили та іррегулярні формування (партизанські, повстанські, терористичні), які включають як державних, так і недержавних акторів та діють синхронно, з метою досягнення спільної політичної мети [Williamson & Mansoor, 2012: 3].

Водночас події останніх років показують значні зміни у формах, методах та інструментах ведення воєнних дій. Процес підготовки та анексії Росією Криму, а також воєнні дії сепаратистів на Донбасі за підтримки Кремля показує недосконалість попередніх визначень гібридної війни. Зокрема, підкреслення поєднання звичайних та іррегулярних сил з одного боку, з огляду на обсяг цього поняття, занадто широке, а з іншого – вузьке. Широке, оскільки значна кількість воєн в історії людства були таким поєднанням у різних комбінаціях. Так, під час Другої світової війни в різних країнах активно застосовувалися рух опору, пропаганда, саботаж тощо. А вузьким – оскільки досвід останніх часів свідчить про нові форми гібридного протистояння. Зокрема, при окупації Криму взагалі не було звичайної збройної боротьби.

На анексію Криму першим (наприкінці березня 2014 р.) відреагував Центр аналізу європейської політики у Вашингтоні (Center for European Policy Analysis (CEPA)). В аналітичній доповіді визначалася надзвичайна вразливість країн Центральної та Східної Європи з огляду на ефективність «гібридної війни». Автори дослідження (Едвард Лукас та Весс Мітчелл) вважали, що

Росія має військові й інші спроможності та політичну волю для швидких і у цільовому відношенні обмежених дій на відміну від західних країн. У доповіді зазначалося, що ст. 5. Вашингтонського Договору не в змозі забезпечити надійний захист проти тактики Росії, яку вона використовувала у Криму, і це може призвести до катастрофічних наслідків, принаймні для деяких європейських, насамперед, прибалтійських країн [Lucas & Mitchell, 2014].

Експерти з шведської агенції оборонних досліджень Swedish Defence Research Agency (Totalförsvarets forskningsinstitut, FOI), Йохан Норберг та Фредерік Вестерлунд також аналізували стратегічні вибори Росії після анексії Криму та доктрину начальника Генерального штабу ЗС Росії генерала армії Валерія Герасимова, що був призначений на цю посаду 9 листопада 2012 р. [Norberg & Westerlund, 2014]. Вони зробили однозначний висновок про надзвичайну ефективність гібридних способів досягнення політичних цілей в умовах глобалізації.

Так звана «Доктрина Герасимова та російська нелінійна війна» стали предметом ретельного аналізу британського політолога Марка Галеотті. Сам він при розгляді агресивних дій Москви, починаючи з 2014 р., віддає перевагу поняттю «нелінійна війна», хоча визнає право на використання дефініцій «гібридна війна» або «спеціальна війна». Вчений розглядає їх в контексті більш широкої, в його розумінні так званої «російської партизанської геополітики», де Кремль застосовує нову тактику, що сфокусована на пошуку вразливостей противника і уникає прямих та явних зіткнень з ним [Galeotti, 2014].

Саме після аналізу статті Валерія Герасимова [Герасимов, 2013] для Марк Галеотті остаточно стало зрозумілим, що за масштабами жертв і руйнування, катастрофічним соціальним, економічним і політичним наслідків такі конфлікти нового типу можна порівняти з наслідками класичної війни. Суттєво змінилися і самі «правила війни». Зросла роль невоєнних способів досягненні політичних і стратегічних цілей, які в ряді випадків за своєю ефективністю значно перевершили силу зброї. Марк Галеотті

також особливо підкреслив ідею російського воєначальника щодо необхідності координації зусиль усіх державних установ, а також військової, розвідувальної та інформаційної операцій для досягнення політичних цілей.

Значення праць британського вченого для західного суспільства полягає у надзвичайно ретельному і копіткому вивченні основних тенденцій у розвитку форм, способів, методів та інструментів гібридної війни, яку веде Російська Федерація на теренах України, а також узагальнення еволюції поглядів військово-політичного керівництва та військових теоретиків Росії на цей процес.

Проте, не погоджується з поняттям «гібридна війна» експерт Воєнного коледжу Сухопутних військ США Антуліо Ечеварріа, який вважає більш адекватним термін «війни сірої зони» (“Gray-Zone” Wars). При цьому різновиди цих воєн він визначає через різне співвідношення примусу та стримування, яке при цьому застосовується. Американський дослідник відштовхується від ідей Карла фон Клаузевіца, викладених у знаменитому трактаті «Про війну» на початку XIX ст. У книзі VI, присвяченій обороні, німецький військовий мислитель необхідним її компонентом називав стримування. Але ця ідея більше століття не розроблялася і була актуалізована лише наприкінці 1950-х – на початку 60-х років зусиллями, насамперед, фахівця у сфері національної безпеки, ветерана Другої світової війни Роберта Осгуда [Osgood, 1957] та нобелівського лауреата з економіки Томаса Шеллінга [Schelling, 1960].

Сьогодні у наукових працях, присвячених міжнародним відносинам, визначається чотири види стримування: (а) прямий, який відноситься до відповіді на відвертий напад; (б) розширений, який передбачає відповідь на напад проти союзника; (с) загальний, як реакція на потенційну загрозу; і (d) негайний, де йдеться про відповідь на неминучий напад [Huth, 1991].

На думку Роберта Осгуда, метою війни є вміле застосування сили, щоб здійснити бажаний вплив на волю супротивної поряд із

безперервним застосуванням усього спектру інструментів від дипломатії, створення кризи без війни, до відкритого збройного зіткнення. До цієї точки зору Томас Шеллінг додавав, що аргумент військової сили може прискорити перемогу над противником у тотальній війні, але може бути застосований у «контрольований» або «стриманий» спосіб з метою примусити, залякати або стримати противника. Війну він оцінював як «модель торгу», де військова сила розглядається як своєрідна форма валюти, що має бути витрачена в процесі насильницького бартеру [Schelling, 1960: 5]. Цей аналог, на переконання А. Ечеварріа майже адекватно характеризує війни сірої зони, хоча військово-політична еліта повинна пам'ятати, що в цій торгівлі йдеться не про монети, а про людські життя.

Незважаючи на вищевикладене, деякі автори вважають, що у гібридній війні практично нема інновацій. Зокрема, естонська дослідниця Мерле Майгре вказує на те, що ще на початку 1920-х рр. радянські війська інтенсивно розвивали концепцію «маскування». Гібридна тактика широко використовувалася 1 грудня 1924 р., коли з боку СРСР відбулася спроба повалити уряд незалежної Естонії. З цієї метою були підготовлені спеціальні групи з числа офіцерів спецслужб СРСР разом з замаскованими естонськими комуністами, які намагалися захопити владу і після цього запросити регулярні війська Червоної армії для «допомоги». Сьогодні відомо й те, що радянські військові кораблі були готові атакувати Таллінн. Водночас біля кордонів з Естонією проводилися широкомасштабні військові навчання [Maigre, 2015].

На схожих позиціях знаходиться і аналітик Інституту безпекових досліджень Європейського Союзу Ніку Попеску. Він вважає, що гібридна тактика не є новим або ексклюзивним (переважним) винаходом Росії. Вона є старою формою протистояння, як і сама війна, і західні держави часто використовували певні її елементи, принаймні, на тактичному рівні. У якості яскравого прикладу наводиться вторгнення СРСР в Афганістан у грудні 1979 р., яке почалося з того, що 700 спецназівців в афганській уніформі (значна кількість з яких були

радянськими мусульманами, щоб зовні не відрізнятись від місцевих мешканців) захопили ключові військові, урядові й медичні центри, включаючи палац президента Аміна. У свою чергу США також ефективно використовували гібридну тактику: зокрема, проти Радянського Союзу в Афганістані в 1980-і рр., а потім – проти талібів в операції «Непохитна свобода» (2001 р.). Але й самі американці зазнали великих втрат внаслідок застосування проти них гібридної тактики, спочатку – в Афганістані, а пізніше – в Іраку.

Нік Попеску підкреслює, що реальною новелою російської операції в Україні була «близька до ідеальної» координація дій між різними силами та інструментами (дипломатичними, економічними, військовими, інформаційними тощо) з однією добре організованою командною структурою [Popescu, 2015].

На радянські витоки російської гібридної війни вказує і докторант Колумбійського університету Марія Снеговая. Вона вважає, що технологія так званого рефлексивного управління та інформаційна війна Кремля не є результатом яких-небудь теоретичних інновацій. Все, що лежать в основі цієї концепції і більшість її методів були розроблені ще за часів Радянського Союзу. Російська стратегічна теорія насправді доволі прозаїчна і має відчутну радянську спадщину. Російські інформаційні операції в Україні не відкривають нову еру теоретичних або доктринальних досягнень, хоча вони переслідують мету створити саме таке враження на західні країни [Snegovaia, 2015: 7].

Разом з цим Марія Снеговая була змушена визнати, що технологія ведення інформаційної війни радикально відрізняється від радянського періоду. Саме «інформаційні війська» виступають сьогодні в РФ основною рушійною силою військової агресії [Хачатрян & Епифанова, 2014]. На відміну від війни СРСР в Афганістані, російські волонтери на сході України прибули сюди за покликанням серця, після інтенсивного «промивання мозку» державними телеканалами Росії, а не внаслідок військової мобілізації. Відповідно до досліджень Левада-центру,

телебачення, як основне джерело інформації, розглядає понад 90 % росіян.

Суттєвих змін зазнала і риторика російських телеканалів. Якщо за часів Радянського Союзу підкреслювався миролюбний характер соціалістичної держави, то сьогодні лунають заклики «спалити серця геїв», «перетворити Америку на радіоактивний попіл», і висловлюється впевненість, що російські танки легко дійдуть до Варшави.

На думку дослідниці, ключовими елементами технології рефлексивного контролю в Україні були наступні:

- Заперечення і оманні операції, з метою приховати або затуманити присутність російських сил в Україні, в тому числі відправка «зелених чоловічків» в уніформі без знаків розрізнення;

- Приховування істинної мети і завдань Москви в конфлікті, який породжує страх в одних і дозволяє іншим переконати саме, що цілі Кремля обмежені і в кінцевому рахунку можуть бути прийнятними;

- Збереження зовні правдоподібної законності дій Росії, заперечення причетності Москви до конфлікту, вимагання від міжнародного співтовариства визнати РФ не більше, ніж в якості зацікавленої сторони, а не учасника конфлікту;

- Постійне нагадування про ніби то еквівалентні дії західних країн, зокрема, одностороннє проголошення незалежності Косово в 1990-х роках та вторгнення в Ірак у 2003 р.;

- Одночасна загроза Заходу через демонстрацію військової могутності (прольоти військових літаків поблизу кордонів країн НАТО, у нейтральних водах), декларація можливості застосування ядерної зброї Росії і перебільшені військових успіхів Москви;

- Розгортання масштабної пропагандистської компанії через офіційні ЗМІ та соціальні мережі з метою створення негативного іміджу України [Snegovaya, 2015: 7].

Відносно новий стратегічний підхід до досягнення політичних цілей, на думку дослідниці, полягає, насамперед, у російській концепції «інформаційної війни», яка за своєю формою та змістом докорінно відрізняється від західних аналогів. Її ядро складає свідомо розроблена комплексна кампанія дезінформації при підтримці дій органів розвідки, щоб спантеличити супротивника (в цілому світове співтовариство) і домогтися стратегічної переваги при мінімальних витратах.

Про гібридну війну почали писати і росіяни. Детальніше про це буде у наступному розділі, тут лише зазначимо, що у 2015 р. у видавництві «Книжковий світ» вийшла книга Сергія Глазєва «Українська катастрофа. Від американської агресії до світової війни?». В ній автор тенденційно висвітлює українську політику, викривляє факти та всіляко виправдовує дії Кремля [Глазєв, 2015]. Ця праця була розрахована на російського споживача.

Проте деякі книги цільовою мали англомовну аудиторію. Такою була спільна праця військових експертів Руслана Пухова та Колбі Ховарда під назвою «Озброєні брати: військові аспекти кризи в Україні» (Brothers Armed: Military Aspects of the Crisis in Ukraine). Її перше видання з'явилося наприкінці 2014 р. у незалежному Центрі аналізу і технологій (Center for the Analysis of Strategies and Technologies (CAST), де представлений упереджений компаративний аналіз розвитку російських та українських Збройних Сил, а також офіційна версія Кремля щодо легітимності захоплення Криму [Brothers Armed, 2014]. Друге видання побачило світ у 2015 р., і в ньому вже були представлені деякі думки про події на Донбасі. Крім цього, за оцінками західних експертів, тут міститься найбільш детальна англомовна версія воєнної реформи Росії після розвалу СРСР, яку підготував Михайло Барабанов. Водночас в розділі, підготовленим Сергієм Денісенцевим, аргументується теза, що в людські історії важко знайти інший приклад такого різкого погіршення сильної та боєздатної армії, як це спостерігалось за роки незалежності в Україні [Brothers Armed, 2014].

У квітні 2015 р. на парламентській асамблеї НАТО було представлено доповідь Джуліо Калхи «Гібридна війна: новий стратегічний виклик НАТО?», де зазначено, що цей спеціальний термін особливо активно почав застосовуватися під час Другої ліванської війни 2006 р. у політичних і військових колах для характеристики протистояння Ізраїлю та Хезболли. При оцінці особливостей дій Росії підкреслюється, що Кремль використовує внутрішню слабкість України за рахунок, насамперед, невійськових методів (таких як політичне, інформаційне, економічне залякування та маніпуляції), які підкріплюються загрозою використання регулярних військ [Calha, 2015: 1]. Водночас слабкістю гібридної війни, яку веде Росія, є те, що значна кількість альтернатив у виборі тактик як правило позбавлена стратегічного замислу, що створює проблеми у довгостроковій перспективі.

Порівнюючи гібридні війни, яку ведуть Росія та Ісламська Держава, португальський дослідник підкреслює високу бойову готовність (до 150 тис. військового персоналу) Західного та Центрального військових округів РФ. При анексії Криму чітко взаємодіяли Чорноморський флот РФ та Західний військовий округ для прикриття цієї операції з повітря, а також надання підтримки спеціальним підрозділам. Росія скоординовано застосовувала широкий спектр тактик, від політичного й економічного примусу, кібератак, дезінформації і пропаганди до відкритих і прихованих бойових дій. Ці інструменти динамічно змінювалися і для підтримки сепаратистського руху на Донбасі.

Особливо підкреслюється в доповіді успіх інформаційної війни Кремля. Завдяки пропаганді й викривленню фактів Росії вдалося побудувати нові віртуальну реальність, де вона виступала гарантом й захисником прав російськомовних громадян. В інтерпретації Москви використання сили було обумовлено захистом співвітчизників від «звірств» українського уряду. Це призвело до неймовірного зростання популярності Володимира Путіна [Calha, 2015: 5].

На нашу думку, одне з найбільш вдалих визначень гібридної війни належить Роберту Ньювсону – це *комбінація конвенційних, іррегулярних та асиметричних засобів, що включають постійну маніпуляцію політичним та ідеологічним конфліктом, а також залучення сил спеціальних операцій та конвенційних збройних сил, агентів розвідки, політичних провокаторів, представників медіа, економічний шантаж; кібератаки; проксі-сервери і сурогати, пара-військові, терористичні і кримінальні елементи* [Newson, 2014.]

Цікавою виглядає і доповідь Рональда О'Роурке членам та комітетам Конгресу США щодо змін в міжнародному безпековому середовищі від 8 червня 2016 р. (A Shift in the International Security Environment: Potential Implications for Defense – Issues for Congress). В ньому зазначається, що на початку другої декади ХХІ ст. відновилося змагання за геополітичне домінування, де конкуренцію Америці складають Китай та Росія. Відмічається, що це є наймасштабнішою трансформацією світового порядку після закінчення Холодної війни. Вашингтон понад двох десятиліть виконував роль світового лідера [O'Rourke, 2016: i]. Однак сьогодні склалося якісно нова ситуація, яка вимагає переглянути:

- Загальну стратегію та геополітику в контексті обговорення оборонного бюджету, планів та програм.

- Військові спроможності США та НАТО у Європі.

- Здатність протистояти викликам так званої гібридної війни та тактиці «війни сірих зон», які останнім часом застосовують Росія та Китай.

- Спроможності застосування високотехнологічної зброї, насамперед проти таких країн як Росія та Китай.

- Утримання технологічної переваги США у звичайних озброєннях.

- Кількість та якість ядерної зброї та плани ядерного стримування.

– Швидкість розгортання систем озброєння та передислокації військ.

– Мінімізацію залежності американських військових систем і компонентів від Росії та Китаю.

При цьому у доповіді зазначається, що захоплення і анексія Росією Криму, як і наступні дії на сході України та у країнах Східної Європи, повинні сфокусувати увагу на протидії російській гібридній війні. Водночас агресивна поведінка Китаю у Східному та Південному Китайському морях має привернути увагу на боротьбі з так званою «тактикою сірих зон» у цих регіонах [Baker, 2015].

Водночас, серед західних дослідників є значна група тих, хто реконцептуалізує гібридну війну скоріше як стратегію, ніж нову форму ведення воєнних дій. Зокрема, Александер Ланозка вважає, що це саме стратегія, оскільки вона інтегрує використання різноманітних інструментів національної могутності для досягнення зовнішньополітичних цілей з урахуванням цілей і спроможностей противника. Вона може охоплювати цілу низку різноманітних прийомів й способів, поки вони керуються загальною метою [Lanoszka, 2016].

Наприклад, іррегулярні військові формування можуть використовувати цільові вразливості противника на нижчих рівнях насильства, уникаючи прямої конфронтація між збройними формуваннями. При цьому традиційні (конвенційні) воєнні дії застосовуються у мінімальних масштабах за необхідністю. До цього слід додати постійну загрозу ескалаційного домінування. З самого початку збройного сепаратистського руху на Донбасі, як підкреслює Ендрю Вілсон, Захід занурився у безкінечні спекуляції стосовно наступного можливого кроку Володимира Путіна замість реальної допомоги Україні. При цьому дуже багато людей були готові перейти «червону межу». Відтак запобігання дійсної агресії розглядалося як реальний успіх [Wilson, 2014: 129].

Багато дослідників намагається здійснити компаративний аналіз гібридної війни Ісламської держави на Близькому Сході та

Російської Федерації в Україні. Ісламські екстремісти демонструють такі характеристики гібридної загрози:

– Змішана тактика, яка включає традиційні військові частини, а також більш малі, напівавтономні військові структури, які поєднують звичайні та партизанські методи боротьби. Вони мають широкий спектр озброєнь, від аматорських вибухових пристроїв та мін до гранатометів, дронів та хімічної зброї.

– Гнучка та адаптивна структура. ІД швидко абсорбує і розміщує нові ресурси (людські, озброєння, територію) і пристосовує їх до своєї стратегії та культури.

– Терористичні акти, які відбуваються у найбільш варварський й жорстокий спосіб для розповсюдження ідеології екстремізму на широку аудиторію. Вбивство представників халдейських християнських меншин, знищення релігійних і культурних святинь, таких як гробниці пророка Іони, і широко розрекламовані обезголовлення працівників західних гуманітарних організацій і журналістів спрямовані на провокування страху серед іракського населення та у людства в цілому.

– Пропаганда й інформаційна війна. Завдяки соціальним медіа вдається давати світу дуже чіткі та зрозумілі сигнали. Кожен твіт, відео або блокпост має на меті прославити ІД та набирати нових прихильників. А фільми високою якості на різних мовах сприяють набору іноземних бійців.

– Кримінальна активність. ІД використовує різні методи фінансування (чорний ринок нафти, пшениці, антикваріату); викуп за гроші; різноманітні форми вимагання та пожертвування.

– Зневага до міжнародного права. ІД не поважає гуманітарні норми та норми закону. Вона базується на власній інтерпретації шариату та ініціює насильство проти жінок та меншин [Scott & Scott, 2014].

Російська модель дещо відрізняється. На думку Філіпа Корбера, в ній можна простежити три стадії:

– Дестабілізація країни через роздмухування внутрішнього конфлікту.

– Намагання знищити державу через катастрофічне руйнування економіки та інфраструктури.

– Заміщення місцевої влади власними прихильниками «запрошення рятівників» [Karber, 2015].

Особливо вражаючим, на переконання Стефана Бленка, виглядає використання Росією невійськових інструментів гібридної війни. Серед них:

– Інвестування у ключові сектори економік європейських держав.

– Використання російських інвестицій, торгівлі та капіталу для хабарів та підвищення впливу на економічну і політичну еліту західних країн.

– Підкуп представників західних медіа та підтримка антиінтеграційних в проросійських політичних партій.

– Продаж озброєння та військової техніки для досягнення впливу на прийняття воєнних рішень зарубіжними країнами.

– Широкомасштабне проникнення розвідки в європейські організації.

– Налагодження зв'язків між російською організованою злочинністю та місцевими кримінальними елементами.

– Встановлення контактів серед релігійних інститутів, які використовують нерозв'язані етнічні суперечності та розгортають кампанії проти «прав меншостей».

– Значна підтримка російської інформації за кордоном.

– Масивна координація кібератак на обрані цілі [Blank, 2015].

Як справедливо зазначає Ральф Зіел, хоча специфіка Криму і Донбасу не може бути відтворена в іншому місці, очевидно, що значний репертуар інструментів дозволяє Росії в цілому виявляти величезну гнучкість у оркестровці невпинних гібридних атак.

Росія навчилася комбінувати сили і невійськові інструменти відповідно до вимог театру дій або цілей, якими можуть бути британські фінанси у лондонському Сіті, продаж французької зброї, німецькі нафта, газ і електрика або балканські ЗМІ [Thiele, 2015].

Гібридна війна на Донбасі характеризується тим, що противник активно намагається зруйнувати територіальну цілісність країни, розколоти внутрішню політичну згуртованість та підірвати економіку. При цьому іррегулярний військовий компонент сепаратистів гібридної війни застосовує різноманітну тактику різної інтенсивності, значну частку яких складають повстанські дії. З іншого боку, значна увага приділяється пропаганді, завдяки спрямованості якої вражаються цільові групи населення. Це мобілізує підтримку населення та ресурси. До цього додаються шпіонаж, розповсюдження фальшивої інформації, активізація діяльності певних організацій тощо.

До дестабілізуючих чинників, що характеризують гібридну війну, також відносяться кримінальне безладдя, блискавичні напади і відскоки спеціально підготовлених професіоналів, кібератаки, саботаж, викрадення людей. Не слід недооцінювати і діяльність п'ятої колони (в уряді, серед військових, в інших органах державної влади і місцевого самоврядування), які можуть активізуватися у сприятливий момент.

В Україні до цього переліку слід додати діяльність деяких олігархів, насамперед найбагатшої людини країни – Ріната Ахметова, який значною мірою веде подвійну гру для збереження свого впливу в Києві і регіонах. На думку західних аналітиків, він завжди хотів вийти з-під контролю українських державних органів, боровся за найкращі преференції і субсидії та дуже неохоче сплачував податки. Водночас Рінат Ахметов не підтримує ідею незалежного або російського Донбасу, оскільки це буде мати наслідком катастрофічні особисті фінансово-економічні втрати. Відтак, поточна ситуація конфлікту, що періодично переходить у гарячу фазу, надає йому певні преференції.

В західній пресі також неодноразово наводилися непідтвержені офіційно факти фінансування донецьким олігархом сепаратистського руху, а також його таємної зустрічі з президентом Росії Володимиром Путіним наприкінці березня або на початку квітня 2014 р. Безперечно одне: усі промислові об'єкти «короля Донбасу», як і його адміністративні будівлі і резиденції знаходяться під надійною охороною і майже не зазнали пошкоджень.

Значна увага в працях західних дослідників приділяється особливостях Донбасу, внаслідок чого виникла можливість появи сепаратистського руху. Найчастіше наводяться такі факти: серед населення регіону етнічні росіяни складають 38,5 %, а російськомовні – 72 %. Виснажлива праця на застарілому обладнанні та значна глибина шахт (до 1 200 м.) разом з небезпечними умовами призводять до щорічної загибелі близько 300 осіб. Відповідно до соціологічних досліджень 2013 р. лише 13,2 % місцевих мешканців відвідували країни Заходу (Європейський Союз, США, Канада) порівняно з 32,8 % в західній Україні. Ще більш вражає інший факт: тільки 45,3 % населення Донбасу здійснювало поїздки у інші регіони колишнього СРСР [Yevroatlantika, 2013].

Західні експерти звертають увагу на доволі строкатий характер економіки Донбасу. Посередині тягнеться так званий «вугільний пояс», який довгий час складав основу його індустріальної могутності. Згодом вирости нові великі індустріальні міста на півночі Донецької області (Слов'янськ, Краматорськ тощо) та Луганської області (Стаханів, Северодонецьк, Лисичанськ та ін.). Тут було значно більше технічної інтелігенції, але працівників підприємств назвати пролетаріатом у повному значенні цього слова було неможливо через напівселянські традиції та побут. Гуманітарна інтелігенція на Донбасі була нечисельною і не мала значного впливу на мешканців регіону. Напрочуд малозаселеним залишався південь Донбасу, де крім Маріуполя, не можна назвати великих міст.

До цього слід додати, що економічна модель Донбасу за роки незалежності України трималася на субсидіях, що надавалися місцевим олігархам державою (за приблизними оцінками – до 1,5 млрд. дол. щорічно). Іншим аспектом була значна залежність регіону від Росії. Основні промислові галузі потребували російський газ, і падіння обсягів торгівлі Києва з Москвою вже на початку 2014 р. (майже на чверть) особливо хворобливо позначився на матеріальному стані жителів Донбасу.

Історія пролетарського Донбасу (металургія, вугілля, хімічні підприємства), кривавий перерозподіл власності у 1990-х рр. тощо після розпаду СРСР призвели до того, що реальна влада в регіоні й до сьогодні належить симбіозу комуністів, мафіозі та олігархів, які протягом одного покоління стали практично однаковими.

Однак навіть ці негативні тенденції та відповідні настрої громадян суттєво не позначилися на результатах масштабних соціологічних опитувань, проведених у квітні 2014 р. у східних та південних областях України. Тільки 15,4 % опитаних виступили за підтримку сепаратистського руху та об'єднання з Росією (7,1 % рішуче та 8,3 % в основному). В той же час ці цифри були значно більше у Донецьку (27,5 %) та Луганську (30,3 %). Ці дослідження розвіяли міф про існування Новоросії, оскільки весь південь та Дніпропетровськ зберігали лояльність Києву.

Не менш красномовними виглядають і результати опитувань стосовно оцінки Революції Гідності та подій на Майдані. 42 % мешканців сходу та півдня підтримують тезу, що це громадянський протест проти корупції та свавільної диктатури Віктора Януковича, в той час як 46 % вбачають в цих подіях збройний переворот, організований опозицією за підтримки Заходу. У Донецьку ці показники склали 20 % та 70 % відповідно, що показує радикальне незадоволення новою владою у Києві.

Значна увага західних фахівців приділяється ролі та місцю Сил спеціальних операцій у безкровному захопленні Криму та підтримці сепаратистського руху на Донбасі. Зокрема, норвезький

дослідник Тор Буккволл вважає, що їх реорганізація та посилення відбувалися в контексті реформ колишнього міністра оборони РФ Анатолія Сердюкова. Насамперед, мається на увазі спецназ ГРУ ГШ РФ, який, за його оцінками, на сьогоднішній день складається з 7 бригад з чисельністю кожної до 1500 військовослужбовців. Крім цього існує спецназ ФСБ, спеціальні сили Служби Зовнішньої Розвідки, а також 45 частина військово-десантних військ [Bukkvoll, 2016: 26]. Особливо відмічається стратегічне значення створення Командування Спеціальних операцій (КСО). Воно було анонсоване начальником ГШ РФ Валерієм Герасимовим у березні 2013 р., хоча фактична розбудова цієї структури почалася ще 2009 р. за американською та англійською моделями (US Delta force and the UK SAS). КСО підпорядковується ГРУ ГШ РФ, хоча має значну автономію у діях.

Відповідно до класифікації НАТО (липень 2014 р.), спеціальні операції поділяються на три типи: прямі дії (ПД) – direct action (DA); спеціальна розвідка (СР) – special reconnaissance (SR); військова допомога (ВД) – military assistance (MA) [Allied Joint Doctrine for Special Operations (AJP 3.5)]. Однак ця класифікація не повністю відповідає тим прихованим політичним цілям, які виконуються спеціальними силами. Відтак, Т. Буккволл пропонує ввести ще один тип операцій – завуальовані дії (ЗД) – covert action (CA), що найбільш повно характеризують діяльність сил спеціальних операцій Росії в Україні.

При анексії Криму головним чином застосовувалися ЗД, хоча мала місце і підготовка до СР. Ключова роль при цьому належала КСО, що посилювався спецназом ГРУ та морською піхотою, для якого операція в Криму була першим масштабним випробуванням спроможностей. Швидкість та раптовість дій «зелених чоловічків» дозволили у короткі терміни захопити кримський парламент та пункти управління українськими військами в Криму. Скоординовані дії військового персоналу КСО, що використовували уніформу без пізнавальних знаків для захоплення будівель органів державної влади та інших

стратегічних об'єктів за оцінками західних фахівців можна визнати класичними [Bukkvoll, 2016: 28].

Участь Сил спеціальних операцій на Донбасі є відмінною від кримських подій. Як вважають західні експерти, побічна інформація може свідчити, що спецназ ГРУ міг з'явитися в регіоні на початку березня 2014 р. Зокрема, йдеться про приблизно 150 інструкторів ГРУ в районі Слов'янська. Крім цього, можна припустити, що саме представники спецназу ініціювали повстання та захоплення адміністративних будівель в містах Донбасу і не дали можливості місцевим мешканцям обміняти їх звільнення на гроші. За оцінками експертів протягом липня-серпня 2014 р. на території регіону дислокувалося принаймні 3-4 батальйони спецназу чисельністю у 250-300 бійців кожний. Серед особового складу здійснювалася планомірна ротація, а самі військовослужбовці ГРУ виконували завдання у складі груп 10-12 осіб.

Як вже зазначалося, на думку західних фахівців, комбінація різних форм, методів, засобів, інструментів при підготовці та веденні гібридної війни дуже специфічна і залежить від умов її проведення, ставлення міжнародної спільноти, регіональних особливостей тощо. Однак існує декілька її основоположних принципів, зокрема:

– Залежність та унікальність гібридних сил, їх структури, спроможностей від специфічного контексту конфлікту, що обумовлено часовими, географічними, соціокультурними та історичними чинниками.

– Наявність специфічної ідеології всередині гібридних сил, які створюють внутрішню основу організації. Ця ідеологія нерозривно пов'язана зі стратегічним контекстом і базується на соціокультурній або релігійній ідентичності. У випадку гібридної війни Росії проти України такою ідеологією були ідеї «руського миру» і православ'я.

– Наявність екзистенційної загрози потенційного противника. Її сприйняття змушує гібридні сили відмовлятися від

конвенційного військового мислення та способу дій з метою довгострокового виживання. Будь-яка спроба посилити військовий тиск на сепаратистів з боку української держави наштовхується на ескалацію збройного протистояння, що змушує повертатися до статус-кво, як це відбувалося під Авдіївкою у січні 2017 р.

– Гнучкий баланс між регулярними та нерегулярними силами. Перший компонент, як правило, значно менший другого.

– Динамічна комбінація військових і невійськових технологій, широке використання прихованих методів боротьби. Вони також можуть включати терористичні та кримінальні тактики.

– Покладання, переважно, на оборонний тип операцій, що не виключає окремі наступальні дії.

– Постійне використання тактики зморення, виснаження сил противника, як фізичних так і морально-психологічних.

Крім цього, є певний алгоритм розгортання гібридної війни. Зазвичай він включає декілька фаз.

1. Невійськові асиметричні дії (збір інформації, узгоджені морально-психологічні, ідеологічні, дипломатичні та економічні заходи в рамках плану зі створення сприятливого політичного, економічного, військового контексту).

2. Спеціальні операції для введення в оману політичних і воєнних керівників держави завдяки скоординованим заходам з використанням дипломатичних каналів, медіа, урядових і військових структур, а також через вкидання викривленої або фальшивої інформації, наказів, директив, інструкцій тощо.

3. Залякування, введення в оману і підкуп державних і військових посадових осіб, з метою зради своєму народові, недбалого виконання своїх службових обов'язків.

4. Застосування дестабілізуючої пропаганди, що має на меті збудження невдоволення населення, нарощування підривної роботи.

5. Встановлення по всій країні безполітної зони, введення блокад і широке використання приватних військових компаній в тісній співпраці зі збройними опозиційними формуваннями.

6. Початок активних дій, яким безпосередньо передують великомасштабні розвідувально-диверсійні операції. При цьому використовується увесь можливий спектр типів, форм, методів, і сил, у тому числі сили спеціальних операцій, простір, радіо, радіотехнічні, електронні, дипломатичні і таємні розвідувальні служби, а також промислове шпигунство.

7. Поєднання цільових інформаційних та електронних операцій, аерокосмічна діяльність, безперервний тиск ВПС, у поєднанні з використанням високоточної зброї, запущеної з різних платформ (далекобійна артилерія, і зброя на нових фізичних принципах, у тому числі нестерельна біологічна).

8. Подовження придушення інших точок опору і знищення ворожих підрозділів у ході проведення спеціальних операцій, розширення території зачистки до кінцевого зламу опору противника.

Для країн Заходу сьогодні надзвичайно актуальним стає аналіз можливих подальших дій Москви, особливо стосовно колишніх республік Радянського Союзу, насамперед країн Балтії, які є не тільки членами ЄС, але й НАТО. При цьому західні експерти вказують щонайменш на чотири чинники, що працюють на гібридну війну в колишніх республіках СРСР.

У першу чергу йдеться про етнічну гетерогенність. Ми вже наводили у якості прикладу етнічний склад мешканців Донбасу. Не менш різноманітним був і склад інших республік Радянського Союзу, що стало одним з вагомих чинників його розпаду. Це аргументовано довели у своїх працях Бен Фовкес [Fowkes, 1997], Марк Бейссінгер [Beissinger, 2002], Астрід Тумінез [Tuminez, 2003] та ін.

Після розвалу СРСР в Естонії і Латвії нараховувалося до чверті етнічних росіян серед загальної кількості населення

республік. Серед тих, хто не мав громадянства, вони склали 7 та 12 % відповідно. Це призводило до поразки у реалізації політичних прав, безробіття та інших негативних наслідків [Amnesty International, 2015: 147, 226]. В інших республіках, зокрема Казахстані, Білорусі тощо також існують значні диспропорції, на яких може грати Кремль. Відтак, виникає можливість ініціювати розгортання та підтримку сепаратистського руху, який не завжди повинен складатися з росіян. Головне – ініціювати антиурядові виступи. При цьому Москва може виступати гарантом захисту прав росіян та російськомовних громадян, а також ініціювати дискусії у сусідніх країнах щодо питань мови і культури. А занадто ретельний пошук п'ятої колони може стати небезпечним через можливе застосування репресивних заходів і ескалації насильства.

Другим небезпечним чинником виступають латентні історичні кривди. Зазвичай етнічна політика породжує багато міфів та символів, які продовжують резонувати. Для етнічної групи дуже важливі з емоційно-психологічної точки зору символи, а також історична пам'ять. Відтак група, права якої порушуються, а також історія, впродовж якої були жертви та приниження національної (етнічної) гідності, актуалізується. Масовий рух за історичну справедливість може змусити еліти повернутися до етнічної лояльності для знаходження підтримки серед громадян [Kaufman, 2001: 30-38].

У Східній Європі національний рух виник у ХІХ ст. і був реакцією, насамперед еліти, на імперське домінування Австро-Угорщини та Росії. Зокрема український націоналізм, за переконанням Тімоті Снайдера, значною мірою є результатом польського, російського і навіть радянського тиску [Snyder, 2003]. Зокрема у східній Польщі у міжвоєнний період насильство нарощувалося з обох боків [Posen, 1993: 27–47]. Українськими націоналістами на Волині було вбито близько 100 тис. поляків. Водночас поляки вчиняли свої звірства, особливо під час операції «Вісла» по переселенню українців.

Наприкінці 2016 та на початку 2017 рр. все частіше і частіше почали відбуватися провокації, спрямовані на загострення українсько-польських непорозумінь. Систематично нищать українські пам'ятники в Польщі і польські пам'ятники в Україні. І нарешті дійшло до наруги і нападів на дипломатичні установи. Генеральне консульство Республіки Польща у Львові було облите фарбою. Як зазначено у зверненні, ініційованим Тарасом Возняком, напад відбувся на установу, яку охороняє держава Україна. Тим самим провокації торпедують вже не суспільні настрої, а безпосередньо міждержавні стосунки України та Польщі. Вимагаємо від правоохоронних органів України нарешті виконати свій обов'язок і не лише в найкоротші терміни знайти злочинців, але й застосувати до них закон з належною суворістю [Возняк, 2017].

Литовсько-польські стосунки також відмічені злочинними діями поляків та співробітництвом литовців з нацистами. Приклади прихованих історичних кривд можна знайти майже між усіма народами. При цьому в країнах Центральної та Східної Європи слід підкреслити тривалий термін насадження радянських норм і правил, виховання місцевих еліт у комуністичному дусі поряд з існуванням рухів за незалежність. Внаслідок цього виникла дуже складна ситуація кумулятивного ефекту поєднання старих та нових образ і кривд.

Кремль використовує цю ситуацію у власних цілях, то оголошуючи розвал СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.», то відкритим захистом президентом Росії Володимиром Путіним пакту Молотова–Ріббентропа (1939 р.). При цьому російський лідер посилався на анексію Польщею частки території Чехословаччини і на те, що радянсько-німецький пакт був типовим для тих часів.

Наступним потенційним чинником загрози для колишніх республік СРСР з боку Росії виступає слабкість громадянського суспільства. Це є безпосереднім наслідком довготривалої традиції авторитаризму, на що слушно звертають увагу Валері Бунсе

[Bunce, 2005], Грігор Поп-Елечес [Pop-Eleches, 2007] та багато інших західних дослідників. Безумовно, поступово добровільні організації зміцнюються. Іноді вони є надзвичайно ефективними, як це довів волонтерський рух в Україні при наданні допомоги військовим. Але їх масштаби, спектр завдань, усталеність традицій далекі від взірців, які демонструють країни Західної Європи [Sapsford & Abbott, 2006].

Насамперед, слід зазначити, що норми, які регулюють інститути і процедури ліберальної демократії та громадянських цінностей, а також сприяють участі спільноти у соціальному житті і міжгруповій кооперації, залишаються нерозвинутими. Варто також зважити, що авторитаризм залишається помітною рисою пострадянських республік [Fukuuyama, 2001: 11]. У першу чергу це стосується таких країн, як Беларусь, Казахстан, республік Центральної Азії. Радянська спадщина помітна і в Україні [Robinson, 2013: 143–144]. Найрозвинутішими громадянськими суспільствами серед республік колишнього Радянського Союзу вважаються країни Балтії. Але й тут існують суттєві проблеми, пов'язані з тим, що в Естонії та Латвії значна частка людей тривалий час залишається без громадянства.

Перевагою Москви є також краще розуміння специфіки ситуації в республіках, утворених на уламках колишнього СРСР. У західному експертному середовищі існує недооцінка значення певних символів, непоодинокі випадки помилок в оцінках цілей і преференцій місцевого населення та їхніх лідерів. Крім цього, в західних медіа спостерігається багато спрощень, зокрема, щодо орієнтації мешканців різних регіонів на подальший стратегічний розвиток країни, громадянства.

Росіяни добре підготувалися і до можливих претензій західних країн. Як слушно зауважив Рой Еллісон, юридична риторика Москви спрямована на розмиття легальних і нелегальних причин конфліктів, щоб створити виправдувальні димову завісу, зокрема, за рахунок використання деяких сфер невизначеностей в галузі міжнародного права та фальшивої інтерпретації очевидних

фактів (особливо стосовно уявних загроз для російських і російськомовних громадян) [Allison, 2014: 1259].

Західні експерти майже одноставно стверджують, що росіяни знайшли ті регіони колишнього СРСР, які найбільше зазнавали пропагандистського навіювання. Так в Криму за рахунок військової бази Чорноморського флоту РФ серед місцевих мешканців опинилося дуже багато звільнених російських військовослужбовців, які надавали активну підтримку Кремлю й виступали організованою групою. На Донбасі ситуація була зовсім іншою, що призвело до ескалації конфлікту, де кількість жертв на початок 2017 р. перевищила 10 тис. осіб.

Особливе занепокоєння у європейського співтовариства викликає можливе розповсюдження російської експансії у вигляді гібридної війни на країни Балтії та інші країни Центральної та Східної Європи. Вони вже мають очевидні переваги, оскільки є членами НАТО і можуть закликати інші держави Альянсу до консультацій, як це зробили Польща та Литва у квітні 2014 р., посилаючись на ст. 4 Договору.

Експерти нагадують про розвинуту інфраструктуру НАТО в Європі. Але Росія буде уникати прямої військової конфронтації. Крім цього, існують інші аргументи. Військова присутність США та НАТО в країнах Балтії обмежена, війська США та тактична ядерна зброя переважно знаходяться в Західній Європі. Відтак, як пропонує Метью Крьоніг, необхідно поширити присутність Альянсу на країни Балтії, маючи тут передові сили в Східній Європі, незважаючи на заборони проти цього, які зазначені в Основоположному акті Росія-НАТО. На його думку конче потрібно допомогти країнам Центральної та Східної Європи з модернізацією та стандартизацією збройних сил, розміщенням в регіоні нового покоління стратегічної ядерної зброї тощо [Kroenig, 2015: 57–65]. Він також пропонує зміцнювати зазначені держави через військову допомогу, розвідку та системи раннього попередження, кібербезпеку, Військово-Повітряні Сили, тренінг, контроль кордонів та контррозвідку. І найголовніше – вводити

етнічні меншості у загальнонаціональний контекст. Інакше можлива російська окупація.

На саміті в Уельсі у вересні 2014 р. члени НАТО погодилися на План дій готовності (Readiness Action Plan), де серед різноманітних заходів було передбачене чотириразове збільшення повітряного патрулювання, започаткування спостережних польотів над країнами Балтії та посилення присутності морських сил НАТО [NATO's Readiness, 2014]. Альянс також анонсував проект «Вістря сили» (Spearhead Force), створення бригади до 5 тис. особового складу з найвищим ступенем готовності. Влітку 2015 р. США прийняли рішення про розміщення у Східній Європі важкого озброєння. Частішими стали тренування НАТО, включаючи Trident Juncture (восени 2015 р.), наймасштабніші за останні 13 років.

Проте, готовність протистояти агресії на вищих рівнях не дорівнює цій спроможності на нижчих рівнях протистояння. Такий парадокс стабільності / нестабільності описував Глен Снайдер у пошуку тих форм конфлікту, де не використовується ядерна зброя [Snyder, 1965]. Таким чином, посилення спроможності Альянсу на вищих рівнях надає гібридній війні більшої привабливості з боку Росії. При цьому агресор буде заперечувати свою безпосередню участь у конфлікті і навіть стверджувати, що існуюча криза інспірована ззовні або зсередини держави.

У певних аспектах Росія подовжує домінування над Балтійськими країнами, але вразливість останніх різна. Зокрема, Литва не має осіб без громадянства серед російськомовного населення, найбільш гомогенного серед трьох держав. Вільнюс гарантував громадянство усім після отримання незалежності. В той же час в Естонії сильні позиції Естонської партії центру (популярної серед росіян) [Party with, 2015]. Водночас Латвійський Союз Росіян безуспішно намагається внести зміни у закон про мову у 2011 р. і підтримав кримчан щодо приєднання до РФ.

Але більше усього непокоїть наявність осіб без громадянства, які можуть дестабілізувати обстановку. Зважаючи на місцеві ініціативи, буде дуже важко визначитися скільки росіян може бути підбурено. Відтак може виникнути ситуація, коли ст. 5 буде неможливо застосовувати. Росія шукає можливості через гібридну війну використовувати ситуативні фактори, унікальні для країн Балтії. Відтак останні мають значно посилити свої контррозвідні спроможності, як самостійно, так і у складі Альянсу. До цього слід докласти зусиль щодо інтеграції осіб без громадянства у економічне і політичне життя нації і з'ясувати усі існуючі їхні кривди.

Країни Альянсу мають добре попрацювати щодо зміцнення громадянського суспільства, правоохоронних органів та запровадження принципу верховенства права. Сильне громадянське суспільство допомагає державі вибудувати кордон проти спроб противника зруйнувати ситуацію зсередини. А розвинута правоохоронна система допомагає боротися з агентами і провокаторами.

Є ще декілька причин, за яких західноєвропейські союзники без особливого ентузіазму будуть прагнути захищати країни Балтії. По-перше, переважна частка європейських країн-членів НАТО не відчують безпосередньої загрози з боку Кремля і не воліють виконувати свої зобов'язання у повному обсязі. По-друге, такі країни, як Італія, Іспанія та багато інших хотіли б тримати оборонні витрати значно нижче 2% ВВП. Вони також не підтримують жорсткі санкції проти Росії.

Слід зважити ще й на те, що Москва активно підтримує популістські партії в країнах Європи. Найбільш яскраві приклади – Національний фронт (Франція), Jobbik (Угорщина), Незалежна партія Великої Британії, Podemos (Іспанія) та Syriza (Греція). Вони підтримали референдум в Криму, сепаратистський рух на Донбасі, виступають проти санкцій проти Росії та захоплюються Володимиром Путіним і його ідеями та практикою соціального консерватизму [Eurasianism, 2015]. Якщо вони стануть більш

популярними і набудуть права формувати органи державної влади, то це може мати серйозні наслідки. Крім цього, громадяни деяких країн Європи, як свідчать соціологічні дослідження, з небажанням сприймають необхідність надавати допомогу найбільш вразливим членам НАТО [Pew Research Center, 2015].

Слід також зазначити, що предметом нашого аналізу виступали, передусім, наукові публікації, академічні та соціологічні дослідження тощо. За межами нашого розгляду опинилися медіадискурси провідних західних країн, що формують суспільну думку, цілеспрямована діяльність російських засобів масової інформації, розрахована на зарубіжного споживача та ін. Україна, яка обрала стратегічний курс на інтеграцію з Європейським Союзом та наближення до європейських стандартів й цінностей, мала б була розраховувати на більш відчутну підтримку західного світу і міжнародної спільноти у цілому.

1.4. РОСІЙСЬКИЙ ПОГЛЯД НА КОНЦЕПЦІЮ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Війни та конфлікти є неодмінним супутником історії людства. Яку б сторінку історії не відкрили, ми майже завжди побачимо на ній криваві сліди війни. Фахівцями [Hedges, 2007] підраховано, що за останні п'ять з половиною тисячоліть людство пройшло через 15000 війн і збройних конфліктів, які забрали життя понад трьох мільярдів людей. Починаючи з 3600 року до н.е. і до наших днів лише 292 роки були мирними, що складає 5 % від цього хронологічного відрізка. Інші 95 % часу людство безперестанно воювало. Здається, мозаїчність антропосфери сама виправдовує наявність збройних зіткнень між представниками різноманітних етнічних, расових, конфесійних, соціокультурних спільнот.

Гідне місце у світовій военній історії посідає Росія. Навіть відмінності базових параметрів історичних модусів російської державності – Московії, Російської імперії, СРСР, пострадянської РФ – не перекреслюють загальної цивілізаційної матриці, в основі якої лежить не інтенсивний й іманентний розвиток, а екстенсивне територіальне розширення. Росія не може існувати в режимі національної держави. На відміну від європейських націй, які *мали* колоніальні імперії, Росія *була* імперією за своєю суттю задовго до того, як сформувалася російська нація. Події навколо периметру кордонів Росії останніх років продемонстрували, що прагнення відтворити імперську велич не канули в Лету. «Щоб імперія була великою силою, – зазначає Домінік Левен, – очевидно, залучаються ресурси, ідеології, *спокуси розширення* і культурні стилі, які, в історичних рамках, передбачаються у концепції імперії» (курсив мій. – Р.Д.) [Lieven, 1995: 608].

Інакше кажучи, імперія вимагає експансії. Чи не цією обставиною пояснюється виняткова кількість війн в російській історії?

За відомостями, наведеними класиком російської історичної науки Сергієм Соловйовим, з 1055 по 1462 роки відбулося 245 зіткнень русичів з сусідами, 200 з яких випали на період з 1240 по 1462 роки (приблизно по одному на кожний рік). У 1898 році побачила світ книга генерала Миколи Сухотіна «Война в истории русского мира» [Сухотин, 1898], в якій стверджується, що за 525 років Росія воювала 305 років, тобто майже 2/3 свого існування. Можна сперечатися стосовно методики подібних підрахунків, але загального висновку це не змінить – воєн у російській історії було більш, ніж багато.

В офіційній історіографії прийнято стверджувати, що всі війни Росії мали суто оборонний характер. Придворні літописці за століття державної служби навчилися виправдовувати експансіоністську політику свого уряду. Завжди і всюди вони знаходили загрози, напади, порушення, провокації, що перетворювалися на *casus belli*. Джерело мілітаризму, за їхньою логікою, могло сформуватися де завгодно, але не в самій Росії, яка зображалася як миролюбна жертва зовнішньої агресії.

Подібні мотиви були притаманні не лише більш-менш віддаленому минулому. Вони живі й сьогодні. «Російській народ миролюбивий, – читаємо, наприклад, на сайті federacia.ru/encyclopaedia/war, – це знає кожний, хто хоч трохи знайомий з духовним обличчям російської людини. У цьому переконує й минуле нашого народу, яке не знало ані рицарства, ані ландскнехтів, ані кондотьєрів, які вили найманців на різноманітні пригоди. І все ж таки, не зважаючи на природне миролюбство, російському народу довелося воювати без кінця».

На жаль, з подібними висловлюваннями (щодо природного миролюбства) важко погодитися. Індивідуальні людські якості взагалі важко релевантно екстраполювати на політику держави, котра керується зовсім іншими принципами.

Держава Російська не тільки давала відсіч зовнішнім загарбникам (цього ніхто не заперече), але й сама поведилася досить агресивно, постійно збільшуючись через завоювання нових

земель. Якщо б Росія лише оборонялася, то як пояснити збільшення площі її території з 430 тис. км² у 1460 році по 21,8 млн. км² наприкінці XIX століття? І це без Аляски (площа – 1,7 млн. км²), яка входила до складу імперії з 1744 по 1867 роки. Нескладні розрахунки доводять, що з 1460 по 1867 роки Росія щорічно збільшувалася на 56 тис. км². Для порівняння – таку площу займає сучасна Хорватія. Інакше кажучи, захопили і анексували Хорватію, наступного року – ще одну, потім – ще, і так протягом 407 років. Дійшло до того, що більше Російської імперії за всю світову історію була лише середньовічна Монгольська і Британська колоніальна імперія XIX ст. Росіяни пишаються, що їх держава займала 1/6 суходолу планети.

Чи може таке статися в умовах оборони?

Навіть якщо припустити, що деякі окремі народи увійшли до складу імперії за власною волею, то переважна більшість територій все ж таки приєднані внаслідок завоювань. Серед них слід згадати захоплення Казанського, Астраханського, Сибірського ханств, збройну боротьбу за узбережжя Балтики. Тривалий опір експансії чинили народи Кавказу, Центральної Азії, Далекої Півночі (якути і чукчі). Не все так однозначно з Прибалтикою, Белоруссю, Україною, Молдовою, Грузією, Вірменією, Казахстаном, Бухарським і Хівинським еміратами, Польщею, Фінляндією, Тувою тощо.

«Російська розбудова імперії, – пише Роман Шпорлюк, – розгорталась у двох напрямках: по-перше, Москва, підкоривши Казань, розпочала завоювання Сходу; трохи пізніше, після приєднання Східної України й Києва, було розпочато похід на Захід. Схоже, що російський східний похід виявився успішнішим, попри високі релігійні й культурні бар'єри, які на заході, здавалося б, були значно нижчими. Безумовно, завоювання Росією Кавказу й Центральної Азії в XIX столітті були відкрито загарбницькими, колоніальними і мали те саме обґрунтування, що й європейські заморські завоювання, – наприклад окупація Францією Північної Африки» [Шпорлюк, 1997: 108].

Були в Росії й свої кондотьери – «казакі», промисловики, різного роду авантюристи, завдяки яким росіяни швидко просувалися «встреч Солнцу» – в Сибір, на Далекий Схід, на Аляску. Про «гуманний» характер такого просування написано багато, у тому числі самими росіянами [Див.: Алексеев, 1982; Бахрушин, 1927; Гринев, 2003; История Русской Америки, 1997]. Інша справа, що після завоювання підкорені народи втрачали свою суб'єктність, розчинялися у «великому руському морі», й офіційну історію за них писали згадані придворні літописці. Вони абсолютизували значення «цивілізаційного поштовху» для «недорозвинених народів», який начебто неодмінно слідував за приєднанням до імперії, і, навпаки, намагалися не помічати негативних явищ, що супроводжували цей процес (скорочення населення, культурну деградацію, економічний занепад).

За словами Альфреда Рібера, імперський історичний досвід Росії включав обов'язкову «боротьбу на двох рівнях за гегемонію над прикордонними землями» – з народами, якими імперія керувала, чи вважала, що керує, та з іншими імперіями [Rieber, 1994: 86]. Проте широкого розголосу набували лише події другого, «міжімперського» рівня, і лише у випадках, коли вони доводили перевагу Росії. В результаті вітчизняній історії добре відомі випадки, коли Росія рятувала прикордонні народи від етноциду з боку, наприклад, Туреччини, Персії або Китаю, але ми майже нічого не знаємо про невдалі спроби територіального зростання імперії.

Хто щось чув про намагання приєднати до Росії Гавайські острови, частину Сомалі або створення на землях Маньчжурії так званої «Жовторосії»? За винятком професійних істориків, ніхто. Ці сюжети реальної історії залишилися поза увагою широкого загалу, оскільки не вписувалися у прогресистсько-месіанську логіку офіційної російської історіографії. Трохи більше пощастило «грецькому проекту» Катерини II (завоювання Константинополя, звільнення слов'ян на Балканах і створення підконтрольної Росії православної імперії на кшталт Візантійської) або Фарту Росс в Каліфорнії.

Проте всі – відомі і невідомі – негативні спроби лише підкреслюють загальні експансіоністські настанови російської політики. *Експансія є способом існування будь-якої імперії*, і Росія у цьому плані не є винятком.

З граничною відвертістю про це пише один з ідеологів сучасного євразійства Олександр Дугін, доводячи право російського народу на «цивілізаційну експансію». «Цей експансіонізм є невід’ємною складовою історичного буття руського народу», внутрішньою «потребою у створенні Імперії, кордони якої історично постійно розширювалися, охоплюючи все більший і більший конгломерат народів, культур, релігій, територій, регіонів». І в цьому полягає месіанська роль росіян як певний «загальний знаменник», який «дозволяє руським інтегрувати в свою Імперію будь-які культурні реальності» [Дугін, 2000: 107].

Ідею месіанської ролі Росії, яка протистоїть світовому Злу і тому має право на експансію як очищення, розвиває Олександр Проханов. Він наполягає, що історичну долю Росії можна оцінити суто релігійною свідомістю, адже «соціальна, ідеологічна або політична свідомість не зрозуміє цього до кінця. Тільки релігійна, якій можна знайти підтвердження в наших монастирях, в доктринах і міркуваннях наших праведників і старців. Вона каже нам, що місія Росії – приймати на себе світову темряву і перетворювати її на світло. Росія – це гігантська, задумана Господом фабрика з переробки світових відходів, духовних і моральних. Тому на нашу країну навалюється ця темрява – будь то Стефан Баторій, Лівонський орден, Наполеон, Гітлер чи нинішня західна армада. Все це обрушується на Росію, бажаючи помститися за те, що вона живе божественними мріями – про вічну справедливість, про красу. І ці удари ми тримаємо, бо так і для цього створені» [Гвардия развития].

«Руський народ, – продовжує Дугін, – виходить у своєму бутті із ще більш глобальної, «сотеріологічної» перспективи, яка в тенденції має загальнопланетарне значення». «Росіянам є діло до

всього і до всіх, і тому в кінцевому рахунку інтереси російського народу не обмежуються ані руським етносом, ані Російською Імперією, ані навіть усією Євразією. Цей «трансцендентний» аспект російської нації необхідно враховувати при розробці майбутньої геополітичної стратегії» [Дугин, 2000: 108-109].

Український соціальний філософ Олександр Таран, процитувавши цього одіозного діяча, зазначає, що «експансіонізм росіян не є історичною випадковістю». З часів виникнення Московії самодержавство проводило агресивну зовнішню політику, апелюючи до релігійних мотивів. Воно наділяло себе певною місією від Бога врятувати православну віру. І, власне, це спасіння православної віри самодержавство зробило своєю ціллю, а війну – засобом. Логічним продовженням такої концепції стало формування ідеократичного самодержавства, ідеократичної влади, яка міцно трималася за ідеологему «Москва – третій Рим». «У подальшому ця ідея трансформувалася в імперські устремління Петра I, потім – ідею перемоги Світової революції, згодом – комунізму, і нарешті – збирання “руського міру”» [Таран, 2016: 61].

Внаслідок таких ідеологічних трансформацій найпривабливішими та найуспішнішими періодами російської історії вважаються ті, в яких Росія перемагала сусідів, захоплювала їхні землі, збільшуючи власні розміри. Можливо, саме тоді народився амбітний принцип зовнішньої політики російських самодержців: «землі, які хоч день перебували у складі Російської імперії, належать їм назавжди». Про це все частіше нагадують державні діячі сучасної, пострадянської Росії, яка обрала шлях відтворення імперії.

І навпаки, ті нетривалі періоди, коли Росія самостійно і свідомо відмовлялася від експансіонізму, сьогодні оцінюються як ганебні «періоди ослаблення Росії». Як зазначає український журналіст і блогер Віталій Портніков, імперія – це «природний стан суспільства, здатного лише до екстенсивного розвитку. Останні 25 років російської історії краще, ніж всі попередні

столітті, довели – Росія може або воювати – або загинути» [Портников, 2016].

А російський культуролог Михайло Епштейн висловлюється ще радикальніше: «Якщо у пізньорадянські роки популярною була пісня на слова Євтушенко *«Хотят ли русские войны?»*, то тепер багато хто з радістю скажуть: так, хочуть війни, ми хочемо війни... Вже видно: коли перемагає Росія, в підкорених країнах все приходить до занепаду, до запустіння. Усюди дух мертвоущого гніту, все живе опиняється під підозрою. Виходить, перемога нічого не принесе і ніяких проблем не вирішить, але потрібна помста, щоб інші не насмілювалися жити яскравіше, вільніше нас. Сенс не в тому, щоб перемогти, а в тому, щоб занурити в п'тьму весь цей святковий, ошатний, багатий, життєлюбний і нескінченно чужий західний світ. Ми готові піти в небуття, але при цьому все одно заберемо вас з собою, навіть якщо ви зруйнуєте нашу країну» [Эпштейн, 2016].

Таким чином, «підвищена» кількість війн в історії Росії є цілком закономірним явищем, що має пояснення у самій природі імперії, для якої експансія є модусом існування. Логічно, що за таких умов держава приділяє особливу увагу своїм збройним силам, плекає їх, викохує, адже саме від їх стану залежить здатність не лише до оборони, а й до агресії. «У Росії не має друзів, – полюбляв повторювати імператор Олександр III. – Вони побоюються нашої величі. У нас є лише два надійних друга: російська армія і російський флот!» Слід визнати, що в історичній ретроспективі російська армія була однією з найсильніших в світі. Росіяни неодноразово доводили, що можуть і вміють воювати. Тому антропо-аксіологічним типом – уособленням східнохристиянської (православної) цивілізації, або «руського міру» є, скоріше, не «монах-ісіхаст, більш призваний до молитвеного споглядання того, що зверху, ніж до земних клопотів в ім'я справ і користі» [Панарин, 2014: 235], а все ж таки людина війни – офіцер.

Водночас, війна повинна мати своє логічне завершення, але військова окупація фізичного простору, як це було продемонстровано у першому розділі даної монографії, не завершує привласнення імперією нових земель та асиміляцію її населення, а тільки починає цей процес. Імперії недостатньо просто ввести армію і контролювати територію, яка раніше належала супротивнику або корінному народові. Набагато важливіше і складніше змінити картину світу населення окупованого регіону. Для цього імперія використовує можливості Церкви, інститутів культури, освіти і виховання.

Так, наприклад, усвідомлюючи необхідність не тільки військового, а й духовного закріплення захоплених країн, імператриця Катерина II писала з приводу західних земель: «Велике князівство Литовське далі іменувати лише Білою Руссю, а народ її – білорусами, чим на століття прив'яжемо її до Росії. Замирити Білу Русь військовою силою неможливо. Цю місію ми покладаємо на російського чиновника, російського вчителя, російського попа. Саме вони віднімуть у білорусів не лише їх мову, але й саму пам'ять про себе». А Михайло Муравйов, генерал, академік, у 60-ті роки XIX ст. – губернатор Гродненський, Мінський, Вільненський, додав: «Що не зміг зробити російський багнет, доробить російська школа».

Чим випадки приєднання територій ближчі до наших днів, тим більше зусиль вимагається від держави для виконання цього завдання. Виявилось, що з окупацією імперією території світ історичних смислів її населення не скоряється, не зникає, а ще більше актуалізується. Історична пам'ять дбайливо зберігає відомості про колишні «вольності», порядки, про власну культуру, яки з часом сакралізуються. «Псипростір-жертва, відторгає чужий для неї світ думок агресора і продовжує існувати в світі власної, зокрема, національної ідеї, зберігаючи і збагачуючи її для себе й майбутніх генерацій. У разі втрати території псипростір-жертва переносить свої прояви у матеріально-віртуальний світ, і цей світ стає для нього таким саме реальним, як для псипростору-агресора окупована територія. У світі смислів псипростір-жертва не лише

мобілізує свій потенціал, але й спрямовує його на звільнення захопленої території» [Базалук, 2016].

В умовах відсутності монополії на ЗМІ та фактично миттєвого розповсюдження незалежної та альтернативної інформації завдання асиміляції ментального простору в інтересах історичних смислів агресора стає майже нездійсненим.

На практиці це означає, що повністю перемогти у сучасній війні просто неможливо. Травень 1945 року був, мабуть, останньою перемогою в історії людства. Всі війни, що спалахували у другій половині ХХ століття, включаючи конфлікти з участю наддержав – Сполучених Штатів Америки (Корея, В'єтнам, Ірак), Радянського Союзу (Афганістан) тощо – закінчилися досить невиразним результатом. Досвід цих війн продемонстрував світові, що найчисельніші армії і найпотужніша військова техніка безсилі перед озброєним народом, який бореться за власне виживання. Він переходить до партизанської тактики, до саботажу і диверсій. При цьому жертва переймає у агресора його норми, настанови і життєві орієнтації. З кожним роком окупації, з кожним новим поколінням психопростір-жертва вдосконалюється і починає гартити за правилами агресора, загострюючи боротьбу за відновлення справедливості, виводячи війну з формату віртуальних проявів у реальний світ – світ терору, насилля, війни.

Отже, коли історичні смисли відділяються від географічної території, на якій вони були сформовані і яка окупована супротивником, коли вони переходять у простір психічний, стають іманентними і сакральними, спільноту, що є їх носієм, можна знищити, але не перемогти. Агресор може окупувати чужу територію, оволодіти матеріальними ресурсами підкореного народу. Але доки світ історичних ідей психопростору-жертви залишатиметься сакраментальним, доти цей психопростір буде нездоланим. Інакше кажучи, не захоплення території, а успішне нав'язування власної картини соціального світу, власної системи цінностей – ось де криється перемога у сучасних війнах.

Цей простий висновок обумовив необхідність корегування поглядів на мету завоювань та включенню в експансіоністські плани імперії заходів щодо зміни ментального простору підкорених народів. Це означає, що суто військові методи проведення зовнішньої політики повинні супроводжуватися відповідними невійськовими – інформаційними, пропагандистськими, виховними засобами. Крім того, ця невійськова складова є вкрай необхідною для «відбілювання» агресії як в очах світової спільноти, так і в очах власних громадян.

Слід визнати, що російська пропаганда напрацювала солідний арсенал інструментальних засобів, спрямованих на виконання названого завдання. Для маскуванню агресії в історичному минулому нею частіше за все використовувалися такі прийоми:

– Зображення об'єкту агресії неповноцінним, недорозвинутим, відсталим соціумом, «не здатним до історичної творчості», малозначущим в масштабах світової культури. Так було з малими і не зовсім малими народами Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі. Приєднання їх до Росії видається за велике благо для завойованих етносів, хоч їх власна думка з цього приводу нікого вже і не цікавить.

– Організація актів демонстративних звернень місцевих еліт до Росії з проханням включити до складу імперії, взяти під захист, врятувати та ін. Використовується відома імперська тактика *divide et impera*, коли підкупом та обіцянками зманюється частка еліти, від якої і слідувало звернення.

– Якщо ж еліти народу-жертви не бажали співробітничати і виказували солідарність в протистоянні агресору, створювалися фальшиві органи, уряди-симулякри, до складу яких входили, як правило, російські піддані відповідного етнічного походження. У ХХ століття широко практикувалося утворення альтернативних законній владі «демократичних урядів», «народних республік», функцією яких було подати справу так, що відбувається не зовнішня навала, а суто внутрішня, громадянська війна.

– Перебільшення загрози знищення (геноциду, етноциду) з боку іншої імперії. Так, приводом для захопленнь Росією територій часто-густо ставали сигнали про пригнічення (реальне, а інколи – й вигадане) місцевого населення Османською Туреччиною, Персією, Китаєм. У такий спосіб елементарна експансія набувала легітимації на міжнародному рівні.

– Дещо пом'якшеним варіантом попереднього прийому є звинувачення сусідньої держави в порушенні прав єдиновірців, співвітчизників, російськомовного населення. Ретельно збираються факти нетолерантної поведінки влади по відношенню до національних меншин, представників окремих конфесій, мовних груп тощо. Спекуляції на цю тему надавали видимість безвихідності ситуації, коли ворог «не залишає вибору». Захист прав православного населення Балкан став, зокрема, виправданням для окупації Дунайських князівств у 1853 році. Захист російськомовного населення в Україні став приводом для початку військових в Криму і на Донбасі в 2014 році. «...Наша країна, – пообіцяв Володимир Путін, – буде і надалі енергійно відстоювати права росіян, наших співвітчизників за кордоном, використовувати для цього весь арсенал наявних засобів: від політичних й економічних, до передбачуваних у міжнародному праві операцій, праві на самооборону» [Заявление В. Путина, 2014].

– Аргумент до «ісконно руських земель» передбачає пошук в історичному минулому фрагментів і осередків російської культури на даній території (стародавні поселення слов'ян, торгові шляхи, діяльність емігрантів і т. ін.). Використання цього аргументу перетворює агресію на акт «відтворення історичної справедливості», яскравою ілюстрацією чого є анексія Криму.

– У випадку, коли чужа територія захоплена без наявності більш менш задовільної причини (Південнокурильські острови у Японії, або Східна Пруссія у Німеччини), то використовується інша аргументація – право Росії отримувати цю територію в якості, наприклад, «нагороди за перемогу над фашизмом у Другій

Світовій війні», а тому «Калінінградська область – це руська земля, котра по праву належить нашому народу» [Виступлення Святейшого, 2013]. У своїй новій якості вона має перетворитися на символ Перемоги, «руський анклав у центрі Європи посередині народів західної культури», «стратегічний форпост Росії, призваний назавжди відвернути... «натиск на Схід», «духовний форпост Росії в Європі», який забезпечує цивілізаційний діалог з Заходом і протистоїть західному впливу...

– Відверта фальсифікація подій, що призводять до ескалації напруги і, як наслідок, до початку війни. Так, вже відомо, що Майнільський інцидент 26 листопада 1939 року, під час якого, начебто, фінська сторона обстріляла з гармат радянських прикордонників і який став приводом для так званої «зимової» війни 1939-40 років, був провокацією, організованою радянськими спецслужбами за наказом Кремля. В результаті виявилася абсурдна ситуація, що на гігантський СРСР напала невеличка Фінляндія. Проте, у Сталіна були гарні вчителі, адже менш, ніж за півроку до Майнільського інциденту щось подібне сталося у м. Глейвиці, де переодягнені в польську форму гітлерівці інсценували напад на німецьку радіостанцію, захопили її та передали в ефір оголошення Польщею війни Германії.

– Культивування одвічного «образа ворога» держави Російської, тобто могутнього геополітичного гравця, який заздрить багатству російських надр і мріє взяти їх під свій контроль, захопити, розчленувати Росію, як мінімум, послабити або нашкодити їй у будь-якій спосіб. Таким ворогом поперемінно стають монголо-татари, турки-османи, тевтонці, поляки, французи, англійці, німці, американці тощо. Протистояння їхньому впливу стає сенсом життя, а власні експансіоністські плани виглядають як превентивні дії, спрямовані на недопущення реалізації ворожих проектів: «якщо б ми не відправили війська до Афганістану, це зробили б американці», «якщо б ми не приєднали Крим, там вже б стояли натовські кораблі»...

– Підведення під власні агресивні плани певної ідеологічної бази, як, наприклад, це робить Микола Данилевській в «Росії та Європі» або Лев Троцький у статтях, присвячених світовій революції. У таких випадках Росія вже не виправдовується, а виконує програму, що набуває сакрального, майже релігійного значення. Захоплення чужих земель перетворюється на свого роду «хрестовий похід», «священну війну».

Цей перелік прийомів можна продовжувати, враховуючи згадані раніше прийоми «маскування» [Maigre, 2015], демонстрацію сили на кордонах через передислокацію військ і проведення масштабних навчань, «протестні дії» начебто місцевого населення та відверті провокації військових без пізнавальних знаків, що невідомо звідки з'явилися. Але й без цього зрозуміло, що імперія має величезний досвід у справі викривлення фактів, інформаційно-пропагандистського забезпечення військових планів та маніпуляції історичною пам'яттю. Отже, «горе тому державному діячу, який не потурбувався знайти таку підставу для війни, котра і після війни ще збереже своє значення» – цей афоризм приписують Отто фон Бісмарку.

Слід враховувати, що у XXI столітті, в умовах майже миттєвого розповсюдження інформації завдяки технічним можливостям мас-медіа, що значно зросли, робити це стає все складніше. Доводиться більш серйозно враховувати морально-психологічний стан військовослужбовців і настрої місцевого цивільного населення, а також досвід так званих «кольорових революцій», що свідчить про можливість зміни військово-політичного керівництва умовно невійськовим шляхом.

Якщо у класичних війнах завдання впливу на стан свідомості мало самостійний і додатковий характер, вони підпорядковувалися тактичним задачам військових підрозділів (згадаємо образ військового агітатора з рупором в руках, який пропонує ворогу скласти зброю і обіцяє життя, відпочинок і теплу їжу), то в новітніх війнах виникла потреба в інкорпорації

інформаційної складової в самі плани війни на стратегічному рівні. «Війна з давніх-давен удари зброєю по тилу ворога підкріплювала ударами по його психіці, – констатував Євген Месснер, – Петрове повчання, що «...всьому є мати безконфузство, бо це єдине військо підносить і скидає» і Суворівське «хто переляканий, переможений наполовину» вказували на велике значення на війні психологічних факторів. Однак психологічний ефект досягався не тільки застосуванням ідейної та матеріальної раптовості в тактиці і стратегії, а й засобами допоміжними, що прикладалися не стільки до війська ворога, скільки до ворожого народу: золото, «прелестные письма» і залякування намагалися внести розбрат у ворожу державу. Тепер ці допоміжні засоби стали головними» [Месснер, 2004].

Істотно змінювалися і цілі ураження. Завдання змінити масову свідомість населення, вплинути на експертну думку тих, хто забезпечує прийняття важливих політичних рішень, нав'язати власні цінності і мотиви дій стають важливішими за позбавлення життя солдата ворожої армії або руйнування об'єкта інфраструктури супротивника.

Більш того, в уявленнях про класичні і новітні форми війни власне військова та невійськова (інформаційна) компоненти помінялися місцями, і відтепер військове втручання здійснюється тільки там і тоді, де і коли залишається неефективною дія «інформаційної зброї масового враження». «Гармати, танки і ракети залишилися у минулому. Вони стають «минулим століттям», другорядним і примітивним інструментом у порівнянні з найсучаснішими методами ведення війни – війни інформаційної... Сьогодні у ворога не кидають каміння з написаними на них закличками до солдатів противника здатися, але зі зростанням інформаційних технологій методи застосовуються не менш ефективно» [Ларина, 2015].

Подібні міркування обумовили необхідність перегляду російською військовою наукою пануючих поглядів на війну як «засіб продовження політики іншими методами» в контексті

західних нарбок про гібридний характер ведення бойових дій, детально описаних у попередньому розділі. Вочевидь, ця концепція вказує на суттєві зміни форм конфліктів *в умовах інформаційного суспільства*, що потребує свого переусвідомлення та теоретичного закріплення.

***

Російська військова наука традиційно відрізняється особливою чутливістю до новацій. Вона добре фінансується державою, з 1994 року в Москві функціонує Академія військових наук, кадровий склад якої укомплектований найкращими теоретиками (і практиками). Саме у стінах АВН і сформувалася російська версія концепції, що відповідає західним аналогам концепції гібридної війни.

Як відомо, слово «гібрид» означає певний продукт, що виникає в результаті схрещування різних його видів. Певна іронія полягає у тому, що теоретичні надбання АВН, що узагальнювали найкращі західні розробки, самі були «гібридами», тобто результатами еkleктичного «схрещування» найрізноманітніших концептів, спрямованих на розкриття сутності війн новітнього типу. Фахівці АВН критично і конструктивно переусвідомили концепти «конфлікту низької інтенсивності», «нерегулярної» (*irregular warfare*), «виродженої» (*degenerate warfare*), «неконвенційної» (*unconventional warfare*), «мережевоцентричної», «нелінійної», «змішаної» (*compound warfare*), «асиметричної», «сурогатної» війн, «війни-трансформера» (*T-war*), «війна-мотрійки» тощо.

Можна погодитися з характеристикою концепту «гібридна війна» як парасолькового поняття [Світова гібридна війна, 2017: 17], що «накриває» собою ціле сімейство споріднених термінів.

Конкуруючи з західними, насамперед, американськими військовими теоретиками росіяни не можуть допустити первенства опонентів, тому словосполучення «гібридна війна»

майже не вживається в спеціальній літературі, а якщо і вживається – то винятково у випадках, коли йдеться про підривно діяльність Заходу проти Росії. Сутність цього метаконцепту полягає в тому, що *новітній «гібрид» війни може не мати очевидних рис збройного конфлікту, але при цьому призводить до тих самих наслідків, що й традиційна війна.*

Окремі елементи новітнього погляду на сучасні засоби ведення війн вже існували в теорії, причому не лише на Заході, а й в РФ. У цьому контексті доречно буде згадати, зокрема, статті Дмитра Треніна «Війни XXI століття» [Тренін, 2005], Ігора Домніна та Олександра Савінкіна «Асиметричне воювання» [Домнин & Савинкин, 2005], Сергія Чекінова та Сергія Богданова «Асиметричні дії щодо забезпечення воєнної безпеки Росії» [Чекинов & Богданов, 2010] та «Природа та зміст війни нового покоління» [Чекинов & Богданов, 2013].

На початку 2013 року російський військовий теоретик Костянтин Сівков констатував, що у випадку зі збройними конфліктами останнього десятиріччя ми маємо справу з раніше не апробованими в таких масштабах і маловивченими засобами ведення інформаційної війни. Він скаржився, що «недостатньо повно розроблена її теорія, критеріальний апарат, засоби і форми, а також методи кількісної оцінки ефективності подібного протистояння. Не існує специфічно відокремленого виду або хоча б роду військ, призначеного для ведення інформаційної боротьби. Тобто немає всього того, що дозволяло б заявити про виникнення самостійного способу ведення воєнних дій. Але про це вельми активно говорять і організовують інформаційне протистояння на різних рівнях – від стратегічного до тактичного» [Сивков, 2013]. Проте за час, що минув після написання цих рядків, російська військова наука не лише значно просунулася у розробці категоріального апарату і усвідомлення сутності нового типу протистоянь, але й продемонструвала ефективність теоретичних розробок на практиці.

Свої «передчуття змін в характері війни» висловив і президент АВН, доктор військових наук, доктор історичних наук, професор, генерал армії Махмут Гарєєв. «Існують суттєві відмінності і в застосуванні військових і невійськових засобів боротьби, – писав він, – Та ж економічна або інформаційна боротьба в мирний і воєнний час ведеться абсолютно різними засобами. У мирних умовах це різного роду економічні та інформаційні акції, у військових – економічні об'єкти та інформаційні центри знищуються ударами ракет і бомб... Що ж сталося, що змінилося? Справа в тому, що деякі так звані невійськові форми і засоби боротьби отримали небувале технологічний розвиток, придбали вельми небезпечний, практично насильницький характер. Наприклад, цілеспрямовані кібернетичні атаки, які можуть бути зроблені як державними спецслужбами, так і приватними особами, здатні викликати серйозні ускладнення в енергетичній, банківській та фінансовій системі країн, що протистоять одна одній. Причому все це робиться таємно, і не завжди є можливість встановити, звідки зроблені кібернетичні атаки, і тому буде неясно, кому оголошувати війну. Взагалі якщо всі ці акції вважати оголошенням війни, то може виникнути ситуація безперервної війни всіх проти всіх» [Гарєєв, 2013].

Незважаючи на великі зірки на погонах поважного президента Академії деякі висновки його публікацій були розкритиковані колегами, зокрема, доктором філософських наук, професором, генерал-майором Степаном Тюшкевичем [Тюшкевич, 2013] і доктором філософських наук, професором, академіком Російської академії соціальних наук Володимиром Ксенофонтовим [Ксенофонов, 2013]. Вони звинувачували автора в догматизмі, хоч, як продемонстрували подальші події, зокрема, кібератаки на США в період останньої виборчої кампанії, чимало ідей президента АВН були включені до складу так званої «доктрини Герасимова».

Концептуальні рамки цієї доктрини були окреслені у доповіді «Основні тенденції розвитку форм і способів застосування Збройних Сил, актуальні завдання воєнної науки щодо їх

удосконалення» начальника Генштабу ЗС РФ, генерала армії Валерія Герасимова на загальних зборах АВН у січні 2013 року. «У XXI столітті, – стверджував він, – простежується тенденція стирання відмінностей між станом війни і миру. Війни вже не оголошуються, а розпочавшись – йдуть не за звичним нам шаблоном. Досвід військових конфліктів, в тому числі пов'язаних з так званими кольоровими революціями в Північній Африці і на Близькому Сході, підтверджує, що цілком благополучна держава за лічені місяці і навіть дні може перетворитися на арену запеклої збройної боротьби, стати жертвою іноземної інтервенції, зануритися в пучину хаосу, гуманітарної катастрофи і громадянської війни» [Герасимов, 2013].

Генерал звертається до досвіду подій «арабської весни», мовляв, військові відхрещуються від нього, це не війна, нам тут робити нічого, і риторично запитує: «А може бути, навпаки – саме ці події і типова війна XXI століття?» Адже за масштабами жертв і руйнувань, соціальним, економічним і політичним наслідкам подібні конфлікти можна порівняти до наслідків справжньої війни. І далі, по суті, наводиться стисла характеристика основних принципів гібридної війни:

- Зростання ролі невійськових способів в досягненні політичних і стратегічних цілей, які в ряді випадків за своєю ефективністю значно перевершили силу зброї.

- Зміщення акценту протиборства в бік політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, реалізованих із задіянням протестного потенціалу населення.

- Прихований характер військових заходів, у т.ч. інформаційного протиборства і дії сил спеціального призначення.

- Перехід до відкритого застосування сили (часто під виглядом миротворчої діяльності та кризового врегулювання) вже на завершальному етапі, в основному для досягнення остаточного успіху.

Таблиця 1.

ЗМІНА ХАРАКТЕРУ ЗБРОЙНОЇ БОРОТБИ Досягнення політичних цілей

Невійськові заходи	Формування коаліцій і союзів		Пошуки способів врегулювання конфлікту		Проведення комплексу заходів щодо зниження напруженості у відносинах	
	Політичний і дипломатичний тиск					
	Економічні санкції		Економічна блокада	Перевід економіки на військові рейки		
	Розрив дипломатичних відносин					
	Формування політичної опозиції		Дії опозиційних сил			Зміна військово-політичного керівництва
	Ведення інформаційного протиборотства <i>(Співвідношення невійськових і військових заходів 4:1)</i>					
Військові заходи	Військові заходи стратегічного стримування					
	Стратегічне розгортання					
				Ведення бойових дій	Миротворчі операції	

Застосування військової сили	Використання політичних, дипломатичних, економічних та інших невійськових заходів у поєднанні з використанням військової сили
Традиційні форми і способи	Нові форми і способи
<ul style="list-style-type: none"> - Початок військових дій після стратегічного розгортання - Фронтальне зіткнення великих угруповань військ, основу яких складають сухопутні війська - Ураження живої сили і вогневих засобів, послідовне оволодіння рубежами і районами з метою захоплення території - Розгром супротивника, руйнація його економічного потенціалу і оволодіння його територією - Ведення бойових дій на суші, у повітрі і на морі - Управління угрупованнями військ (сил) у межах строго побудованої ієрархічної структури органів управління 	<ul style="list-style-type: none"> - Початок військових дій угрупованнями військ (сил) мирного часу - Високоманеврені безконтактні бойові дії міжвидових угруповань військ - Зниження військово-економічного потенціалу держави ураженням критично важливих об'єктів його військової і цивільної інфраструктури у стислі строки - Масоване використання ВТО, широкомасштабне використання сил спеціальних операцій, а також роботизованих комплексів та зброї на нових фізичних принципах, участь у бойових діях військово-цивільного компонента - Одночасна дія на війська і об'єкти супротивника на всю глибину його території - Застосування асиметричних і непрямих дій - Управління силами і засобами у єдиному інформаційному просторі

«Широкого розповсюдження набувають асиметричні дії, які дозволяють нівелювати перевагу противника у збройній боротьбі. До них відносяться використання сил спеціальних операцій і внутрішньої опозиції для створення постійно діючого фронту на всій території супротивної держави, а також інформаційний вплив, форми і засоби якого постійно удосконалюються» [Герасимов, 2013]. Новітній спосіб ведення війни вже не можна класифікувати як суто військові дії.

У статті наводиться графік відповідності основних фаз (етапів) розвитку конфліктів (приховане зародження, загострення, початок конфліктних дій, криза, вирішення, відновлення миру та постконфліктне врегулювання) зі ступенем військової загрози (потенційна, спрямована, безпосередня). Кожному з цих етапів притаманний певний тип дій, починаючи з появи розбіжностей в інтересах, перетворення розбіжностей у протиріччя та їх усвідомлення військово-політичним керівництвом, поглиблення протиріч, кризового реагування і закінчуючи локалізацією та нейтралізацією військового конфлікту. Але набагато виразнішим є перелік військових і невійськових заходів, що припадає на кожний з названих етапів (див. Таблицю 1).

Звертає на себе увагу визначення пропорції співвідношення невійськових і військових заходів як 4 до 1 та центральне місце інформаційного впливу на масову свідомість супротивника. «Інформаційне протиборство відкриває широкі асиметричні можливості щодо зниження бойового потенціалу противника. У Північній Африці ми стали свідками реалізації технологій впливу на державні структури і населення за допомогою інформаційних мереж. Необхідно вдосконалювати дії в інформаційному просторі, в тому числі щодо захисту власних об'єктів» [Герасимов, 2013].

Начальник російського Генштабу визнає, що теоретичні узагальнення щодо новітніх методів ведення війни ґрунтуються на доробках Міністерства оборони США (концепції «Глобальний розмах – глобальна міць», «Повітряно-наземна операція», «Глобальний удар» і «Глобальна ПРО»), на досвіді проведення

операцій «Бурі в пустелі» (1991), «Свобода Іраку» (2003), операції в Лівії, де створювалася безполітна зона, застосовувалася морська блокада, використовувалися приватні військові компанії при їх тісній взаємодії зі збройними формуваннями опозиції. Не був забутий і вітчизняний досвід, зокрема, організація масового партизанського руху у роки Другої світової війни і, навпаки, боротьба з іррегулярні формуваннями в Афганістані і на Північному Кавказі.

Прогнозуючи форми власне військових дій найближчого майбутнього Валерій Герасимов вказував на застосування сучасних робототехнічних комплексів військового призначення та досягнень в галузі штучного інтелекту. До безпілотних літаючих апаратів завтра приєднаються бойові роботи, що крокують, плазують, стрибають і літають. Він говорив про «повністю роботизовані формування, здатні вести самостійні бойові дії».

Передбачення начальника Генштабу щодо характеру майбутньої війни знайшли своє продовження. Зокрема, подальшої деталізації отримав концепт «завчасної підготовки конфлікту» [Николаевский, 2016]. Були також переусвідомлені уроки російсько-грузинської війни 2008 року, контртерористичної операції в Чечні, що знайшло відображення у змінах до Військової доктрини РФ. У технічній сфері отримали пріоритет розробки роботизованої техніки, гіперзвукової зброї, інтелектуальних систем тощо.

Невдовзі після оприлюднення «доктрини Герасимова» Росія почала випробувати концептуальні розробки на практиці, розгорнувши гібридну агресію проти України. Власно кажучи, готувалися до цього заздалегідь, вочевидь, одразу після помаранчевої революції 2004 року, коли Москва цілком усвідомила можливість втрати свого впливу на Київ. Окремі необхідні кроки для «завчасної підготовки конфлікту» були зроблені протягом останніх 9 років, в результаті чого Кремль створив на території України розгалужену агентуру, виховав «п'яту колону», відкрито просував філії «руського міру»,

фінансував культурні, наукові, освітні заходи. Було підкуплено «лідерів думок», що мали вплив на рішення експертного середовища, парламентаріїв, особливо депутатів від провладної Партії регіонів, політичних діячів, міністрів, навіть президента.

Як зазначає Володимир Горбулін у своїх тезах до другої річниці російської агресії проти України, «важливим напрямом російської політики щодо України є підривна діяльність. У 2006 р. ФСБ РФ створила підрозділи для дій у соціальних мережах («18 центр»). Російські спецслужби активізували створення агентурних мереж в Україні. Почали діяти численні структури російського впливу всього політичного спектра – від праворадикальних і клерикальних до комуністичних. Після 2004 року російські спецслужби сформували у південно-східних регіонах і Криму розгалужену мережу антиукраїнських організацій, контрольовану або навіть очолювану російською агентурою – структури Партії регіонів, КПУ, ПСПУ, партій «Родина», «Русское единство», різноманітні православні групи, орієнтовані на ідеї «русского мира», сепаратистські політичні групи («Донецька республіка»), криміналізовані парамілітарні утворення (козачі формування, бійцівські клуби, насамперед у Криму, організація «Оплот», охоронні структури, що активно використовувалися під час Революції гідності, так звані «тітушки»). Переважна більшість цих груп не мала широкої суспільної підтримки, водночас вони активно взаємодіяли з правоохоронними органами за часів режиму В. Януковича» [Горбулін, 2016].

Влітку 2013 року свого апогею набувають т. зв. «митні війни», заборона експорту з України до РФ десятків найменувань промислових товарів. За допомогою таких заходів, неодноразово апробованих раніше на Молдові та Грузії, чинився тиск на економіку України. З початком осені до гібридної атаки на Україну долучаються центральні російські ЗМІ (згадаймо Дмитра Кисельова з його відомим «глохнуть мотори, виживуть не всі» від 24 вересня 2013 року). Згодом у Києві починаються масові заворушення. Поки ще рано однозначно стверджувати – чи були вони повністю інспіровані російськими спецслужбами, чи останні

просто скористалися ситуацією, але стан «керованого хаосу», результатом якого, між іншим, були параліч військово-політичного керівництва та його нездатність захистити країну від зовнішнього нападу, цілком відповідав інтересам нападника. Все це – наочна ілюстрація тези Валерія Герасимова про те, що «цілком благополучна держава за лічені місяці і навіть дні може перетворитися в арену запеклої збройної боротьби, стати жертвою іноземної інтервенції, зануритися в пучину хаосу, гуманітарної катастрофи і громадянської війни» [Герасимов, 2013].

«Входження Криму до складу Росії, – підсумував російський військовий експерт Віктор Баранець, – стало однією з найяскравіших військових операцій в історії російської армії, головною метою якої було не тільки взяття під контроль величезній території, але проведення цього без пролиття жодної краплі крові. Це виходить за рамки всіх минулих операцій, доктрин і стратегій. Це очевидно. *І якщо казати про гібридну війну, то те, що сталося, можна віднести до зразкового її втілення*» (курсів мій – Р.Д.) [Секрети вєжливости, 2015].

А міністр оборони РФ Сергій Шойгу, навпаки, подає справу таким чином, що Росія проти її волі була вимушена «зреагувати» на загрози, що виникли після українського Майдану, – і винятково в межах «договірних зобов'язань» між двома країнами. «В результаті збройного державного перевороту на Україні, – пише він, – виникла загроза безпеки російському Чорноморському флоту, а також російськомовним громадянам у Криму. Керівництво Росії було змушено адекватно реагувати на загострення військово-політичної обстановки. У зв'язку з цим в межах допустимої договірними зобов'язаннями Росії чисельності збільшено угруповання військ на півострові. Російські військовослужбовці забезпечили безпеку всіх військових об'єктів і не допустили кровопролиття серед цивільного населення Криму. Завдяки високим морально-вольовим якостям, гарній підготовці і витримці офіцерів і солдатів вдалося в мирній і спокійній обстановці провести референдум. Населення Криму, оцінивши коректність і високу професійну підготовку особового складу

Збройних Сил, з вдячністю назвало російських військовослужбовців ввічливими людьми. Результатом вільного волевиявлення громадян Криму стало його входження до складу Росії» [Шойгу, 2014].

Продовженням кримського сценарію мав стати Донбас, але подати ситуацію як волевиявлення місцевого населення і повстання проти «нелегітимного націоналістичного уряду» тут вдалося лише частково. Офіційно Москва і досі не визнає своєї участі у збройному конфлікті на Сході України, хоч гроші, зброя, техніка, навіть військові кадри у ньому використовуються російські. Чим довше триває конфлікт, тим більше виявляється фактів, які доводять російську присутність, і тим важче видавати агресію за волевиявлення місцевого населення. Проте агресора це не зупиняє, і він шукає все нові і нові смисли...

Слід визнати, що «гібридні дії» Росії проти України виявилися настільки ефективними, що навіть через дев'ять місяців після анексії Криму в Європі були сумніви в присутності російських військ в Україні. 14 листопада 2014 року натовський генерал Філіп Брідлав повідомив про те, що «колони російської техніки, в першу чергу танків, артилерії, систем ППО і піхоти» входять на територію України. І в той саме день в інтерв'ю агентству УНІАН високопоставлений європейський дипломат заявив, що «в Євросоюзі через нестачу точної інформації не готові визнати, що на Сході України присутні російські війська» [В ЄС заявили, 2014].

Але повернемося знов до теорії. Практичний досвід гібридної війни в Україні знайшов своє відображення в таких важливих документах, як Стратегія національної безпеки РФ», «Концепції зовнішньої політики РФ», «Військові доктрині Російської Федерації», оновлених у 2014-2015 роках.

Зокрема, у першому пункті опису особливостей сучасних збройних конфліктів «Військової доктрини» йдеться про «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невійськового

характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення та сил спеціальних операцій» [Военная доктрина, 2014].

До числа загроз національній безпеці Росії зараховані, поміж інших:

«л) наявність (виникнення) вогнищ міжнаціональної та міжконфесійної напруженості, діяльність міжнародних збройних радикальних угруповань, іноземних приватних військових компаній в районах, прилеглих до державного кордону Російської Федерації і кордонів її союзників, а також наявність територіальних суперечностей, зростання сепаратизму і екстремізму в окремих регіонах світу;

м) використання інформаційних та комунікаційних технологій у військово-політичних цілях для здійснення дій, що суперечать міжнародному праву, спрямовані проти суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності держав і становлять загрозу міжнародному миру, безпеки, глобальної і регіональної стабільності;

н) встановлення в державах, суміжних з Російською Федерацією, режимів, в тому числі в результаті повалення легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації;

о) підривна діяльність спеціальних служб і організацій іноземних держав та їх коаліцій проти Російської Федерації» [Военная доктрина, 2014].

Отже, ми бачимо, що ідея «гібридного» характеру сучасних війн пройшла в Російській військовій науці повний шлях від її концептуального оформлення до практичної апробації та закріплення у стратегічних документах національного рівня.

***

Суттєвою ознакою російського погляду на гібридну війну є те, що остання постає у вигляді війни, яку асоційований Захід веде проти Росії. Тобто сама РФ начебто виступає не суб'єктом, а об'єктом глобального гібридного протистояння.

Високопосадовці РФ в один голос декларують підступність США та ЄС, які ведуть постійну підривну діяльність проти Росії. Так, голова Слідчого комітету РФ Олександр Бастрикін 18 квітня 2016 року зробив заяву, в якій стверджує, що проти Росії цілеспрямовано ведеться війна за різними напрямками – політичному, економічному, інформаційному, а також правовому. На його думку, останнім часом «Росія і багато інших держав існують в умовах гібридної війни, яку розв'язали США і їх союзники... Причому в останні роки вона перейшла в якісно нову фазу відкритого протистояння» [Бастрыкин, 2016].

Сергій Глазьев, академік РАН і радник президента РФ вважає, що основна боротьба за світове лідерство в економіці сьогодні розгортається між Америкою і Китаєм. Для збереження свого домінування США розіграє «звичний сценарій розв'язання світової війни в Європі, намагаючись в черговий раз зміцнити становище за рахунок Старого Світу. Для цього береться випробуваний англійський геополітичний принцип «поділяй і володарюй», воскрешаючи підсвідому русофобію політичних еліт європейських країн і робиться ставка на традиційний для них *Drang nach Osten*. Слідуючи заповітам Бісмарка і порад Бжезинського, в якості головної лінії розколу США використовують Україну, розраховуючи, з одного боку, на ослаблення і агресивну реакцію Росії, а з іншого – на консолідацію європейських держав в їх традиційному прагненні до колонізації українських земель» [Глазьев, 2014].

Гібридна війна, яку ведуть США, лише ззовні виглядає як безглуздий хаос. Насправді вона, на думку Сергія Глазьева, організується і злагоджено проводиться усіма зацікавленими державними установами, приватними компаніями, ЗМІ та

розгалуженою агентурною мережею. Метою її є встановлення контролю американських корпорацій над природними ресурсами та інфраструктурою країн, проти яких спрямована гібридна агресія. Американські «банки заморожують їхні активи, спеціально навчені вандали розоряють історичні музеї, фінансова система жорстко прив'язується до долара. Всі організовані США конфлікти багаторазово окупилися, включаючи війну в Афганістані, в результаті якої «неконтрольований» американськими спецслужбами потік наркотиків в Росію і Європу збільшився на порядок. Такі війни називають також хаотичними, оскільки керівництво країни-жертви до останнього моменту не відчуває загрози з боку противника, політична воля сковується нескінченними переговорами і консультаціями, імунітет пригнічується демагогічною пропагандою, в той час як противник веде активну роботу із руйнування структур її внутрішньої і зовнішньої безпеки. У вирішальний момент відбувається їх підрив з військовим придушенням виникаючих осередків опору» [Глазьев, 2014].

Описана технологія була успішно використана на завершальних стадіях «холодної війни» проти СРСР, при «розширенні воронок хаосу» у країнах Близького і Середнього Сходу, на пострадянському просторі. Щодо України, то «організувавши державний переворот і встановивши повний контроль над структурами української державної влади, Вашингтон робить ставку на перетворення цієї частини Руського міру в плацдарм для збройної, інформаційної, гуманітарної та політичної інтервенції в Росію з метою перенесення хаотичної війни на нашу територію, організації революції і подальшого розчленування» [Глазьев, 2014].

На думку академіка, збройний конфлікт на території України за участю НАТО є найбажанішим для Вашингтона сценарієм. Задля цього той і призвів до влади у Києві русофобський режим. Поки він існує, терор проти російського населення південного сходу України та, відповідно, війна на Донбасі будуть тривати.

Як бачимо, роль РФ у такому розкладі ледь прослідковується. Росія, мовляв, не має жодного стосунку до подій в Україні, лише захищає співвітчизників від тотального знищення. І Крим приєднали лише тому, що «народ Криму» цього просив, і на Донбасі російських військових взагалі немає. Незрозумілі економічні санкції міжнародного співтовариства проти РФ, виявляється, насправді спрямовані США проти своїх же європейських партнерів – щоб ослабити їх. «Навіть якщо вдасться зупинити американську агресію і купірувати українську кризу, не викликає сумнівів неминучість тривалого та істотного погіршення торгово-економічних відносин між Росією і членами НАТО, а також іншими союзниками США (Японія, Південна Корея, Канада, Австралія)», – прогнозує Сергій Глазєв.

Серед тих, хто дотримується думки про суто оборонний характер дій РФ проти американської гібридної атаки – командувач Західним військовим округом генерал-полковник Анатолій Сидоров. У квітні 2015 року він зробив заяву, з якої випливає, що США та їх союзники проводять перший етап гібридної війни проти Росії, який полягає в дестабілізації внутрішньополітичної обстановки за допомогою політичних та економічних інструментів; а також у проведенні інформаційної кампанії з метою поширення антиросійських настроїв в Східній Європі [Что такое гибридная война, 2015].

На цю ж ідею працюють чисельні пропагандисти. Вони намагаються переконати, що головною загрозою миру є не неоімперські амбіції російського керівництва, а політика НАТО. Свідомо ігноруючи факт порушення Росією норм права, фактичної руйнації системи міжнародних відносин, що склалася після Другої світової війни внаслідок агресії проти сусідніх суверенних держав (Грузія, Україна), російські спікери щиро здивовані підступними намірами американців виставити РФ у неприглядному вигляді перед світовою спільнотою. Зокрема, російський політтехнолог Олексій Кочетков, згадує, що у XIX столітті, напередодні походу на Москву наполеонівська пропаганда «займалася приблизно тим самим, чим займається зараз західна пропаганда: створювався

образ країни варварів; країни, якій не притаманні гуманістичні ідеали; країни, яка є перманентною загрозою для західної цивілізації». Він також згадує, що щось подібне повторювалося напередодні Кримської, обох світових війн. «Це технології одного порядку, – пояснює Олексій Кочетков, – Спочатку вони визначають жертву, потім роблять з неї монстра, а потім з цим «монстром» можна робити все, що заманеться і навіть більше».

Варіант, що образ «країни варварів» може бути наслідком не злого задуму, але об'єктивної реакції світової спільноти на загарбницьку політику самої Москви, навіть не розглядається. До змісту історичної саморефлексії росіян чомусь не потрапили факти імперської загрози для інших народів Європи і Азії. Вони чомусь не можуть хронологічно співвіднести італійський похід Олександра Суворова – з нападом Бонапарта, окупацію Росією Дунайських князівств Валахії і Молдавії – з висадкою союзників в Криму, російську експансію в Маньчжурії та Кореї – з початком російсько-японської війни, радянську агресію проти Фінляндії, Польщі, Естонії, Латвії, Литви, Румунії – з германською навалою у червні 1941 року. Вибіркове і тенденційне ставлення до історичних фактів допомагає маніпуляторам видавати агресора за жертву. (До речі, Олексій Кочетков є автором низки статей і доповідей про конфлікти на Кавказі та в Україні [Кочетков, 2015], що можуть бути кваліфіковані як роздмухування міжнародної ворожнечі. Звинувачуючи Захід у формуванні образу «варварської країни» з Росії, він сам чимало зробив для сатанізації її супротивників).

«Американське визначення гібридної війни, – вказують Г. Яворська і О. Їжак, – і російська формула того ж явища, яке описується, однак не позначається спеціальним терміном, містять дзеркальні відображення можливих дій потенційного противника. Американська доктрина звертає увагу на кримінальні дії і кібератаки, російська – на «кольорові» революції, інформаційну боротьбу і використання військової сили під виглядом операцій з підтримання миру» [Світова гібридна війна, 2017: 38].

Дійсно, «кольорові» революції займають важливе місце в сучасній російській науковій та псевдонауковій літературі. Серед величезної кількості публікацій слід вказати на книги Олега Карповича і Андрія Манойло «Кольорові революції. Теорія і практика демонтажу сучасних політичних режимів» [Карпович&Манойло, 2015] та Павла Родькіна «Революція втратила колір. «Кольорові революції» 2004-2014: гуманітарний і комунікаційний феномен війни нового типу» [Родькин, 2015].

Таблиця 2.
ПРИКЛАДИ «КОЛЬОРОВИХ РЕВОЛЮЦІЙ»

Частіше за все між собою порівнюються: «оксамитова революція» (Чехословаччина, 1989); «бульдозерна революція» (Югославія, 2000); «революція троянд» (Грузія, 2003); «помаранчева революція» (Україна, 2004); «тюльпанова революція» (Киргизстан, 2005); «кедрова революція» (Ліван, 2005); спроба «волошкової революції» (Білорусь, 2006); «цегляна революція» (Молдова, 2009); друга «жасминова революція» (Туніс, 2011); «болотний рух» (Росія, 2011-13) «революція гідності» (Україна, 2013-14). Але існують й інші класифікації (див. Табл. 2).

Зрозуміло, що внутрішні чинники народних вибухів у подібних дослідженнях мінімізовані, водночас зовнішній вплив перетворюється на головну і чи не єдину причину «майданів». Знаходження спільних рис у «кольорових революціях» країн Східної Європи, Близького Сходу та Північної Африки, а також пострадянського простору, на думку російських аналітиків, свідчить про їх штучний, ініційований іноземними спецслужбами характер.

Поряд з «кольоровими» революціями російський варіант гібридної війни акцентує увагу на значущості інформаційної боротьби. У 2013-2014 роках цей вимір протистояння досяг нечуваного розмаху.

«Можна побачити, що образ гібридного ворога в російській уяві гіпертрофований. Сон розуму, за відомим висловом, породив чудовисько і спонукав Росію відтворювати його уявні дії. «Арабська весна» перетворилася на «кримську весну», «гібридні суспільства» знайшли втілення у так званих ДНР і ЛНР, «злочинна поведінка» досягла рівня політичної корупції і використання кримінальних груп з політичними цілями, інформаційна боротьба була екзальтована до створення альтернативної реальності, яку РФ запровадила у внутрішньому інформаційному полі і намагається поширити за свої межі, у тому числі шляхом кібервійни» [Світова гібридна війна, 2017: 38-39].

Агресорний технологічний вплив на масову свідомість росіян і українців, особливо на ранній стадії розгортання конфлікту, виявився настільки руйнівним і тотальним, що деякі теоретики взагалі схилиються до ототожнення понять «гібридна війна» та «інформаційна війна». На наш погляд, помилково. Роль телебачення та Інтернету дійсно важко переоцінити, але вони є лише каналами трансляції смислів, засобами психологічного тиску, якими не обмежується все багатоманіття проявів гібридної війни.

Нарешті, третім аспектом, який слід виокремити у зв'язку з аналізом російських публікацій, присвячених гібридній війні, є значення миротворчих операцій. Кремлю вкрай необхідно легітимізувати присутність своїх військовослужбовців на території суверенних країн-сусідів, тобто знайти цьому законне і раціональне пояснення, яке б могло задовольнити міжнародну спільноту. Поки не знайдено правових підстав, російському уряду залишається заперечувати наявність представників своїх силових відомств за кордоном, що, власно кажучи, ми і бачимо на Донбасі. Раніше така ж ситуація розгорталася із «зеленими чоловічками», «ввічливими людьми» в Криму, хоч там був присутній інший фактор – визнане двосторонніми україно-російськими договорами розташування Чорноморського флоту РФ і, відповідно, певної кількості російських військ. Щодо Донбасу, то жодний міжнародний акт не передбачав наявності там ЗС РФ: ані цілими військовими частинами та підрозділами, ані окремими військовослужбовцями. Доведені факти присутності російських солдат (взяті в полон, вилучені зразки документів, зброї, особисті визнання, вантаж «200», що повертається до Росії тощо) не визнаються російською стороною як докази. Паралельно нею активно шукаються механізми, як *de facto* перетворити на *de jure*, одним з варіантів є отримання від Ради безпеки ООН санкції на введення контингенту російських миротворців.

Раніше цей прийом був задіяний Росією в Придністров'ї та на Кавказі, де миротворча риторика позитивно зарекомендувала себе як маскувальний засіб. Присутність миротворців від РФ була

вагомим фактором Абхазького та Цхінвальського конфлікту, а так звана «п'ятиденна війна» у Грузії в серпні 2008 року отримала найменування «примушення до миру». Не слід забувати також про Близький Схід, де втручання РФ в сирійський конфлікт початково мало мотивацію відтворення миру і порядку. Тобто у Росіє є досвід як справжніх миротворчих операцій, так і маскування під миротворців власних агресивних дій. Історії відомі й випадки, коли Кремль зухвало діяв без узгодження та всупереч рішенням ООН, зокрема, у Косово в 1999 році, де російські десантники взяли під контроль аеропорт у «Слатіна» в Приштині.

Ідея застосування підрозділів російських миротворців на Донбасі активно відпрацьовувалась влітку 2014 року. Частина російської техніки, що накопичувалася біля українського кордону, була перефарбована в кольори миротворчих сил. «Українська правда» 3 липня писала: «Введення військ під виглядом миротворців все одно буде військовою інтервенцією на територію України. Проте Путін часто діє віроломно, розраховуючи, що Захід боягузливо не зможе відповісти й прийме умови Москви. Введення в зону конфлікту російських миротворців призведе до розвитку подій за сценарієм Придністров'я або Південної Осетії. Це дозволить Росії взяти ситуацію під контроль і повісити на офіційний Київ гігантські гири. Це повністю паралізує українські війська й силові структури на Сході країни» [Росія може ввести «миротворців», 2014].

Як відомо, план з російськими миротворцями тоді не був реалізований. А коли український уряд, зі свого боку, поставив питання про доцільність здійснення міжнародної поліцейської місії, настала черга Росії противитися таким ініціативам. 19 липня 2016 року в Луганську відбулися «тренування» місцевих активістів «беззбройній протидії збройної міжнародної місії» у випадку її введення на непідконтрольні Україні території. Ця акція мала продемонструвати негативне ставлення місцевого проросійського керівництва планам організації місії.

Отже, Москва добре розуміє, що не миротворча операція сама по собі, а лише операція за участю саме своїх військовослужбовців відповідає неоімперським планам. Оскільки проти цього рішуче виступає українська сторона, а західних партнерів по переговорах вже важко обдурити, у найближчий час ми навряд чи побачимо будь-яких миротворців на Сході України.

Таким чином, «кольорові» революції, інформаційна боротьба та миротворчі операції – ось три кита, на яких покоїться російський інваріант концепції гібридної війни.

***

Цікавою особливістю, на яку слід звернути увагу, розглядаючи російській погляд на природу гібридної війни, є зв'язок відповідної концепції та методології постмодернізму. Висновки методологічних шукань Жана-Франсуа Лютара, Жіля Дельоза, Жана Бодрійяра, Жака Дерріди тощо несподівано актуалізувалися в «гібридному» контексті, який не був передбаченим жодним з цих мислителів.

Не є таємницею, що ставлення до постмодерністської філософії в середовищі вітчизняних інтелектуалів завжди було, як мінімум, обережним. З недовірою ставилися вони до методології деконструкції, з підозрою – до текстологічного, номадологічного, шізоаналітичного, наратологічного, генеалогічного, симулятивного проектів-версій. Всі ці «симулякри», «наративи», «різоми», «номадичність мислення» викликали, як мінімум, скепсис. Часто-густо постмодерністам приписувалося те, чого вони й не писали зовсім, і тоді критичні звинувачення могли вийти за межі здорового глузду.

Але ось парадокс. Заперечуючи на словах саме право на існування постмодерністської методології, багато інтелектуалів навіть не помітили, як ця методологія проникла в усі пори масової культури і обумовлює основи бачення і оцінки соціального світу. «У Росії, – констатує Михайло Епштейн, – де спочатку різко

відмежовувалися від постмодерну, тавруючи його як «західний плуралізм», раптом незвичайно спритно стали їм користуватися – але в зовсім інших цілях, не загального розмаїття, але загального змішування» [Эпштейн, 2016]. (До речі, можливість такого повороту відчував Жан Бодрійяр, який в інтерв'ю з приводу «війни в Затоці» проголосив: «...постмодернізм, як мені здається, в неабиякому ступені віддає смутком, а то і регресією. Це можливість мислити всі ці форми через своєрідне *змішання всього з усім* (курсів мій. – Р.Д.). Я не маю з цим нічого спільного»).

Свідомо чи несвідомо, але постмодерністська методологія стала до вподоби теоретикам і практикам інформаційних війн. Якщо раніше, в межах класичної раціональності з її категоріями «реальність», «істина», «сутність / явище», «необхідність / випадковість», «можливість / дійсність», «потенційне / актуальне» була притаманна струнка логіка, що передбачала хронологічне впорядкування подій, виявлення причин і наслідків, відкриття закономірностей, то тепер все це виявляється необов'язковим. Збулася мрія Жака Дерріди, який закликав до подолання логоцентризму.

Історична свідомість сучасних росіян (Україна, до речі, теж впевнено крокує цим шляхом, але це тема окремої розмови) не відрізняється чутливістю до ідеологічних суперечностей імперського, радянського і пострадянського періодів. Пам'ятник князю Володимиру, Івану Грозному, оспівування мучеників Білого руху, культ розстріляної царської сім'ї уживаються з культом Леніна, іконами із зображенням Сталіна, Путіна, виправданням репресивних органів, ностальгією за СРСР. Єдиного бачення історії вже немає, гранднатив розпався, і з його осколків кожен має право обирати собі до смаку ту епоху, яка йому подобається.

Широкого розповсюдження набуло ахронологічне моделювання. У колах реконструкторів і любителів альтернативної історії на хвилі патріотичного піднесення народжується гострий жаль, що у «Олександра Невського в битві на Чудському озері не було кулемету», а історіософи піднімають

тему впливу Сталіна на Петра І. Оволодівши подібним прийомом, легко далі свавільно маніпулювати фактами, змінювати місцями причини і наслідки. І ось вже агресор подається як жертва, той, хто обороняється, стає нападником, а терорист і вбивця – героєм.

Абсолютно в постмодерністському дусі працюють російські ЗМІ при висвітленні резонансних подій, що призвели до загибелі людей. Замість концентрації уваги на одній, найімовірнішій версії вони, навпаки, прагнуть відтворити повний спектр думок, навіть найабсурдніших. І чим їх більше – тим краще. Збили над Донбасом малазійський «Боїнг» – відразу з'явилися версії про помилку диспетчера, «укропівську» ППО, ракети і винищувачі, про полювання на інший «Боїнг», в якому, нібито, мав летіти сам Володимир Путін; пішов у хід навіть сюжет з серіалу «Шерлок» про літак, завантажений небіжчиками. Розстріляли з «Граду» автобус під Волновахою – знову версії: про пасажирів, що кинулися тікати по мінному полю; про кулеметника з «Правого сектора», який вирішив «підставити» ополченців... Підірвали Моторолу в ліфті – це українські терористи, армійська ДРГ, прибалтійський найманець, московський системний адміністратор... Вбили Гіві – і знов: диверсанти, партизани, колишні товариші по службі і т.п. Можливо, у цьому спектрі версій лунає і справжня причина трагедії, але вона одразу губиться серед множини альтернативних думок.

Приклади можна продовжувати до нескінченності, але за ними вимальовується певний стиль поведінки того, хто організовує ці «відволікаючі маневри» в ЗМІ, і стиль мислення тих, хто в якості головної вибирає не найбільш аргументовану і ймовірну версію, а щось абсурдне.

А яке велике поле для підтвердження зв'язку з постмодернізмом надає бодрійярівський концепт «симулякр»! «Відбувається страшна девальвація слова і смислу, – стверджує Михайло Епштейн. – Це пов'язано з розвитком новітніх технологій – мережевих, електронних, – і з постмодерністською тематикою: нібито немає оригіналу, а є лише симулякр... Ось і

постмодернізм – філософія невичерпного розмаїття стилів і культур – стала служити виправданню будь-якої брехні і маячні... І тепер легко буде замість ідеології, яка наполягала на правоті певних ідей, побудувати певну відеологію, тобто царство видимостей, де навіть вже не потрібна кривава хірургія, не потрібні болючі операції над суспільством, досить просто повернути кришталик ока, щоб він не відрізняв факту від фікції. Симулякри витіснили повагу до реальності... Ах, якщо все симулякр, давайте відмовимося від різниці між правдою і брехнею, від різниці між наукою і пропагандою, історією і міфом» [Эпштейн, 2016].

Істина, як відомо, в постмодернізмі проголошена поняттям, що відмирає. Місце істини займає суб'єктивна правда, причому у кожного вона своя. Визнання множини самодостатніх дискурсів, які за статусом правдивості прирівняні один до одного, призводить до розчинення істини як такої. Її місце займають міфи.

«Українська реальність, – зазначає заступник директора російського Інституту політичного і військового аналізу Олександр Храмчихін, – забита двома усталеними системами міфів. В одній системі міфів в Києві американці організували нацистський переворот, маючи кінцевою метою Росію, у відповідь на що народ Донбасу в єдиному пориві підняв антифашистське повстання. В іншій системі міфів український народ зробив революцію гідності і одностайно зробив європейський вибір, у відповідь на що імперська Росія зробила злочинну агресію проти України» [Храмчихин, 2015]. Не доводячи і не спростовуючи жодний з цих міфів, автор вважає, що справжньою причиною війни в Україні є конкурентна боротьба дніпропетровсько-київського та донецького олігархічних угруповань. Мотив не новий, (анти)олігархічний вимір конфлікту, безумовно, присутній, але він не заперечує, а доповнює перші два міфи. Інша справа, що зміщення акцентів на внутрішньоукраїнські суперечки дозволяє знов-таки подати РФ як непричетну і невинну сторону.

Відчувається вплив постмодернізму й на зовнішньополітичній активності Росії. «Постмодернізм – констатує російський політолог Лілія Шевцова, – з його еклектичним релятивізмом, подвійними стандартами, розмитими гранями між законним і незаконним, правдою і брехнею, миром і війною, принципами та прагматизмом – є ідеальним середовищем для процвітання такої системи як російська. Політика постмодерністського світу дозволила РФ задіяти тріадичну модель: одночасно бути з Заходом (співпрацюючи з ним, коли це вигідно), всередині Заходу (шляхом особистої інтеграції російського класу рантє в західне суспільство) і проти Заходу (щоб ізолювати російське суспільство від західного впливу). Путін більше постмодерністський, ніж всі західні лідери – включаючи Шрьодера, Ширака і Саркозі, яскравих представників політичного релятивізму. Якби Юрген Габермас писав продовження своєї відомої роботи «Модернізм і постмодернізм», він, напевно, назвав би Володимира Путіна втіленням цього тренду» [Shevtsova, 2017].

В цілому, дрейф масової свідомості в бік постмодерністського світосприйняття триває. Асиметричність, різноманітність, реконструкція, відмова від гранднарративу і логоцентризму та інші ідеї постмодерністів впевнено перетворюються на алгоритми маніпулювання свідомістю в умовах гібридного протистояння.

***

Підводячи підсумки розділу, ще раз наведемо основні тези, що були обґрунтовані вище.

Перше. Російською військовою наукою були критично переусвідомлені теоретичні положення низки західних доробків, що описують новітні форми війни, зокрема, концепції «конфлікту низької інтенсивності», «виродженої», «мережевоцентричної», «нелінійної», «асиметричної», «сурогатної» війн, «війни-трансформера», «війни-мотрійки» тощо. Серед них присутня й концепція «гібридної війни», але в спеціальній літературі

російські фахівці уникають використання цього терміну, хоч фактично працюють у відповідних концептуальних рамках.

Друге. У найбільш повному вигляді принципи російського інваріанту концепції гібридної війни знайшли своє втілення у «доктрині Герасимова». Для неї характерні визнання ролі невійськових засобів у досягненні стратегічних цілей, не менш ефективних, ніж військове насилля; зміщення акценту в бік політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних дій, реалізованих з залученням протестного потенціалу населення; агресорний технологічний вплив на масову свідомість населення, у тому числі інформаційні, зокрема, кібератаки. Перехід до відкритого застосування військової сили відбувається, як правило, на фінальному етапі конфлікту – для закріплення успіху.

Третє. Окремі елементи означеної доктрини, безумовно, функціонували і раніше. Ми намагалися продемонструвати, що наявність історичного досвіду боротьби Російської імперії за психоспростір навколишніх територій не дозволяє робити висновок про принципову новизну положень концепції гібридної війни. Водночас, остання вказує на трансформації війни в умовах інформаційного суспільства XXI століття.

Четверте. Теоретичні висновки фахівців російської Академії військових наук знайшли негайну практичну апробацію та відповідне корегування в ході конфліктів на пострадянському просторі та на Близькому Сході. Практика продемонструвала ефективність застосованих Росією прийомів ведення інформаційної боротьби, які постійно видозмінюються і вдосконалюються. Інтенсивність інформаційного впливу з боку російських ЗМІ на психоспростір супротивника надає підстави для неправомірної абсолютизації цього аспекту і навіть з прагненням ототожнити гібридну війну винятково з інформаційною. Детальніше про роль інформаційного впливу йдеться у другій частині монографії.

П'яте. Російський погляд на гібридну війну відрізняється помітною «дзеркальністю» стосовно американського інваріанта.

Для нього характерні акценти на «кольорових» революціях, що начебто інспіруються Америкою по всьому світу, на необхідності інформаційної боротьби та важливості миротворчих операцій. Обравши відому тактику «напад – це найкращий захист», російські пропагандисти повністю знімають відповідальність за агресивну поведінку з РФ, перекладаючи її на США та їх союзників у Європі. Тому, коли російські ЗМІ пишуть про гібридну війну, мається на увазі війна Заходу проти Росії.

Шосте. Можна стверджувати, що внаслідок масштабних гібридних дій були вражені структури психпростору супротивника, включаючи масову свідомість, історичну пам'ять, уявлення про історичну справедливість тощо. Фактично була сформована певна віртуальна реальність, яка відповідає інтересам гібридної агресії. Характерно, що методологія, яка багато в чому використовувалась російською пропагандою, була філософськи обґрунтована мислителями постмодерністського напрямку. Початковий протест фундаторів постмодернізму проти тотальності, жорсткого контролю з боку держави, проти нав'язування єдиного наративу супроводжувався розробкою основ суспільного ідеалу, в якому б панували плюралізм і різноманітність поглядів, а до кожної меншини (релігійною, етнічною чи культурною) застосовувалася б його власна міра оцінки. Насправді ж ми бачимо, як ці методологічні знахідки трансформуються в пропагандистську зброю гібридної війни.

Отже, ідея «гібридного» характеру сучасних війн пройшла в Російській військовій науці повний шлях від її концептуального оформлення до практичної апробації та закріплення у стратегічних документах національного рівня.

Частина 2.

**ІНФОРМАЦІЙНО-МАНІПУЛЯТИВНІ ЗАСОБИ
ВЕДЕННЯ ГІБРИДНИХ ВІЙН**

2.1. ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ПРОТИСТОЯННЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Всебічне поширення інформаційних технологій та утворення нового типу суспільного устрою, який отримав назву «інформаційне суспільство» зумовлює використання відповідних технологій в усіх сферах життя, зокрема й у військовій. За визначенням філософа Елвіна Тоффлера світове суспільство знаходиться на інформаційній стадії розвитку людства, а війни на кожній з них були спричинені найважливішими ресурсними елементами: землі – в аграрній, промисловістю – в індустріальній та інформацією – в інформаційній цивілізації. В самих війнах перемагає той, хто користується здобутками нової цивілізації. Теоретик інформаційних технологій Джон Арквілла підкреслював, що в нових умовах функціонування мережевих складових підкорити будь-яке суспільство стає можливим у разі контролю наративу, який характерний цьому середовищу. Наратив формус складові елементи, структуру і світоглядну модель світу.

Тому розуміти інформацію необхідно не тільки як трансляцію, але й як організуючу складову системи. Сучасний розвиток світового суспільства показав першорядне місце інформації та знання, відтіснивши інші домінанти – землю і промисловість. Не випадково, що сьогодні у військовій науці відбувається перехід від поняття «інформаційна війна» до понять «війна знань», «війна смислів».

В останні роки Україна переживає найскладніший період свого розвитку, починаючи з проголошення незалежності. Наша держава опинилася серед низки тих країн світу, які вперше зіткнулись з проблемою організації оборони в умовах інформаційного суспільства. Інформаційно-психологічний вплив став головним чинником ведення сучасної війни, яка отримала назву «гібридної».

На сьогодні «гібридна» війна не новий, але дуже актуальний вид війни, виражений не тільки у військовій площині. До арсеналу

інструментів «гібридної» війни входять політична пропаганда та дезінформація, диверсійно-терористичні акції та економічні важелі впливу, підбивна діяльність спецслужб на території противника та технології викривлення інформаційного простору. Термін «гібридний» позначає використання всіх наявних засобів тиску на противника, серед яких військові операції мають важливе, але другорядне значення.

Конфлікт, що нині поширився на Сході України пройшов декілька стадій розвитку: політичне протистояння в Києві, викликане порушенням прав громадян; громадянське протистояння, що підігрівалося зовнішніми силами та спричинило проведення антитерористичної операції; бойові дії, які за масштабами, задіяними ресурсами та наявністю на території України ворожих військ називаються війною, де з одного боку агресор РФ, з іншого – наша країна, що обороняється. Дослідження причин виникнення цих стадій вельми необхідне задля пошуку механізму деескалації військового протистояння та відповідного інструментарію. Повернення конфлікту в громадянську, а краще політичну стадію відверне остаточні процеси схізмогенезу українського соціуму. Без відкидання ефемерних уявлень про конфлікт, осмислення фактичної сьогоденної ситуації у військовій парадигмі, прийняття відповідних військово-політичних рішень задля припинення бойових зіткнень, унеможливлються політичні процеси на окупованих територіях, так само як забезпечення основних загальнолюдських та громадянських прав.

Нині значна частина українського психпростору знаходиться під значним тиском з боку російської пропаганди, яка стала можливою через гібридну агресію, а на Сході України проводяться бойові дії з застосуванням найсучасніших військових технологій: від збройних – ракетної артилерії до інформаційних – станцій радіоелектронної розвідки. Для агресора використання неоімперської пропаганди стало свого роду візитною карткою, через те що саме ця зброя була найпотужнішою в локальних конфліктах у Чечні, Південній Осетії, Абхазії, де впливаючи на

морально-психологічний стан населення формувалося підґрунтя для введення регулярних частин військ РФ.

Український дослідник інформаційної складової гібридної війни Володимир Ткач наголошує, що інформаційний вплив на українське суспільство має всі ознаки спеціальної методики ідеологічного та інформаційно-психологічного впливу, що використовується МО РФ [Ткач, 2016: 100]. Російська методика спецпропаганди має власну теоретичну базу та історію використання, починаючи від теорій Першої світової війни та закінчуючи залученими елементами директив Пентагону та концепцій НАТО в галузі пропаганди. Для збагачення набутого світового досвіду РФ відновлює радянські центри і факультети військової інформації та пропаганди, які функціонують як філіали і на тимчасово окупованих територіях України у складі гібридних армійських корпусів так званих «народних республік».

На думку фахівців Військового університету МО РФ, «успіх сучасного бою на три чверті залежить від реального співвідношення морально-психологічних можливостей протиборчих сторін... справляти безперервний, жорсткий, виснажливий психологічний тиск на супротивника – це не лише риси таланту сучасного військового керівника, а владна вимога сучасної бойової практики» [Ткач, 2016: 102]. Проведений Володимиром Ткачем аналіз свідчить про те, що російські військові лише вдосконалили теоретичний досвід. В основу цих теорій психологічно-інформаційного впливу покладено трактати китайського стратега Сунь Цзи. Важливу роль пропаганди викладено в книзі Гарольда Дуайта Лассуелла «Техніка пропаганди», в якій він визначив її як окремий вид зброї, що впливає на моральний стан ворога. Російськими пропагандистами залучено й праці Віллі Мюнценберга. Він створив систему ідеології сучасної люмпен-бюрократії і властивих їй мемів та механізм легалізації ідей громадської думки шляхом створення нескінчених комітетів (спрямованих на щось або проти чогось).

Як відомо, об'єктом пропаганди є національний інформаційний простір – складова глобального інформаційного середовища і один з компонентів бойового оперативного простору. Російські військові агресори зважали на те, що відповідно до теорії мережецентричних війн чи не найголовнішою умовою успішної операції є встановлення домінування в інформаційному просторі супротивника. Характерною прикметою російської пропаганди є її використання як для формування відповідної реальності на цілеспрямованій території, так і для забезпечення легітимності дій власних збройних сил за межами держави, впливу на думку міжнародних та військово-політичних організацій в світі. Особливо віртуозним виглядає використання для пропаганди інформаційних ресурсів опонента, як то проросійські європейські медіа, російські телеканали Європи, китайські програмно-комп'ютерні платформи для ведення хакерських атак тощо. Вироблення поступового імунітету до російської пропаганди змушує військово-політичні кола РФ вдаватися до ганебних інформаційних і силових провокацій на кшталт «розіпнутого хлопчика» або багатотисячних військових навчань російських військ на кордонах з країнами євроатлантичного простору.

Інформаційний чинник гібридної війни почав здійснювати свій вплив раніше військових дій РФ проти України. Активізація інформаційно-психологічного тиску спостерігається вже в серпні 2013 р. у провідних московських виданнях – дуже часто з поширенням неправдивих повідомлень націлених на смислову легалізацію подальшої агресії. З окупацією АР Крим російськими військами використовувалися методи дезінформації про перехід українських військових частин на бік РФ, зокрема, флагману ВМС України «Гетьмана Сагайдачного» – до складу російського флоту. Особливістю інформаційного чинника у війні проти України є провідна участь президента та вищих керівників РФ, як головних ідеологів індоктринації потрібних смислів й месидж-мейкерів інформаційно-психологічного впливу [Лазоренко, 2015: 127]. Володимир Путін особисто виступав медіатором у

«налаштуванні» суспільної свідомості, вдаючись до використання спеціалізованих психоемоційних інформаційних прийомів. Його риторика еволюціонувала від повного заперечення ідеї приєднати АР Крим до РФ до свідомого прийняття рішення про введення військ та «проведення спеціальної операції з повернення Криму до складу Росії» [Інформаційні виклики, 2016: 22].

Українські вчені в галузі безпеки провели низку досліджень інформаційного простору в Україні та тимчасово окупованих територій, в результаті чого систематизували широкий спектр найбільш поширених технологій маніпулювання масовою свідомістю: інформаційна блокада, що була спрямована на формування інформаційного вакууму для українських ЗМІ та подачу новинарного фактажу під потрібним кутом зору; використання медіаторів, або так званих «лідерів думки» – політичних діячів, представників релігійних конфесій, діячів культури, науки, мистецтва, спортсменів, військових; методи ефекту першості та упереджувального удару завдяки оперативності донесення матеріалу до адресата; переписування історії відіграло потужну роль в процесі руйнування історичної пам'яті; метод зворотного зв'язку – передбачав проведення штучно інсценованих масових акцій на підтримку процедури відторгнення частини території України; прийоми емоційного резонансу, сенсаційності та психологічного шоку використовувалися для створення у широкої аудиторії антиукраїнських настроїв; повторення одних і тих самих тверджень мало на меті сформувати у населення єдине бачення подій та спрямовувалося не на ідеологічні установки, а на буденну свідомість громадян; рейтингування застосовувалося для виправдання агресивних дій російської влади, мотивуючи це вимогою суспільства [Інформаційні виклики, 2016: 21].

Як і в революційній стратегії захоплення влади на початку ХХ ст. (класичні «пошта, телефон, телеграф») головними завданням російських найманців і проросійських бойовиків у 2014 р. стало блокування технічних можливостей передачі інформації – радіо, телебачення, Інтернету. На сьогодні найбільш затребуваним

механізмом передачі інформації серед населення України залишається телебачення, яке дає ефект одночасного виходу на масового глядача. За результатами опитування інформацію з телеекранів отримують 94 % респондентів, електронних ЗМІ – 16 %, радіо – 12 %, друкованих ЗМІ – 9 % [Информационно-психологическая война, 2014]. Саме через подання необхідних смислових образів телебачення, за рахунок своєї візуалізації, є потужним засобом інформаційно-психологічної війни. Окрім перерахованих засобів масової комунікації варто відзначити навчальні заклади, як механізм інформаційного впливу і засіб індоктринації необхідних смислів у бездискусійній психологічній простір. Русифікації піддається не тільки предметно-змістовий контент навчального процесу, але й мовний режим роботи установ.

Особливістю діяльності інформаційного простору на тимчасово окупованих територіях є його віртуалізація. Російськими пропагандистськими засобами впливу для смислової легалізації створюються уявні об'єкти, яких ані фактично, ані юридично не існує, як от «Новоросія» (окупована територія не конгруентна території Новоросії XVIII-XIX ст.), «ввічливі люди» (бойовики з автоматами), «народний губернатор» (нелегітимний самозванець); для дезінформації за допомогою старих символів утворювалися образи з новим значенням – «фашисти», «хунта», «каратели» тощо. Натомість на висвітлення внутрішніх проблем РФ та її сателітів з так званих «Луганської народної республіки» і «Донецької народної республіки» (далі – ЛНР, ДНР або Л/ДНР) накладено інформаційне ембарго, використовується технологія вилучення з обігу негативних інформаційних символів. Про це так говорить професор Валерій Соловей, «якщо цього немає в ЗМІ, то ви про це не знаєте» [Соловей, 2016]. Повністю інформацію про якусь подію утаємничити важко, вона рано чи пізно вийде назовні через мережу Інтернет або соціальні медіа. Але проста людина більше довіряє інституціалізованим засобам інформації.

Ці інформаційно-психологічні технології інформаційної війни мали на меті екзогенний вплив на психіку і свідомість

людей на тимчасово окупованих районах держави з завданням впровадження і вкорінення у пам'яті необхідних ідеологем, міфів і установок, формування стереотипів поведінки та прийняття рішень, каналізації настроїв, почуттів, волі. Натомість, за даними експертів НІСД, такий масований інформаційний тиск знизив рівень довіри українців до російських засобів інформаційної комунікації. Так, південні та східні райони України змінили акценти у вподобаннях. Якщо у грудні 2013 р. проросійським ЗМІ довіряли 32 % жителів, а зовсім не довіряли – 13 %, то у грудні 2014 р. ці цифри становили вже 9 % і 50 % відповідно [Національна безпека, 2014].

Наслідком інформаційних впливів агресора була психологічно-смілова та емоційна дезорієнтація українського психпростору Півдня та Сходу країни, завдяки чому стала можливою окупація певної частини територій нашої держави. Конфлікт України і РФ, на думку професора Георгія Почепцова, є «першою смисловою війною в світі», де образ та візуалізація вмикають емоційне сприйняття інформації, усуваючи раціональний підхід у міркуванні [Информационно-психологическая война, 2014]. Мета такого виду війни знаходиться не у віртуальному, а у фізичному вимірі. Сміслові війни існували в історії, прикладом чого вчений наводить поширення християнства – перехід від властивої народу релігії до чужих смислів.

Сміслову війну Георгій Почепцов бачить як «медійну», яка в сучасних українських умовах має незвичний характер і прояв. Загальноприйнятим є підтримка військових дій в межах медіапростору. В російсько-українській гібридній війні медійна складова була домінуючою – смілова війна перемагає розум, а згодом і території. Проте, якщо в Криму вона відіграла першорядну роль, то на Сході України медіа не змогли забезпечити відповідний результат, що спричинило ведення військових дій у їх класичному розумінні [Украина-Крым-Россия, 2014]. Відключення в Україні російського медіа контенту лише призупинило дію інформаційного впливу, але залишився

необмеженим віртуальний, серіальний та музичний простір. В Україні відбувається інволюція смислів, пропаганда будується на ідеї повернення радянських штучних смислів і ментальних конструктів. Утримання суспільства в цих інформаційних конструктах допомагає владі підтримувати у віртуальній площині підпорядкованість людини владі, бо ініціативний, економічно активний громадянин менш залежний від держави.

Збройне протистояння на Сході України спирається на низку інформаційних концептів, запропонованих вітчизняними, з одного боку, та російськими аналітичними колами – з іншого. Серед них важливе місце займають інформаційні концепції тлумачення подій, що розгортаються на Сході України. В українському суспільстві сьогодні не має чіткого розмежування – чи є ці події війною РФ проти України, чи це громадянський збройний конфлікт.

Смислові інформаційні концепти умовно поділяються на українську, міжнародну та російську позиції щодо підходів у розумінні збройного протистояння. Військову агресію РФ проти України називають різними термінами. З точки зору теоретичного підходу ведення воєнних дій це гібридна війна, війна «керованого хаосу» тощо. З іншого боку, війна отримує характеристики «внутрішньополітичної кризи» або «громадянської війни». Проте, скоріш за все, в українській історіографії ці події будуть розглядатися як «російсько-українська війна». Як зазначає директор Національного інституту стратегічних досліджень Володимир Горбулін, ця війна «багато в чому є унікальною з структурно-функціонального погляду: за формою вона гібридна, а за змістом – асиметрична» [Лазоренко, 2015: 125].

***

Відсутність реальної оцінки ситуації на Сході та Півдні України, закріплення цієї реальності у юридичній площині не дає можливості швидкого вирішення суспільних протиріч, що підігріваються зовнішніми силами, швидкого вирішення

військового аспекту проблеми, швидкого подолання наслідків в екологічній, економічній, культурній, соціальній та інших площинах існування українського суспільства.

Використання окремих термінів вже стало інформаційною складовою гібридної війни. Громадянський збройний конфлікт чи російсько-українська «гібридна війна»? З'ясування дефініцій цих понять уможливить фактичне, а не ефемерне розуміння протистояння, методів протидії, засобів ураження, рушійних сил та безпосередніх учасників цих деструктивних не тільки для України, а й для світового безпекового простору, процесів.

Виникає необхідність понятійного врегулювання проблеми війни на теренах Східної України. Згідно другої статті Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р., «застосування збройної сили державою першою на порушення Статуту ООН є «prima facie» свідченням акту агресії...». Згідно з третьою статтею Резолюції для кваліфікації збройного нападу як акту агресії, який першою вчинила одна держава проти іншої, юридично не має значення, чи була війна формально оголошена чи ні. Українськими експертами запропоновано початком російської агресії вважати 27 лютого 2014 р., коли підрозділи спецназу Головного розвідувального управління Генштабу та 45-го окремого повітряно-десантного полку Збройних сил РФ захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів АРК, а військові частини кримського угруповання Збройних сил України стали об'єктом провокаційних нападів з боку дислокованих на півострові російських військових баз [Російсько-українська війна, 2014].

В юридичних документах РФ поняття «військовий конфлікт» і «війна» ототожнюються та мають наступне визначення: «форма вирішення міждержавних або внутрішньодержавних протиріч з двостороннім використанням військового насилля, включаючи усі види збройного протистояння, включаючи масштабні, регіональні, локальні війни та збройні конфлікти» [Словарь терминов МЧС, 2010; Указ Президента РФ, 2010]. Військові словники тлумачать

збройний конфлікт так само, але з відмінністю від терміну «війна» в обмеженості політичних цілей та масштабів воєнних дій [Словарь военных терминов, 1988]. У Військовій енциклопедії у відповідній статті війна розглядається як засіб насильства, завдяки яким держава досягає політичних цілей («ultima ratio Regis») [Военная энциклопедия, 1911-1915]. У енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона війна тлумачиться як «збройна боротьба між державами, народами або партіями, що відбувається у вигляді відновлення, збереження або отримання дискусійних прав, тобто для примушення однієї сторони до підкорення волі іншої. Війна між державами і народами як прояв державної політики шляхом фізичної сили відвернута бути не може, тому що немає такого міжнародного судилища, якому всі зобов'язані підкорятися або яке мало б досить сильну виконавчу владу для остаточного вирішення міжнародних суперечок» [Брокгауз и Эфрон, 1890-1907]. В енциклопедичному словнику «Британіка» війна пояснюється як конфлікт значної тривалості й величини між політичними групами за участю військових [Encyclopedia «Britannica», 2014].

Методологічні парадигми різних наукових підходів розширюють дефініцію поняття. Соціологи застосовують термін до конфліктів ініційованих відповідно до соціально визнаних форм. Військові зазвичай обмежують цей термін до військових дій, де конкуруючі групи зрівняні за потужністю. Збройні конфлікти сильних держав зі слабкими народами називають упокорення, військові експедиції, а з малими державами – втручанням або репресіями. Військові конфлікти зі стійким і затяжним спротивом цілком можуть отримати назву «війна» [Encyclopedia «Britannica», 2014].

За «Британікою», війна охоплює збройні конфлікти у великих масштабах, на значних територіях, за участі не менше 50 тис. бійців [Encyclopedia «Britannica», 2014]. Російсько-українська гібридна війна значно перевищує ці показники: територія окремих районів Донецької і Луганської областей (далі – ОРДіЛО) становить 15 тис. км², що становить 2,5 % території України (а ще

є тимчасово окупована територія АРК), загальна кількість задіяної бронетехніки та артилерії перевищує тисячі одиниць [Война на Донбасе, 2016], за даними ООН на 31 липня 2016 р. жертв війни налічується 31 690 осіб, з них вбитими 9 553 і 22 137 пораненими [UNHCR operational, 2016]. А німецька газета «Frankfurter Allgemeinen» ще на початку 2015 р. публікувала думку експертів з безпеки про те, що кількість смертей вже може досягати 50 тис. людей [Sicherheitskreise, 2015].

Прихований характер війни на Сході України актуалізує її розгляд як «конфлікту» з позицій відповідної конфліктологічної методології [Додонов, 2016]. На думку Романа Додона, це поняття дозволяє більш широко охопити всі аспекти військових подій. Військовий конфлікт є складним і суперечливим явищем, який не варто досліджувати локально. Філософ пропонує характеристику як внутрішньоцивілізаційного конфлікту, висуваючи низку однотипних аналогій – в Югославії, у Грузії, Молдові тощо. Цілком слушно до причин військових подій віднесено не лише екзогенні фактори – інтеграційні євроатлантичні процеси й агресія з боку РФ, але й ендегенні – політичну й економічну нестабільність, державну і бізнесову корупційність, фактичну відсутність захищеності державних рубежів і прикордонну близькість України до країни-агресора. Це чинники, які створили підґрунтя громадянського протистояння, а пізніше зумовили пряме використання РФ власних спеціальних служб і збройних сил в організації широкомасштабного військового протистояння. Зрозуміло, що без використання полемологічної парадигми неможливо зрозуміти нинішні військово-політичні процеси на Сході України.

Отже, різниця між поняттями «конфлікт» та «війна» полягає у масштабуванні конфлікту, розумінні сторонніми суб'єктами й учасниками міжнародних юридичних зобов'язань. У війні проти України задіяні десятки тисяч бійців, тисячі одиниць бронетехніки, десятки типів високотехнологічних видів зброї, конфлікт охоплює десятки тисяч квадратних кілометрів та мільйони мешканців. Тому говорити про події на Сході та Півдні

України варто використовувати термін «війна», учасниками якої є агресор РФ та українська сторона, що обороняється. Свідченням цього є численні докази, зібрані українськими силовими структурами, міжнародними організаціями та військово-політичними спостерігачами, окремими учасниками та керівниками військових корпусів армії РФ [20 фактів, 2015; Щоденні і оперативні, 2016; Стрелков, 2014; Російська зброяна, 2016; Російське вторгнення, 2015].

Використання ефемерної термінології на сьогоднішній день дає помилкові уявлення про події, що відбуваються, у людей, покликаних народом до їх вирішення та, відповідно, обумовлюють неефективні юридичні, політичні, військові та економічні інструменти і методи реакції української влади. Свідченням цього стали події в Іловайську 2014 р. де проти поліцейської місії Національної гвардії України були виставлені частини кадрових військових РФ [Бої за Іловайск, 2016]. Це, в узагальненій площині, пояснює також нерозуміння в українському суспільстві самої проблеми і шляхів її вирішення.

***

Події в Україні змусили міжнародні організації, міждержавні гуманітарні й військово-політичні утворення сформулювати власну позицію, як реакцію на порушення РФ міжнародної правової бази, українсько-російських міждержавних договорів та військово-політичного світового устрою, усталеного міжнародними мирними конференціями наприкінці Другої світової війни. Одним з ключових документів, який гарантував безпеку Україні після відмови від ядерної зброї був Меморандум про гарантії безпеки підписаний у 1994 р. Він зобов'язував країни-підписанти – РФ, Британію та США згідно Заключного акту Організації з безпеки і співробітництва в Європі поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України [Меморандум, 1994]. Проте, нині бачимо порушення РФ підписаного документу, нехтування власним підписом на інших

двосторонніх і міжнародних угодах, загальною кількістю понад 400, які були підраховані журналісткою Еміне Джапаровою.

Позиція Організації об'єднаних націй сформульована в резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 прийнята 27 березня 2014 р. в результаті відкритого голосування на 80-му пленарному засіданні 68-ї сесії Генасамблеї [Территориальная целостность, 2014]. Цією резолюцією підтверджено суверенітет і територіальну цілісність України у визнаних кордонах, незмінність статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастопіль, незаконність реалізованого 16 березня 2014 р. референдуму.

Європейська рада, як найвищий політичний орган Європейського союзу, 31 серпня 2014 р. у висновках згідно результатів засідання, висловив «занепокоєність ескалацією жорстких боїв на Сході України й незаконною анексією Криму, збільшенням потоків зброї та бойовиків з території РФ в Україну, а також агресією російських військових на територію України» і закликав РФ до негайного виведення військових сил та засобів з України [ЕС призывает, 2014].

Командувач військами НАТО в Європі генерал Філіп Брідлав 19 квітня 2014 р. наголосив, що поведінка збройних осіб на території України говорить про їх належність до російської армії, а події з дестабілізації ситуації в державі та анексія АР Криму є добре спланованою військовою операцією. Він охарактеризував дії РФ як гібридну війну, яка реалізовується за допомогою дипломатії, інформаційного впливу і пропаганди, зусиллями військових й економіки. Про масштаби інформаційної агресії РФ проти нашої держави він слушно зауважив, що «це найбільш дивовижний інформаційний бліцкриг, який ми коли-небудь бачили в історії інформаційних воєн» [Командующий НАТО, 2014].

Міжнародна організація «Amnesty international» розглядає військові події в Україні як міжнародний конфлікт, де одним з головних учасників є Російська Федерація [Множатся

доказательства, 2016]. Ця держава підтримує зброєю незаконні формування та шляхом військового прямого втручання. Доказовою базою участі РФ у війні та кваліфікації військового конфлікту як міжнародного є супутникові знімки, свідоцтва очевидців та інші матеріали, зібрані членами організації.

Голова делегації Міжнародного комітету Червоного Хреста в Україні Мішель Масон вважає, що конфлікт на Сході України не має ознак міжнародного: «У відповідності до міжнародного гуманітарного права існує декілька класифікацій випадків насильства. На сьогодні ми оцінюємо ситуацію на Донбасі як не міжнародний збройний конфлікт. За такої класифікації протистояння на території конфлікту діє третя, загальна для усіх Женевських конвенцій стаття (застосовується до військовополонених), і застосовуються інші норми міжнародного гуманітарного права, які сторони повинні поважати» [Масон, 2014].

Враховуючи особливості міжнародних дипломатичних та фінансових взаємовідносин України, світових держав-лідерів та міжнародних організацій, для всіх залишається актуальною юридична позиція України з визначення збройної діяльності бойовиків як терористичної, що підживлюється військовою системою РФ. Британська компанія «Jane's» віднесла Л/ДНР до найбільш агресивних терористичних організацій світу за період 2015 р., які використовують зброю для досягнення політичних цілей [Islamic State, 2015]. ДНР посіла третє місце з 526 терористичними атаками, пропустивши поперед себе «Ісламську державу» з 3 317 терактами і «Джабхат аль Нусра» з 551 терактами. Сьоме місце займає ЛНР з 268 терактами.

Визнаючи дії РФ в Україні як військову агресію, яка з терористичною активністю бойовиків по знищенню громадських повітряних суден, виходить за межі українського конфлікту, світові лідери не змогли утворити єдиної позиції, що робити з цією проблемою, з чим пов'язана відсутність чіткого інформаційного концепту в світовому інформаційному полі. Це спричинено

активною пропагандистською діяльністю РФ на євроатлантичних теренах. Для здійснення зовнішнього інформаційного впливу РФ використовуються спеціально створені засоби комунікації, суспільно-політичні організації, агенти. При цьому тези і меми російської пропаганди, введені до зовнішнього інформаційного простору, згодом повторюються в російському вже як погляди міжнародної громадськості. А подекуди ці тези використовують й українські ЗМІ, стаючи жертвами прийому пропаганди «зворотній удар», що створює об'єктивізацію тези, запропонованої, з першого погляду, нейтральною стороною. Заходи інформаційно-психологічного впливу РФ останніх років, завдяки узгодженості дій на основі загального керівництва, фінансування та єдиного планування, застосування повного інструментального спектру та методів ведення інформаційної війни, використання новітніх інформаційно-комунікативних технологій, були ефективними. Це підтверджують дані служб розвідки європейських та американських країн про вплив РФ на функціонування виборчих систем провідних держав світу.

За своєю суттю агресія РФ проти України є асиметричною війною РФ проти євроатлантичної військово-політичної спільноти на нейтральних територіях, де сходяться інтереси зацікавлених сторін. Цей вид війни характерний нерівними за силами супротивниками або сторонами, які використовують різні стратегію та тактику. Задля компенсації дисбалансу традиційних засобів ведення війни, слабка сторона, використовуючи нетрадиційні методи ведення війни, досягає поставлених цілей шляхом організації партизанського руху, терористичних актів, психологічної війни, військової підтримки антиурядових угруповань і рухів. Намагання уникнути прямого військового зіткнення, хоч і на нейтральній території України та Сирії, євроатлантичний блок застосовує асиметричні дії з залученням своїх партнерів по безпековому простору, впровадивши також асиметричні дії – широкий перелік санкцій проти агресивних гібридних військових дій РФ. Враховуючи пасивну допомогу західної спільноти у захисті від агресора, справа оборони власних

кордонів у гібридній війні лягає на плечі самої України без особливих надій на міжнародні безпекові договори. На думку Володимира Горбуліна, захист суверенітету та кордонів необхідно організувати у відповідності до теорії асиметричних війн, відповідь російському агресору має бути асиметричною [Горбулін, 2014: 10]. Українська військова потуга занадто слабка проти можливостей військ агресора, якому необхідно протиставити патріотичний дух, силу народної мобілізації, готовність до нескінченної оборони на виснаження тощо. За статистикою в локальних війнах другої половини ХХ ст. за допомогою асиметричних дій вигравали переважно слабші у військовому плані учасники зіткнення.

Отже, світова спільнота залишається на позиції концепції незмінності кордонів національних держав, закріплених Ялтинсько-Потсдамською системою міжнародних відносин після Другої світової війни. На початковому етапі військової агресії довести участь РФ в ескалації конфлікту в Україні було доволі складно, зокрема з огляду на те, що вона застосувала проти України методи гібридної війни. Проте, нині більшість європейських країн та США визнають РФ однією зі сторін конфлікту. Сучасна інформаційна політика ЄС націлена на формування спільної думки щодо питання російської агресії в Україні та відповідної реакції на порушення міжнародних угод.

***

Кремль діє на території України у відповідності до стратегії поширення власного впливу в Європі та світі, яка вкладається в межі концепту «руський мір». В ситуації фактичної окупації частини Донецької та Луганської областей офіційна позиція РФ зводиться до заяв про відсутність російського впливу на ескалацію військового протистояння [Путин пропонував, 2016]. Президент РФ усіяко намагається показати неучасть і незацікавленість власної держави, вивести її за межі конфлікту, таким чином формулюючи позицію внутрішнього конфлікту та процесів

українського схізмогенезу. Офіційно відмовляючись від власної участі в збройному протистоянні в Україні та приховуючи численні факти, що підтверджують її, керівництво РФ підводить ідеологічне підґрунтя власної політичної участі в конфлікті завдяки якому Південна та Східна Україна потрапляла під дію військово-політичного проекту «Новоросія».

За останній рік, поза офіційною позицією РФ, в інформаційному просторі з'являються відверті інтерв'ю керівників цього проекту – Ігоря Стрелкова/Гірка, Ігоря Безлера, Олександра Ходаковського та інших. Зокрема, Віктор Баранець не криючись говорить про розгалужену агентурну мережу ГРУ МО РФ в системі МО України в лютому-березні 2014 р., завдяки якій було виготовлено та поширено в українських військових частинах суперечливі накази про відкриття вогню при захопленні гарнізонів української армії в містах АРК. «Поки в Києві вирішувалося питання «стріляти чи не стріляти», питання нейтралізації частин ВС України було закрито» [Секрети вежливості, 2015]. Цілком підтверджує тезу завчасного планування військової операції РФ проти України документальний фільм Андрія Кондрашова «*Крым: путь на Родину*», де президент РФ відверто визнає факти проведення військових операцій.

Для обґрунтування і підтвердження необхідності збройного протистояння російська еліта створила культурно-історичний міфологемний концепт так званого «руського міру» – міжнародного трансдержавного та, навіть, трансконтинентального суспільства поєданого спільністю російської мови та культури [Тишков, 2007], де україномовній частині нашої держави відводиться міфічна роль ворога. Використання механізму «руського міру» є інформаційною технологією, а інституційне оформлення даного явища було ініційоване керівництвом РФ та легалізоване президентом відповідним указом [Указ Президента РФ, 2007]. До цього моменту суспільний дискурс про «руський мір» мав декларативний характер і виглядав лише як механізм збереження російської культури. З появою організаційної структури даного явища з'являються квазінаукові обґрунтування

окремих напрямів концепту, що охоплюють усі сфери взаємодії РФ з потенційними носіями ознак цього «міру».

До створеного президентом Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук графом Уваровим концепту долучилися багато російських вчених задля його ідейного розгалуження та обґрунтування. Так, Петро Щедровицький запропонував геоекономічне трактування як мережевої структури «великих та малих спільнот, що спілкуються російською мовою» [Щедровицький, 2015]. Керівник однойменного фонду В'ячеслав Ніконов показує цей «мір» як наддержавне, наднаціональне об'єднання, засноване на російській мові, культурі й православній церкві. Етнолог Валерій Тішков погоджується з попереднім автором і наголошує, що саме ці три елементи є головними у розумінні «руського міру». Ці елементи стали головними рушійними силами ідеології протистояння концепту української соборної державності. За останні роки спостерігалися суперечності навколо процесу українізації й «коренізації» шкіл, телевізійного та радіо простору Сходу і Півдня України, бойову й окупаційну діяльність «Православної армії» у Донецькій і Луганській областях, сьогодні бачимо православне протистояння як в Україні, так і в Константинополі з намаганням заблокувати рішення Вселенського собору. Згідно поглядів вказаних дослідників поява реальної спільності «руський мір» передбачає активні і цілеспрямовані дії суб'єктів, які ідентифікують себе з нею, які мають почуття співпричетності до неї. Таким чином, ідеологи «міру» намагаються відродити зворотній зв'язок з метрополією.

На думку Ольги Батанової, «руський мір» є позначенням цивілізаційного, соціокультурного і наднаціонального простору, що охоплює людей з духовними і ментальними ознаками приналежності до РФ, умовою збереження його геополітичного простору [Батанова, 2009]. Політолог Олексій Громико термін «мір» визначає як людську спільність, засновану на чотирьох принципах: хронотопічному, культурному, онтологічному й аксіологічному [Градиловский & Межуев, 2003]. Розширює обрії

розуміння поняття ігумен Євфимій на сторінках сайту Православної духовної семінарії, пояснюючи, що «руський мір» – це цивілізаційний проект, який ґрунтується на православній цивілізації. На відміну від церкви, у «руського міра» є цілком земні завдання – політичні, економічні тощо. Цей православний проект запропонований світу як альтернатива західному, заснованому на ліберальних цінностях, в основі яких знаходиться лібералізм та необмежене споживання [Моисеев, 2015]. Диякон Володимир Василик цей концепт розглядає в межах російської цивілізації, звертає увагу на «тяжіння розсіяного народу до дому, на прагненні зберегти і відновити зруйнований російський дім» [Василик, 2009]. Драматург Олександр Островський теж розумів це поняття як «людську спільноту православних християн, що живуть в єдності віри, обрядів та звичаїв» [Христианская цивилизация, 2007].

Питання православної винятковості російського народу відповідно на вимогу суспільства і політиків висвітлює Олександр Дугін, зауважуючи, що «з погляду послідовної православної парадигми, після розколу християнства у 1054 р. Захід випадає з християнської системи, перестає бути християнською церквою, стає релігійною та геополітичною аномалією» [Дугин, 1996]. Розглядаючи православну модель владно-релігійного єднання, теорію симфонії влади й функцію керівника держави як катехона, він говорить про тисячолітню картину православного царства, коли головні онтологічні пропорції сакрального суспільного устрою, владних структур та інститутів у цілому залишаються неперушними. «Православні пропорції співвідношення церкви й влади після падіння Константинополя збереглися у Московському царстві», – вважає Олександр Дугін, обґрунтовуючи, таким чином, основи цивілізаційного протистояння з європейцями [Дугин, 1996]. У цьому царстві присутні стрижневі елементи православного ладу, де поруч з непохитною релігійною догматикою затверджується й державна незалежність – православний цар. Виникає, сформульована псковським старцем Філофеєм, теорія «Москви-Третього Риму» [Синицина, 1998].

Великий князь московський помазується як цар, і з представника світської влади він перетворюється на «катехона», «православного імператора». Детальніше про це йдеться у III частині монографії, тут тільки зазначимо, що у формуванні ідентичності православних важливу роль грала полеміка з католицизмом.

Намагання вивести ідеологічний концепт «руський мір» на міжцивілізаційний рівень визначає амбіції до конкурування з сучасними світовими цивілізаційними моделями, наприклад, з західною. Інакше кажучи, нині можна спостерігати міжцивілізаційні конфлікти на планеті, про які говорив Самюель Гантінгтон [Хантінгтон, 2003]. Саме в західній цивілізації російське керівництво вбачає свого найголовнішого ворога, оскільки обидві моделі мають багато спільних особливостей: європейський простір, слов'янські народи, християнську релігію тощо. Протистояння стає метою існування цього ідеологічного концепту. Член-кореспондент РАН Вілен Іванов звертає увагу на недосконалість концепту і необхідність комплексної розробки концепції «руський мір», яка б давала характеристики ідейно-моральних універсалій російської ментальності, поглядів на господарсько-економічний устрій, понять права, держави, влади, моральності.

Разом з тим, на думку Вілена Іванова, необхідно враховувати загрози «руському міру» в історичному й актуальному плані, зовнішніх та тих, що «інспіруються окремими внутрішніми силами», виробити засоби протистояння цивілізаційному зламу РФ та знайти механізми етнічної ідентифікації в умовах сучасного світу [Іванов, 2007]. Загалом для цієї ідеологічної концепції характерними є наявність зовнішнього ворога, що має історичне коріння. В історії РФ всі вітчизняні війни проходили під гаслом ненависті до ворога, що було потужним інформаційно-мобілізаційним ресурсом. В період жовтневого перевороту поняття «ворог» отримало глобальне, класове розуміння, яке застосовувалося до всіх сфер життєдіяльності суспільства з вишукуванням «буржуазності». Анатолій Луначарський писав, що навіть «мистецтво необхідно направляти проти ворогів ... театр

теж повинен бути ареною класової боротьби». А Максим Горький наголошував, що «в середині країни хитрі вороги організують голод, а якщо ворог не здається – його необхідно знищити». За попередні роки розвитку концепту «ворог» суспільство звикло до необхідності існування зовнішніх неприятелих, тому сьогодні в РФ вельми актуальною є теорія «світової закуліси».

Формування ідеології ненависті до всього невластивого, інакшого, а значить ворожого виходить на науковий рівень. Професор Санкт-Петербурзького університету Валерій Ачкасов вважає, що політичні та інтелектуальні еліти використовують «образ ворога» як ресурс внутрішньої та зовнішньої політики, як засіб політичної консолідації нації на негативній основі. Доцент Ростовського університету Олена Гладка впевнена, що цей образ вже є важливою частиною ментальності російського народу. Професор Російського університету Володимир Козирєв говорить про використання владою історичного негативного досвіду, суспільної мобілізації «образом ворога» вже сьогодні. А доцент Марійського університету Юлія Білоусова досліджує відображення в інформаційному «образі ворога» стереотипів, установок, міфологем, які характерні масовій свідомості [Образ врага, 2016].

Використання інформаційного простору для досягнення політичних цілей стало характерною рисою сучасного керівництва РФ. Для цього використовуються вдосконалені сучасними технологіями традиційні радянські механізми – засоби масової інформації, громадські організації, сфера культури, наука та освіта, органи державної влади. На сьогодні концепт «руського міру» відкриває можливості для імперських амбіцій, а його штучно створений елемент «образ ворога» дозволяє продемонструвати джерело проблем, каналізує «зверху» протестний мобілізуючий контекст масової свідомості задля досягнення цілей концепту «руського міра». Підтвердженням пластичності масової свідомості суспільства виступає аналіз соціологічних опитувань в РФ. Ці дані показують легкість переключення на різні об'єкти «образу ворога», оскільки масова

свідомість готова до сприйняття подібної інформації – згідно опитування «Левада-центру» в 2014 р. 84 % громадян РФ були впевнені в реальності та наявності зовнішніх ворогів [Образ врага, 2016].

Одним з головних негативних героїв сьогодення для росіян стали українці. Динаміка зростання рівня ворожості до України згідно даних «Левада-центру» показує швидкий приріст: 2013 р. – 11 %, 2014 р. – 32 %, 2015 р. – 37 %, 2016 р. – 48 % [Перед лицем, 2006]. Створення з українців «образу ворога» дозволило підсилити мобілізацію РФ до умов наростаючого світового протистояння, нової «холодної війни» з «гарячими точками» в Україні та Сирії і підготовки ресурсів до появи нових точок зіткнення з іншими світовими «ворогами». В умовах інформаційного тиску людина готова відмовитися від індивідуальності в обмін на почуття колективної безпеки.

Але, сьогодні немає спільного бачення у ідеологів «руського міру», щодо кордонів поширення. Всі сходяться на тому, що згідно концепту існує ядро та периферія, яка охоплює сотні мільйонів російськомовних людей. Згаданий Валерій Тішков до периферії долучає емігрантів, але не всіх – тільки лояльних цінностям росіян. Патріарх Кирило має на увазі сферу православ'я. Олексій Громико до ядра приєднує РФ, Білорусь й Україну. Несхожість РФ та російського світу (емігрантів) актуалізує Олександр Афанасьєв. Він говорить, що російському емігранту цінності материнської країни мало зрозумілі, тому майбутнє «російської цивілізації» залежить саме від внутрішнього російського розвитку та закріплення її авторитету в світі. На думку Анни Фокіної, концепт «руський мір» на сьогодні недосконалий, вчені не мають спільної думки щодо багатьох його елементів [Фокіна, 2014].

Отже, концепт «руський мір» – цілісна ідеологічна доктрина, що забезпечує ціннісні орієнтири розвитку російського суспільства у власній державі та представників російського етносу за кордоном. Детальний огляд теоретичної основи дозволяє

говорити про дискусійність положень деяких ідеологів «руського міру», зокрема еkleктичне поєднання несумісних православної та радянської складових. В ідеологів концепту не існує єдиної думки з багатьох аспектів – мети, меж, соціально-політичного наповнення тощо. Тому зі зміною дискусійних акцентів може змінюватися й цілісне уявлення про «руський мір». Результат реалізації концепту зовнішньо орієнтований на збереження і розширення впливу РФ, перш за все, шляхом зміни центрів впливу в світі, дестабілізації ситуації, послаблення керованим хаосом позицій інших суб'єктів геополітики, і, як результат – перегляд підсумків холодної війни і повернення статусу одного з центрів впливу в багатоплярному світі.

***

За останні десятиліття панування філософського, ідеологічного та політичного плюралізму українська влада не спромоглася організувати достойне проукраїнське ідейно-концептуальне представництво в інформаційному просторі України. Гуманітарна наука тільки в останні роки показує здатність поступового звільнення від радянсько-російської інформаційної інерційності, від радянських ідеологічних кліше, відкриття методологічних можливостей нового прочитання історії українського народу з позицій національно орієнтованих концептів. Проте, цілісного розуміння процесу формування стратегічних цілей гуманітаристики, її ролі і значення у появі національного історико-культурного концепту в українському суспільстві не має. Подекуди наукове дослідження та розгляд національних концептів існування народу викликає нерозуміння та політичний спротив. Завдяки військовому протистоянню з РФ суспільство починає шукати підтвердження в історичному минулому власного намагання до національної окремішності від інших слов'янських народів, зовсім інше звучання отримують події революційно-визвольних намагань та підпільний спротив у ХХ ст.

Застосування маніпулятивних інформаційних технологій проти України, направлене на погіршення міжнародного іміджу України, з метою зменшення її геополітичного значення, спотворення інформаційної й історичної реальності, на дестабілізацію ситуації всередині України з метою впровадження власної політики «керованого хаосу». Застосування «мови ворожнечі» формує стереотипи меншовартості та вторинності українців, переслідує мету не допустити створення політичної нації в Україні, розширення дискурсу «мовного питання» і поширення розколу серед політичної еліти та українського громадянського суспільства. Інформаційний складник російсько-української гібридної війни став «війною смислів», підпорядкування інформації військових подій, які слугують підґрунтям для нагнітання паніки й зневіри всередині українського суспільства. Тільки механізм асиметричної відповіді у гібридній війні може дати адекватну відповідь агресору [Черненко, 2015].

Вікторія Конах дослідила підвалини формування механізмів внутрішнього та зовнішнього впливу на інформаційний простір, заглибившись в ідеї світових теоретиків. Американський адепт інформаційних стратегій Джон Аркілла вважає, що превентивні удари є єдиним засобом забезпечення безпеки держави в «інфосфері», основою якого є «soft power». У розумінні іншого дослідника Джозефа Ная «м'яка сила» є політикою досягнення переваг з використанням інформаційно-психологічних впливів і технологій політично-пропагандистського та суспільно-культурного характеру. З іншого боку, цей вид сили має культивувати почуття симпатії, привабливість ідеалів та позитивного прикладу, що дає можливість досягати бажаного результату шляхом формування в об'єкта впливу необхідних бажань, очікувань та преференцій. На думку британського вченого Лі Роуланда, «м'яка сила» має бути спрямована не на зміну сприйняття, а на зміну поведінки. Існує також поняття «мудрої сили», прикладом якої є китайські політологічні теорії, які мають «створювати систему стрижневих соціалістичних цінностей, збільшувати привабливість і цементувати сили соціалістичної

ідеології», «широко розповсюджувати національну культуру, будувати загальне духовне вогнище китайської нації». Вона спирається на китайський принцип гармонії, який передбачає його втілення в усіх сферах життя: між людиною та природою, між людьми, між державами [Конах, 2015].

Позиція української влади щодо агресії РФ проти України була напрацьована у складний період фактичної відсутності обраного народом Президента України навесні 2014 р. та переходом повноважень Президента голові Верховної Ради України відповідно до статті 112 Конституції України. Спираючись на статтю 107 Конституції, виконуючий обов'язки Президента України, голова верховної Ради України Олександр Турчинов Указом № 405/2014 впроваджує в дію рішення Ради національної безпеки та оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» [Указ Президента, 2014]. Згідно цього рішення розпочалася широкомасштабна антитерористична операція з залученням Збройних сил України.

З того часу позиція української влади не отримала суттєвих змін. Корекція інформаційного простору зводиться до подачі оперативної інформації про перебіг військових подій. Водночас здійснюються заходи обмежувального характеру, зокрема тимчасове відключення російських телеканалів, заборона в'їзду деяких російських журналістів. Також, існує ідея створення «пан'європейського російськомовного каналу» та спроби відновити українське мовлення в районі проведення АТО. Залишається законодавчо неврегульованим виробництво якісного вітчизняного проукраїнського інформаційного контенту, взаємодія з інформаційним простором тимчасово окупованих територій та зарубіжною аудиторією. Мало уваги приділяється розробці та пропозиції українському глядачеві власного якісного, достовірного та своєчасного інформаційного матеріалу. Залишаються невирішеними питання притягнення до відповідальності корупціонерів і сепаратистів, що є окремим чинником інформаційно-психологічного впливу зсередини

держави. Не приділяється увага дослідженню та задовільненню медіа потреб мешканців в районі проведення АТО, що зменшує її вплив на ці території та породжує зневіру.

Застосування Україною пропаганди у відповідь матиме негативні наслідки – руйнування основ демократії. Тут потрібна не реактивна, а проактивна інформаційна позиція, оскільки значна частина українського суспільства не сприймає пропагандистської діяльності влади. Нині комунікаційна діяльність офіційних структур переважно вичерпується реакцією на пропаганду противника. Інформаційна війна вимагає асиметричного підходу в організації інформаційної оборони України.

Найбільш цікавою відповіддю на російську пропаганду є організація стратегічної комунікації, яка принципово відрізняється від методів інформаційного впливу агресора. Стратегічна комунікація є інтеграцією досліджень сприйняття аудиторії та зацікавлених сторін з врахуванням отриманих результатів під час реалізації політики, планування та операцій на кожному рівні. Вони спрямовані на підрив і делегітимацію противника у спосіб набуття підтримки й визнання з боку місцевого населення, електорату своєї країни, міжнародної громадськості та інших цільових груп. Сутність стратегічних комунікацій полягає у формулюванні для різних цільових аудиторій месіджів, які не конфліктують між собою та беруть до уваги ймовірні наслідки сприйняття конкретного месіджу іншими цільовими групами. Змістовим ядром стратегічних комунікацій є формування нарративу, що включає в себе переконливу сюжетну лінію, яка може пояснити події аргументовано, з якої можна дійти висновків щодо причин перебування держави в конфлікті, значення цього становища та перспективи виходу з нього. Саме на такий вид комунікацій – гармонізацію тем, ідей, образів, дій, має бути націлений інформаційний концепт України, про який йдеться далі. Цей вид інформаційної діяльності характерний західним країнам та військово-політичним блокам [Інформаційні виклики, 2016: 79].

На сьогодні українське суспільство, як і українська влада, не має єдиної позиції щодо реалізації започаткованого в Мінську мирного процесу та меж можливого компромісу у вирішенні збройного протистояння. На думку українського політолога Володимир Фесенко, на суспільство впливає відсутність чіткої позиції, системного всеохоплюючого концепту влади з цього питання репрезентованого в суспільному інформаційному просторі України [Фесенко, 2016]. Без напрацювання стратегічного плану стає неможливим рівноцінне протистояння інформаційній складовій гібридної війни. Власний український інформаційний концепт, в межах якого була б можливою адекватна оцінка подій російсько-української «гібридної війни» та окреслені напрями вирішення конфлікту, повинен містити декілька елементів. Сформований концепт може стати національною ідеєю та дорожньою картою майбутнього розвитку українського суспільства.

Першою, напевно, має бути реальна оцінка ситуації з подіями, що відбуваються на Сході України з військової методологічної парадигми. Нині в українському суспільстві запроваджується обговорення визначення, структурування та класифікації військових подій на Сході. Саме на формування повноцінного наукового дискурсу проблематики гібридної війни на науково-теоретичному рівні націлена ця монографія.

Найактивніше розвивається політична та безпекова експертна складова дискурсу. Як говорить український учасник контактної групи в Мінську Євген Марчук, у формуванні власної позиції Україна повинна враховувати певні реалії. Зокрема, не дивлячись на доведену участь регулярних підрозділів РФ в війні проти України, керівництво країни-агресора заперечує власну участь в цих подіях, порушенні міжнародних угод в галузі безпеки, тому будь-які підписані договори не мають жодного сенсу. Крім того, зацікавленості в мирному врегулюванні подій немає у верхівки Л/ДНР оскільки за військові злочини їх чекає тільки ув'язнення. Не зацікавлені у військовій підтримці України іноземні партнери, зокрема США та Німеччина, що пояснюється їх внутрішнім

політичним бекграундом. З огляду на це та співставлення військових ресурсів сторін, виникає твердження, що перемогти у військовому протистоянні РФ для України просто не під силу [Марчук, 2016]. Отже, військова агресія РФ проти України стала довгостроковим чинником впливу на розвиток українського суспільства, її соціально-економічної і військово-політичної дійсності. Внаслідок дій країни-агресора була деформована глобальна система безпеки та система міжнародного права, зруйновано механізми регулювання та попередження військових конфліктів (агресором виявився один з гарантів безпеки України в межах Будапештського меморандуму).

На думку Володимира Горбуліна, незважаючи на значний перелік ознак війни як «гібридної», концептуалізація в цьому сенсі є неоднозначною та неповною. Запропоноване в західній науковій думці поняття «гібридна війна» у багатьох випадках розумілася дещо в інших термінах і поняттях, ніж це спостерігається зараз. Але з огляду на такі характеристики «гібридності» як «розмивання» контурів військового конфлікту, залучення до нього невійськових засобів, масована інформаційна атака, Горбулін схиляється до висновку, що в Україні відбувається повноцінна російсько-українська гібридна війна [Горбулін, 2014: 5].

Український народ не один раз ставав перед масштабними військовими загрозами та сильнішими за можливостями супротивниками. Історія показує, що складні військові події в Європі у ХХ ст. проходили вогненным колом територією України. Саме в такі моменти народ отримував єдність задля протистояння ворогові, а самі війни для підкреслення згуртованості отримували назви «Визвольна» або «Вітчизняна». Нинішня війна не виключенням – є агресор, є об'єкт агресії, і для більшої патріотичної мобілізації українського суспільства варто нагадати про подібні історичні моменти. Застосування понять «Визвольна» або «Вітчизняна» по відношенню до російсько-української гібридної війни є виправданим кроком як під час самої війни, так і в майбутніх наукових дослідженнях та історіографічних трендах. А також, закріплення їх на законодавчому рівні, як це було

зроблено з визначенням офіційної дати початку російської агресії, або впровадження в повсякденний обіг за допомогою громадського та наукового дискурсу.

Другим елементом є концепція культурно-ідеологічного розвитку українського суспільства, що дає пояснення мети, заради якої український народ проходить такі важкі випробування війною та тимчасовою окупацією. З підписанням угоди про асоціацію з ЄС Україна зробила культурно-ідеологічний вибір цивілізаційної направленості розвитку українського суспільства. Нова геополітична реальність пострадянського простору – це Україна як центр консолідації західної частини євразійського «хартленду» та джерело європейських цінностей для цієї частини постімперської території. Політично Україна стрімко віддаляється від РФ, вважає політичний оглядач Олесь Яхно. На сьогодні сформовано принципово різні: державні моделі, політичні системи та тренди подальшої еволюції цих моделей (РФ до закріплення авторитарної моделі, Україна до поліцентричності влади); ідеологічні вектори державності (Україна – національний проект, РФ – проект православної імперії за принципом інерції пострадянської легітимності); механізми встановлення влади президентів і, відповідно, ресурсів легітимації (в Україні – думка народу, в РФ – консенсус еліт) [Яхно, 2016].

Не останню роль відіграє економічна складова, оскільки власне благополуччя простим громадянином ставиться на перше місце. Конфлікт з сусідньою державою є війною за право залишити неефективні сировинні економічні моделі та громіздкі політичні системи, які забезпечують функціонування тіньового корупційного авторитарного владного порядку в державі. Європейський вибір України цілком обґрунтований історичною практикою та усвідомлення європейської належності українського народу в культурній і ментальній площині.

Європейська суспільна модель будувалася на традиційній основі та поступовому усвідомленні новаторських схем розвитку суспільства. Цей шлях має складний досвід, що містить поразки і

перемоги, здобутки і втрати. Вершиною європейської моделі цінностей є демократія і законність, права, рівність та свобода людини. Шлях до усвідомлення власної свободи базується на культурі і традиції європейських народів, які пройшли його від правоконсервативної, через ліберальну, до соціал-демократичної суспільної системи, постійно стикаючись з вічною боротьбою консервативних та прогресивних тенденцій. Хоча європейська спільнота переживає інституційну, та навіть екзистенційну кризу ця модель суспільного устрою залишається взірцем для народів Європи, що проходять шлях розвитку й становлення. Тому сьогоднішня криза є природною, лише черговим випробуванням на шляху формування нових форм існування в умовах інформаційного суспільства та агресивного зовнішнього середовища з іншою цивілізаційною й ментальною складовою.

Третім елементом є традиційні засади існування української нації, що відкриває шлях до розуміння фундаментальних понять, на яких ґрунтуються інші елементи смислового концепту. Утворення концепту, заснованого на національних ознаках українського народу, сьогодні імплантоване в суспільний дискурс відносно майбутнього напрямку розвитку. Це питання автор ґрунтовно опрацював у власній монографії, присвяченій традиціоналістичному конструкту українського соціуму [Ковальський, 2015]. Орієнтир на національні держави з 2011 р. став європейським трендом, коли керівники трьох країн: Ніколя Саркозі, Ангела Меркель і Девід Кемерон наголосили на провалі політики мультикультуралізму як у власних країнах, так і на всьому континенті. Потік біженців в останні роки з арабського світу до Європи та складність узгодження цілісної позиції з цього питання усіма країнами ЄС підтверджує проблемність намагання зберегти мультикультуральність.

Проте, відмова від концепту мультикультуралізму не означає перехід до націоналістичних концепцій суспільного устрою. Філософ Бернар-Анрі Леві говорить, що націоналізм, шовінізм, расизм, антисемітизм треба забути і на їх основі відбудувати нову, більшу європейську ідею. У протилежному випадку, коли

«європейський прапор спущено, тоді всі етнічні душі європейської землі повилезуть і знову ходитимуть» [Леві, 2016]. Руйнування комуністичної системи, об'єднання Європи – це лише півдороги. Попереду, на думку філософа, політичний крок – утворення політичної федерації національних держав. Нинішня криза європейських цінностей пов'язана зі слабкими лідерами неспроможними зробити цей крок. А звідси і відсутність суттєвого поступу в питаннях арабських біженців, російської агресії в Україні та невиправданої жорстокості в Сирії [Леві, 2016].

Сьогодні Україна орієнтована на будівництво етнічної держави, але міжнародний досвід показує на переважанні ліберальних домінант над національними. Переломним моментом ціннісного становлення українського народу стало явище Революції гідності, події якої утворили метафізичну нагоду визначитися в сучасному світовому цивілізаційному просторі. Проте, будь-яка європейська країна не мислить функціонування власного народу без наявності національних ознак, традицій, культури тощо. Терміни національний та похідний від нього «націоналізм» у світовому дискурсі нині мають суперечливе смислове навантаження і як ідеологічний напрям націоналізм перебуває в кризовому стані. На відміну від РФ, де національна орієнтація виглядає менш органічно через велику кількість корінних народів та пов'язаних з цим етнічних та національних протиріч, Україна може мислити себе як національна держава [Соловей, 2016].

Але боротися за переосмислення та реабілітацію цього терміну в українському суспільстві потрібно з точки зору його імплементації в розумінні політичного націоналізму. Минуле показало, що консервативний та традиціоналістичний ідеологічні напрями мають перспективу у співпраці або інтеграції з іншими ідеологічними течіями переважно ліберального штибу, що є характерною рисою процесу формування сучасного суспільства. А симбіоз крайніх ідеологій на кшталт націоналізму та соціалізму світове суспільство вже проходило та дало об'єктивну оцінку ще в середині ХХ ст. Україні потрібно виробити струнку культурно-

ідеологічну стратегію, засновану на традиції, яка б дала відповідь розуміння власного місця в житті українського суспільства кожній національній меншині.

У давнину та Середньовіччі традиція була моральним нормативом, звичаєм, законом, дотримуючись якого людина і суспільство набувають гармонії і порядку. До початку XIX ст. в європейській культурі склалося амбівалентне ставлення до традиції, що включало і розуміння її універсальної історичної ролі, що знайшло відображення в оцінці традицій німецьким істориком Йоганном-Готфрідом Гердером, який вважав їх головною рушійною силою історію. В той же час, він називав їх «духовним опіумом», що присипляє індивідуальну ініціативу й критичне мислення. Проте, в ході подальшого розвитку ментальності модерну ставлення до традицій в цілому неухильно стає все більш і більш негативним, що підкріплюється успіхами наукового пізнання і технологічними досягненнями, орієнтованими на новацію як протиставлення традиціям.

У Новий час з розвитком капіталізму і розширенням меж сприйняття простору інтерес до традицій визначався необхідністю в пізнанні політичних, економічних і етнокультурних традицій різних народів та держав (Микола Бердяєв, Микола Данилевський, Еміль Дюркгейм, Макс Вебер, Толкот Парсонс). Так, Макс Вебер у своїх працях апелює до традицій як пояснювального принципу в розумінні духу капіталізму, він звертається до віддалених історичних витоків, що мають свій початок у Реформації. За логікою Макса Вебера, раціоналізм та дух капіталізму неминуче мають традиціоналізуватися. Революційна інновація перетвориться на традицію, а докапіталістичне традиційне суспільство – на капіталістичне традиційне суспільство. В періоди соціальних революцій традиції прирівнювалися до регресу й гальма суспільного розвитку, у порівнянні з традицією новаторство вважалося прогресивним явищем у суспільному житті на шляху до цивілізації (Клод Гельвецій, Шарль Монтеск'є, Карл Маркс). Якщо у Георга Гегеля традиція займає важливе місце в процесі всесвітньо-історичної об'єктивації духу, то в концепції Карла

Маркса вона трактується як прояв класових і групових інтересів, як складова ідеології, а кризь призму тотальної критики релігії і церкви – як знаряддя маніпуляції масовою свідомістю. Заперечні тлумачення традицій спостерігаємо й у Фрідріха Ніцше, для якого вони є квінтесенцією обивательської відсталості, що заважає становленню надлюдини і підлягає запереченню.

За висловом Карла Мангейма, «фундаментальна політизація» соціального життя складала основну характеристику традиції, як явища у першій половині ХХ ст. Вона проявилася у численних політичних напрямках, що виникли в цей період, базуючись на критичному запереченні наявних соціальних традицій та прагненні вигадати й увічнити нові, власні традиції. На цю загальну рису вказував Ерік Гобсбаум, який вбачав у цьому прагненні потребу підвести історичне обґрунтування під свої погляди. Цей факт незаперечно свідчить про атрибутивний характер традиції для соціальної реальності. Осмислення цієї ідеї в сучасному соціально-філософському дискурсі спричинило конституювання низки різних концептуальних підходів до розуміння сутності та соціальної значущості традиції. Нині за умови високих темпів динаміки суспільства і присутності кризових явищ, породжених трансформаційними процесами, звернення до дослідження традицій пов'язане з пошуком факторів стабілізації та управління соціальною системою, а також з метою встановлення ефективного співвідношення традицій та новаторства в суспільному розвитку (Шмуель Ейзенштадт, Єжи Шацький, Едвард Шилз, Петро Штомпка, Мішель Фуко) [Ковальський, 2015: 8-9].

В умовах інформаційного суспільства традиційні національні цінності багатьом видаються архаїчними і несуттєвими. Соціальні особливості початку ХХІ ст., обстоювання народами права на самовизначення й сила опору уніфікаційним тенденціям з боку національних культур, змушують завжди тримати в полі зору як процеси світової глобалізації та інтеграції, так і діалектику етнічної й національної ідентичності. В умовах трансформації українського суспільства звернення до традиційного та національного

пов'язується з необхідністю пошуку чинників забезпечення усталеного соціального порядку та новаторської діяльності, спрямованої на впровадження інноваційних моделей подальшого розвитку України.

Інформаційна доба відрізняється змінами у всіх сферах соціального буття соціуму. Утворюються нові форми суспільства, відбуваються реструктуризація виробничих відносин, влади й досвіду, на яких ґрунтується культура суспільства. Постіндустріальне суспільство радикально відрізняється від індустріального відношенням до інноваційних процесів у ньому. Основою сучасного розвитку української держави поступово стає формування інноваційного середовища, яке продукує різні сфери суспільства. Соціокультурні зміни зумовлюють пошук моделі суспільних структур, створення соціальних форм, що забезпечать ефективне функціонування суспільства.

Таким чином, в сучасних умовах розвитку світового суспільства та російської гібридної агресії принциповим питанням постає формування стійкого інформаційного концепту, заснованого на українських традиційних та європейських ліберальних цінностях. Це зробить більш ефективною оборонну стратегію України. Протягом свого існування український народ не раз ставав східним оборонним валом Європи, який зупиняв просування азійської експансії. Визначення сутності застосованих проти України технологій ведення війни нового покоління, характерних інформаційному суспільству, з'ясування механізмів протидії інформаційним впливам, які ще не застосовувалися в світі в таких масштабах, формування сталості історичного розвитку українського народу в родині європейського суспільства є головними чинниками формування українського концепту, покликаного до заповнення інформаційних та культурно-ідеологічних лакун, які сформувалися в Україні протягом останніх десятиліть.

***

Розвиток європейської цивілізаційної моделі вивів на перший план найвищу цінність суспільства – людину. Навколо цієї категорії й формувалися основні політико-ідеологічні, соціологічні, психологічні течії засновані на підвалинах філософського інтелектуального руху, який отримав назву гуманізм. Філософська концепція гуманізму виступає як цілісна система етичних поглядів, де головною ідеєю є право та обов'язок людини визначати сенс та форму власного життя. Гуманізм базується на цінності людини як особистості, її права на свободу, щастя, розвиток, виявлення власних здібностей. У загальному розумінні ідеї цього філософського напрямку пропонують утворення гуманного суспільства засобами етики, заснованої на людських та інших природних цінностях в дусі розуму, вільного пошуку, використання людських здібностей.

Гуманісти Ренесансу запропонували низку ціннісних орієнтирів, які були покладені в основу сучасної аксіологічної системи європейських держав. Серед них – новий ідеал людини заснований на філософських ідеях Античності та теологічній доктрині богоподібності людини. Людина наділена розумом і безсмертною душею, яка володіє чеснотами і безмежними творчими можливостями, вільна в своїх вчинках і помислах, поставлена в центр світобудови самою природою. Добродієність була головною визначальною категорією гуманістичного ідеалу особистості та охоплювала низку моральних норм і уявлень. На відміну від християнських теологічних постулатів – віра, надія, милосердя, гуманісти розвинули тези античної етики. Зокрема, «Нікомахова етика» Аристотеля за поділом людських чеснот на моральні – мужність, щедрість, великодушність, справедливість, дружність, та розумові – мудрість, розсудливість, здатність до науки і мистецтва.

Нині єдиного переліку європейських цінностей немає. Але всі європейці погоджуються з тим, що об'єднання народів відбувається, перш за все, на основі певних принципів, а

Європейський Союз є спільнотою європейських цінностей. В узагальненому вигляді для простої людини це – рівноправність громадян та влади в суспільстві, соціальна відповідальність та освіченість, широкий спектр можливостей самореалізації, відкритість, толерантність, повага до вибору іншого, до всіх професій, до старості.

Окрім загальних уявлень також, існує низка документів, де викладені принципи співіснування народів на європейському континенті. Це узгоджена Радою Європи «Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод» [Європейська конвенція, 1950] і низка статей Лісабонського договору [Treaty of Lisbon, 2007]. Зокрема друга стаття «Цінності Союзу» наголошує, що «цінностями, на яких заснований Союз, є повага людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону і поваги прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для сукупності держав-членів, яка характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю між жінками і чоловіками». В преамбулі «Хартії Європейського союзу з прав людини» підкреслюється, що ці цінності засновані на духовній, моральній та історичній спадщині народів Європи, до яких відносяться: «принцип поваги до людської гідності, принцип забезпечення прав і свобод людини і громадянина, принцип рівності, принцип солідарності, принцип демократії і принцип правової держави» [Charter of fundamental, 2000].

Адепти концепту «європейські цінності» відносять до них: «спільність історичної долі та спадщини народів Європи; право націй на самовизначення; парламентаризм, демократичний устрій держави і суспільства, дотримання прав меншин, толерантність; верховенство права і правову культуру; ринкову економіку засновану на приватній власності; соціальну справедливість, що спирається на соціальне партнерство; пріоритет прав людини, суверенітет особистості над державним суверенітетом, ліберальний індивідуалізм; світські суспільство і культуру, але

засновані на християнській культурній спадщині» [Европейский Союз, 2012].

Протягом історичного процесу й до нині європейський континент не має культурно-ментальної однорідності. Представниками цивілізаційного підходу до вивчення історії Арнольдом Тойнбі, Самюелем Гантінгтоном, Максом Вебером Європа поділяється за релігійним принципом, а неоднорідний регіональний економічний розвиток характеризується належністю до певної гілки християнства. Зокрема, це характерно і для народів східної Європи, по кордонах яких проходить цивілізаційний розподіл. Кризовий період з 2013 по 2014 р. розмежував історію України на дві епохи та приєднав українське суспільство до цивілізаційної моделі сучасної Європи. Ціннісні орієнтири українців розвивалися як поняття, які розкривають в свідомості людини зв'язок «індивідуального» і «громадського», як єдність когнітивних і афективних процесів. Утворена подіями останніх десятиліть змістова основа мотивації поведінки людей в Україні виражає внутрішню основу відносин особистості з дійсністю. Значний вплив ментально-культурних змістів євразійського простору на Сході та європейського на Заході держави зумовили кризові явища останніх років.

Інформаційна війна проти України спричинила низку кризових явищ, які стали справжнім викликом і поставили під загрозу існування державності. Серед них чільне місце займає саме аксіологічна криза українського суспільства, викликана кризою ціннісних орієнтацій в суспільстві, відсутності протягом останнього десятиліття чіткої позиції держави до врівноваженої гуманітарної політики. Стрімкий розвиток світового суспільства, поява великого і диференційованого світу цінностей, ускладнення ціннісних взаємовідносин «людина-людина», «людина-держава», «держава-держава» стали каталізатором кризи ціннісних орієнтацій не тільки в Україні, а й у всій східній Європі. Подекуди криза виявляє свої потворні прояви на кшталт індоктринації кримінальної етики в українському суспільстві часів попереднього президента, або російських пропагандистських експериментів з

насаджування хибних і не властивих сучасному суспільству цінностей.

Гібридна війна РФ проти України довела, що інформація є інструментом перекодування у відповідних електоральних групах нових смислів. Так, російські фахівці з маніпуляції свідомістю використали винахід пропагандиста Віллі Мюнценберга: громадянські акції проти авторитарності президентства Віктора Януковича отримали характеристики з найбільш пам'ятної в народі та найстрашнішої в уяві людини події ХХ ст. Другої світової війни. Революція гідності названа «антиконституційним заколотом фашистської хунти», учасники АТО – «карателями» тощо. Використання такої лексики вивело дискурс з раціональної площини в емоційну, позбавляючи її, таким чином, альтернативної оцінки. Так, російська пропаганда намагалася дегуманізувати противника, тобто позбавити людських якостей, що мало на меті усунути психологічні бар'єри росіян перед вбивством представника колишнього братського народу. Проте, тривалий вплив дегуманізації українського народу сприяв широкій дегуманізаційній трансформації пострадянського суспільства, що спричинило фашизацію частини російського суспільства, накопичення заряду ненависті [Ткач, 2016: 103].

Ціннісні орієнтири корелюються з відповідною мотиваційною структурою. Система цінностей значною мірою впливає на вибір засобів задоволення потреб та інтересів. Ціннісні орієнтири індивіда є результатом довготривалого впливу сім'ї, школи, трудового колективу, засобів масової інформації. Вони показують ступінь включення особистості в суспільстві, визнання суспільно значимих цінностей та спрямованість її інтересів. Ціннісні орієнтири розгортаються в меті, ідеалах, інтересах, життєвих планах, принципах, переконаннях, вони є утворенням ідейно-цільового плану, генеральною лінією життя людини. Свій прояв цінності знаходять у вербалізованих програмах та реальній поведінці людей. Ціннісна орієнтація є вибором людиною такого типу поведінки, в основі якого знаходяться усвідомлені цінності і може бути спрямована як на справжні цінності, так і на хибні,

ниці, навіть на «антицінності». Ступінь моральності особистості, її духовності великою мірою залежить від укоріненості в її психіці стійких орієнтацій на гуманні цінності та ідеали.

Сучасне українське суспільство зацікавлене в пошуках кожною особистістю власного місця у системі принципово нових ціннісних координат, що виникли в результаті політичних, економічних, соціальних, військових змін останніх років. Минулий досвід ціннісної орієнтації в суспільному та індивідуальному житті стрімко знецінюється, а консервативна частина суспільства важко сприймає нові реалії, які випадають з традиційної для них ціннісної шкали, сформованої в інших умовах. Проевропейські політичні рухи, суперечності інтеграційних процесів, а до того ж інформаційна та військова агресія «братнього народу» привели до кризи старої ціннісної шкали і неспроможності забезпечити орієнтири моральної поведінки українців. Нова шкала тільки починає складатися, а цей вакуум вже позначився на індивідуальних і групових світоглядних орієнтирах соціуму. За роки незалежності українське суспільство важко долало радянську інерційність, коли моральність підміняли ідеологією з її упередженим колективістським відношенням до людини.

Агресивна діяльність російського суспільства спричинена різними векторами ціннісних орієнтацій пострадянських країн. Радянська ідеологія в РФ була замінена концептом «руський мір», якому не властиві антропоцентричні ставлення до реальності. Тривала поведінка людей закріплює взаємозалежність нинішніх моральних установ у досвіді поколінь, а моральними цінностями виступають проголошені пропагандою РФ принципи, норми, правила поведінки, ідеали. Видозмінена система цінностей суспільства є сукупністю моральних оцінок і позначається у світоглядно-філософських концепціях, у творах мистецтва, у процесі виховання, закріплюючись у загальноприйнятих моральних кодексах, способі думок і переживань людей.

На думку Бернар-Анрі Леві, теперішня РФ спирається на протилежні європейським цінності – «ксенофобію, націоналізм, культ крові, культ походження, культ не народу, а натовпу». Метою сучасної РФ є зруйнування Європейського Союзу та його заміна новим устроєм з новими ціннісними орієнтаціями заснованими на російській парадигмі – «інша географія, інша форма федералізму і політична культура, що суперечитиме демократичним засадам, популістська Європа на підставі архаїчних, націоналістичних шовіністичних цінностей, всьому що докорінно суперечить тому, що покладали в поняття єдиної Європи її батьки-засновники» [Леві, 2016]. РФ набагато сильніше віддана своїм цінностям, ніж європейці власним, і це робить росіян сильнішими у цивілізаційному протистоянні з західним світом.

Отже, ціннісна проблематика інформаційної складової російсько-української «гібридної війни» висвітлює внутрішні стимули людини, які стали підґрунтям воєнної агресії РФ. Зовнішні ціннісні орієнтації становлять інший бік військових подій і допомагають зрозуміти причини конфлікту, вивести його на рівень міжцивілізаційного протистояння. Територіальне та хронологічне співіснування двох ціннісних світових центрів показало неможливість поєднання ціннісних елементів або нейтральних взаємовідносин між ними.

2.2. АГРЕСОРНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ НА ТЛІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

Гібридна війна на Донбасі, яка розгорнута і ведеться Російською Федерацією, з причин своєї нетиповості уможлиблює етично нечистоплотну політико-публіцистичну і квазінаукову спекуляцію. Ця війна досі з різних причин і мотивацій офіційно не визнана як така сторонами і, зокрема, країною-агресором, що дозволяє когорті медіа-функціонерів, а також деяким представникам гуманітарних царин знання досі артикулювати сентенції про її «громадянську» природу, «громадянський спротив» загрозам, що ніби-то надходять з інших земель України, керованих якоюсь інфернальною «хунтою», якій протистоять сакралізовані «визволителі» тощо.

На жаль, для поширеної ортегіанської «людини маси» з суто розсудочною мисленневою діяльністю така проста картина дійсно видається істинною, бо вона зручна і не вимагає додаткових критичних розумових зусиль. У динамічному полівекторному інформаційному середовищі України, феномен якого лавиноподібно повстав після повалення режиму Віктора Януковича, громадяни з редукованою раціональністю і відповідним примітивним світоглядом стали перед нездоланною проблемою – зважено оцінити політичну ситуацію і зорієнтуватися в ній. Звісно, вони були на це неспроможні, бо оцінювання зводиться ними лише до шаблонної стигматизації. Вони так звикли. Їм простіше і зрозуміліше спожити спеціально сконструйовану телевізійну картинку і бездумно відтворити засвоєні стереотипні кліше. Інтелектуально деградована маса, керована біологічно детермінованими інстинктами (егоїзм, лінь, «свій-чужий») у строкатій інформації губиться, не прагне до самостійного пошуку істинної й тяжіє до засвоєння і відтворення формул: «вони – погані», «ми – хороші». Профан зі звуженим інстинктивним світосприйняттям задовольняється подібними нехитрими орієнтирами, вірить в них, і генерує відповідні полярні

судження та емоції. Скерування такої маси за допомогою символів цієї віри, відповідних гасел та інших технологій дуже просте, що і було вчасно та майстерно здійснено.

Під час і після Революції гідності світоглядну оцінку їй прагнули дати і вітчизняні, і закордонні «люди маси». Це був правильний і влучний момент для активізації інжинірингового впливу на їх свідомість з боку держави-агресора.

Хаотичний інформаційний простір був швидко насичений спрощеними тенденційними політичними інформаційними продуктами (міфами) для реалізації принципів *divide et impera*. Ця інформаційна агресія не могла не призвести до певного успіху *divide* з відомими наслідками – підтримкою помітною частиною населення Криму, Донецької, Луганської, Харківської, Запорізької областей протиправних «референдумів». Після інформаційної атаки, почалася збройна стадія війни, яку підтримали громадяни України з технологічно зміненою свідомістю, і закріпила прищеплену віру у демонічну сутність української влади, «карательний» характер добровольчих батальйонів, ЗСУ і т.п.

Тепер ми маємо велику соціальну проблему. Інтелектуально zdeградовані, насичені штучно прищепленою ненавистю до всього українського люди виступають проти своєї держави. Звісно, вони зазнали і продовжують зазнавати тепер цілеспрямованого впливу інформаційно-технологічних засобів керування їх психікою. Вони швидко піддалися цьому впливові, були ідеологічно оброблені в душі ненависті до українства, озброєні і скеровані, а тепер складають одну з сил гібридної неоголошеної війни.

Відразу відмітимо, що це не дає підстав дефінувати військовий конфлікт як «громадянський», бо технологічно зведені до примітивного агресивного реагування люди не становлять самостійної свідомої політичної сили. Зараз вони – інструмент, яким вміло керують. Спрощено кажучи, більшість з них бере участь у війні лише фізично, так би мовити, «роботизовано». Думають за них і спрямовують їх маніпулятори – головні винуватці – як дистанційні, так і безпосередні керівники війни.

Самостійне політичне мислення, моральне оцінювання себе у деградантів перебуває у мороці декількох десятків штучних політичних міфологем, якими воно просто жонглує або обирає ситуативно потрібну – наче з картотеки.

Зрозуміло, така картина спрощена, і тисячі пересічних ім'яреків з Горлівки чи Донецька, які зі зброєю в руках борються з «хунтою», що існує лише у їх головах, після війни повинні бути визначені як державні зрадники, понести покарання відповідно до скоєних злочинів і, можливо, позбавлені громадянства України. Провина лежить не лише на трансляторах технологічного впливу, але й на тих, хто добровільно спожив антидержавні дискурси. Якщо людина скільки-небудь мисляча, а так аргіогі є, то її допомога загарбникові – злочин. Але справа відплати – це справа майбутньої адресної конкретики. Вона не є предметом цього етапу нашого поточного дослідження.

Ми поки що констатуємо факт деструктивного зовнішнього інформаційного втручання, яке Україна зазнала і зазнає. Воно виявилось ефективним і частково досягло своєї мети, обумовивши появу всередині держави україноненависників, які зрадили ідею громадянства – зі всіма наслідками цього у контексті війни Російської Федерації проти України.

Водночас, події останніх років подарували дослідникам безцінний емпіричний матеріал щодо змін стану масової свідомості під впливом жорсткого агресорного технологічного впливу. У даному розділі буде зроблено спробу узагальнити цей матеріал з метою виявлення специфіки цієї дії – чи не головної зброї гібридної війни.

Детальне препарування ворожого технологічного впливу на масову свідомість є необхідним, бо:

– Інструментальне звуження свідомості людини, примітивізація її до афективного зоологічного реагування є злочином проти природи людини, оскільки технології деградації використовують дві сутнісні родові якості людини – спроможність до

вольового самоконтролю та раціональний розум. Вони перетворюють особистість на дикуна.

– Деінтелектуалізуючий вплив, імовірно, призводить до набутих патологій свідомості у широких верств населення і тому є суспільно небезпечним. Шар індивідів, що їх мають, несумісний з нормальною картиною функціонування майбутнього суспільства України.

– Усунення цієї соціальної патології після відновлення української влади на всіх її землях, можливе лише при системному розумінні передумов, причин та природи «захворювання». *Bene dignoscitur – bene curatur*. Простіше кажучи – треба добре дослідити щоб потім добре «вилікувати», запобігаючи новим проявам патології.

Для досягнення поставленої мети нижче будуть проведені теоретичні розвідки за такими напрямками:

– Війна, очевидно, мала стадію підготовки соціального ґрунту, який повинен був некритично сприйняти антидержавні ідеї. Тому нам буде потрібно виявити способи цієї підготовки українського суспільства до агресорного маніпулятивного впливу на нього.

– Оскільки інформаційної атаки українофобських засобів масової інформації (ЗМІ) зазнали всі області України, а активна підтримка населенням зімітованих маріонеткових збіговиськ («референдумів») відбулася лише у Криму і в окремих районах Сходу України, то це нас нашоує на думку про порівняно більшу сприйнятливості до впливу мешканців саме цих регіонів. Тому ми намагатимемося виявити причини цього локального нонконформістського ставлення до всього українського і поблажливо-толерантне – до російського мешканців названих українських земель.

– Початок міліарної фази війни включав процес залучення українських громадян у незаконні збройні групування, який, після попередньої технологічної обробки їх свідомості, був

добровільним, або, якщо ми говоримо про звуження свободи волі, – автоматичним. Тому ми повинні виявити і дослідити способи маніпулятивного впливу на масову свідомість у контексті такого рекрутингу.

– Тимчасова втрата Україною контролю над окупованими територіями супроводжується інформаційним впливом на свідомість їх мешканців. Очевидно, крім рекрутування найманців у НЗГ, цей вплив має на меті ряд політичних цілей, які необхідно виявити.

– Інформаційний простір всієї України зазнавав і зазнає зараз потужного деструктивного інформаційного впливу з метою нівелювання підтримки населенням інститутів української влади (і так почасти не надто професійної у багатьох принципових питаннях політики, економіки, освіти, пропаганди тощо). Проте інформаційна агресія держави-ворога прагне зруйнувати українську владу в принципі. Таким чином, нас цікавитиме з'ясування того, як це технологічно робиться. Тобто ми намагатимемося виокремити безпосередні способи технологічного впливу на масову свідомість під час війни.

– Зрозуміло, що Україна, особливо за підтримки міжнародних організацій, які її посилюють і постійно відчутно послаблюють державу-агресора, відновить територіальну цілісність. Тоді, з точки зору історії, ледь не миттєво, відбудеться ситуація з протилежним «знаком». Агресія припиниться, а «людина маси», яка вже тривалий час є під впливом звичного і зручного для неї інформаційного програмування у руслі ідеї «Україна – ворог», опиниться без звичної ідеологічної «накачки» – у стані депривації. Громадяни потребуватимуть, так би мовити, майстерного «реабілітаційного» впливу, щоб бодай частина з них (звісно, не кримінальна) змогла стати активними суб'єктами українського й європейського культурного простору, і відновити або започаткувати зародки раціонального мислення. Тому, у свою чергу, необхідним сьогодні є пошук оптимальних способів майбутньої раціональної і моральної реабілітації.

Дотримуючись настанов класичної вітчизняної науковості, насамперед потрібно операціоналізувати базове поняття – «маніпуляція масовою свідомістю». Цей термін був багаторазово і всебічно висвітлений класиками гуманітаристики і загалом визначається як майстерний (інжиніринговий, технологічний) прихований від адресата духовно-психологічний вплив на особистість чи надіндивідуальний об'єкт. До вчених, які препарували це поняття, у тому числі – у контексті інформаційної війни, належать десятки відомих персон: Еріх Фромм, Мартін Гайдеггер, Джон Саймон, Карл Мангейм, Герберт Маркузе, Серж Московічі, Юрген Габермас, Мераб Мамардашвілі, Жан Бодрійяр, П'єр Бурд'є, Жак Дерріда, Сергій Кара-Мурза та інші.

Отже, небезуспішне технологічне переорієнтування політичних орієнтирів у верств населення України створило ґрунт для збройного етапу агресії. Але що обумовило більшу ефективність цього впливу на Сході України та у Криму?

Домілітарна фаза

Підготовка ґрунту і ендогенні міфи. Умоглядно припустимо, що цьому передувало створення тут непевного, різновекторного і, відповідно, корисного для майбутньої маніпуляції, стану світоглядних орієнтацій у мас людей. Така незрілість, знівельованість, зтертість морально-політичних аксіом сприятливе для маніпуляторів. Дезорієнтовані, некритичні до себе та інформаційних потоків люди, схильні до некреативного споживацтва, засвоять будь-які навіювані прості ідеї чи міфи, які утворять структуру їх світогляду. Після цього «люди маси» будуть жити у ціннісних координатах таким чином «оновленої» свідомості. Їм буде байдуже, чи спотвореною є картина світу після цього «оновлення», чи ні.

Відтак чи можна припустити, що український соціум перебував під фокусом якогось таємного деінтелектуалізуючого впливу, який був етапом підготовки до військової агресії? І чому

на Донбасі та у Криму цей «промінь глупства» чомусь подіяв сильніше?

Очевидно, що таке припущення сумнівне, бо відразу був би наочним різкий контраст між ментальними здібностями громадян України та інших соціумів планети. Такого контрасту не спостерігається – принаймні авторові роботи невідомі факти психодіагностичного порівняння інтелектуальних здібностей українців та представників інших народів. Тобто ми, вітчизняні громадяни, у тому числі мешканці окупованих земель, тут принаймні не гірші за інших – у загальному розумовому плані.

Значить, справа не у фантастичних «променях», які діяли б на кшталт системи ПБЗ у пророчому романі Аркадія і Бориса Стругацьких, а в тому очевидному акценті, який виразно спостерігається у соціально-філософській думці і близькій до філософії гуманітаристиці. Про нього гуманітарії знають але озвучують, чомусь, не часто – тим паче чітко, категорично і для всіх зрозуміло. Напевно, лише академік і просвітитель С.П.Капіца на початку нашого тисячоліття, мав сміливість назвати чинне суспільство «країною дурнів».

Про це взагалі треба волати, бо еразмівська *Moria* знову прагне керувати планетою. А гібридна війна – її типове чадо.

Когорта знаних авторів *in verbo*, здавна констатує глобально-цивілізаційний вектор прогресуючого зниження у суспільних шарів критичності мислення, креативності, яскравої самобутності. Послаблення мотивації до успіху, спрощення і «згладжування» індивідуальних рис, пріоритет пересічних людей на споживацтво давно помітний філософами і публіцистами. Актуальною темою масове ментально-культурне зубожіння є чи не з доби Ренесансу – згадаймо тут, скажімо, Ніколая Кузанського [Кузанский, 1937] з його людиною, яка може так і залишитися нерозвиненим мікрокосмом, Дезидерія з його Глупістю, аналізованого нами Джонатана Свіфта з його «*yahoo*» [Білецький, 2014: 385-390; Білецький, 2015: 332-336], консервативізм Едмунда Бьорка, Жозефа де Местра, «природну» людиною Імануїла Канта чи

протиставлення поодиноких «*Übermensch*» масовій «звичайній» людині у Фрідріха Ніцше.

Понад те, з кінця XIX сторіччя соціальні філософи і соціологи вже практично однотайно говорять про глобальну тенденцію соціумів культивувати не «елітарну» людину-особистість, атрибутами якої є автономна моральність, критична раціональність і звичка до різноманітної креативності, а лише простий атом – індивіда – усереднену, інстинктивну, здатну лише до споживання, легко політично керовану одиницю суспільства.

Герберт Спенсер, аналізуючи процес еволюції суспільств, прямо вказував, що первісний їх вектор у численних країнах не подоланий і про настання цивілізованого суспільства говорити ще надто зарано. Більше того, у книзі «Опыты научные, политические и философские» він прогнозував грандіозні військові конфлікти, спричинені «варварством, яке постійно підриває цивілізацію» [Спенсер, 1999].

Згаданий вище Хосе Ортега-і-Гассет у «Повстанні мас» і «Дегуманізації мистецтва» відверто пише про «серйозну кризу європейських народів та культур, найсерйознішу з можливих», «нарощувану стадність», «поділ суспільств на масу і меншини обраних», «плебейство та гніт маси», про те, що «пріоритет людини взагалі без прикмет та особливостей, перетворився... на масове світовідчуття, на всезагальну установку» [Ортега-и-Гассет, 2002]. При цьому «людина маси» є тлом соціумів і домінує сьогодні у всіх класах, на всіх щаблях соціальної ієрархії.

Явище поширюваного усереднення і профанізації мислення й культурного рівні підтверджували, досліджували і намагалися прояснити також Зігмунд Фройд [Фрейд, 2007], Ерік Фромм [Фромм, 2006], теоретики соціального впливу Філіп Зімбардо, Майкл Ляйпе [Зимбардо & Ляйпе, 2000], Сергій Кара-Мурза [Кара-Мурза, 2005], Дмитро Ольшанський [Ольшанський, 2002] і багато інших представників гуманітарного знання.

Отже, у контексті аналізу нашої проблеми ми можемо констатувати те, що випускає з уваги більшість аналітиків причин

східноукраїнського конфлікту. На запитання чому саме український соціум став таким сприятливим тлом для іноземної інформаційної атаки? в них або немає відповіді, або є суто суб'єктивні, і, почасти, спекулятивні, судження щодо якоїсь «покірності» чи «холопства», які ніби-то вкорінені у менталітеті українців. Такі «аналітики» або упереджено брешуть, створюючи черговий міф і відпрацьовуючи антиукраїнського замовника, або, граючись у святенництво, не бачать за деревами очевидного загальноцивілізаційного «лісу».

На противагу таким опініям ми наголошуємо, що, очевидно, практично будь-яке сучасне соціальне утворення будь-якої масштабності – чи то локально-територіальні соціуми українського Криму чи Сходу, чи спільноти загальнодержавного масштабу (все суспільство РФі), чи наднаціонального, наприклад, об'єднане європейське співтовариство – потенційно готове і сприйнятливим до того, щоб стати об'єктом маніпулятивного впливу. Такою є сучасна цивілізаційна реальність: більша частина людей планети готові до маніпуляцій ними, і це не проблема суто України, тим паче окремих її регіонів.

Але, разом з цим, це перша вагома передумова східноукраїнського конфлікту – українське суспільство загалом повністю вписується у загальноцивілізаційне тло профанізації культури і зубожіння раціональності. Тому воно було за примхою агресора, легко уражене спеціальними технологічними засобами.

І ніхто в світі не може почуватися у безпеці від маніпуляції – хіба що поодинокі суспільства, які культивують моральність і високу раціональну культуру, спроможні на тимчасовий спротив.

Разом з цим, ґрунт для гібридної війни створювали не лише загальноцивілізаційні реалії. З часів здобуття незалежності соціальні інститути України, основною функцією яких була підтримка і розвиток раціональності, нормативності поведінки з точки зору суспільної моралі, релігії та права дедалі більше тяжіли до спотвореного стану. З соціологічної точки зору це, нажаль, типово для нестабільних соціумів – зрощення політики, права і

криміналітету (утворення мафії), дисфункція освіти, держави, права, релігії і переключення їх на забезпечення індивідуального збагачення і захист від правочинства тощо.

Приклади, які підтверджують цю картину, цілком наочні: алкоголізація молоді, практична відсутність боротьби з наркоманією, слабка ефективність пенітенціарної системи, яка призводила до наводнення суспільства девіантними індивідами [Білецький, 2003], поширення (навіть у освітніх закладах) маскультури, яка культивує зоологічні потяги [Білецький, 2007; Білецький, 2009], відсутність комплексної державної пропаганди вітчизняної культури, комплексного педагогічного впливу на громадян і трансляція девіантної субкультури по радіо і TV.

Щодо вищої школи, то коло предметів, які б плекали раціональність, було різко звужене – дисципліни Логіка, Психологія, Соціологія, Етика тощо вже понад десятиліття не є обов'язковими для вивчення. Це нонсенс – при пафосній формальній декларації вишів плекати «комплексно освічену і компетентну особистість» і дотримуватися «особистісно орієнтованої» освіти.

Всі ці ендогенні чинники потужно послаблювали інтелектуальні здібності, додатково примітивізувати мотиваційно-потребує поле українського соціуму.

Щодо Сходу України і Криму, то вони, як відомо, знаходилися під політичним контролем партій проросійського вектору, очолюваного, зокрема, Віктором Януковичем. Слабкість або просто бездіяльність правочинних організацій (МВС, СБУ, прокуратури) щодо запобіганню руйнації суспільної моралі, подальшої деградації суспільства тут були наочніші, ніж будь-де по Україні. До цього додамо, що саме у Донецькій області кількість так званих «виправних» установ найвища по Україні, і при амністуванні вони ледь не щорічно вливали у соціум тисячі людей, яких важно назвати «світочами духовності» – їх моральні орієнтири і висока інтелектуальність доволі сумнівні. Ці суб'єкти, як відомо, організуючись, використовувалися для впливу на

електоральні позиції, придушення протестних настроїв при несправедливому судочинстві тощо.

«На Сході наразі панує соціальна аномія» – практично одностайний висновок фахових соціологів принаймні на початок 2014 року [Шклярська, 2014]. Цей хаос моральних еталонів, наростаюче беззаконня, як відомо з класики соціології, призводить до дезорієнтації індивідів і мас навіть у сфері найвиразніших культурних орієнтирів, а також до соціальних відхилень. Простіше кажучи, поняття «громадянин», «громадянський обов'язок», «Батьківщина», «патріотизм», «національна гідність», «честь», «відповідальність», «порядність», «чесність», «державна зрада» переставали бути цінностями і втрачали статус соціальних табу.

Отже, суспільна свідомість населення України тривалий час втрачала патріотичні (національно-ідентичні), критично-рефлексійні установки, правова свідомість і загальна моральність були вихолощені. Особливо помітними ці процеси були у регіонах, які перебували під ідеологічним впливом проросійських політиків.

Суспільні тло мислення і саморефлексія перетворювалися на наведену вище *tabula rasa*, на якій за допомогою спеціальної технології можна було «написати» нові, протиправні, антидержавні, колабораціоністські дискурси.

Це друга передумова успіху маніпулятивного впливу на масову свідомість частини мешканців України – цілеспрямована аномізація суспільства, особливо відчутна на її Сході і Півдні.

Власне, ця дія вже є маніпуляцією масовою свідомістю, бо є прихованим технологічним впливом. Реклама алкоголю і тютюну, безконтрольний його продаж і вживання, крайня слабкість боротьби з наркотизацією населення при знанні наслідків цього, повна відсутність системної державної пропаганди інтелектуальної, загальної та національної культури, поширення девіантної лексики, збідніння словникового запасу, фетишизація безсоромного, безтурботного життя з світоглядною домінантою примітивного гедонізму і тваринної експресії не могли не

знижувати IQ нації. Керівникам цього впливу і фахівцям про результати давно відомо. Але вплив був *саме прихованим*, бо ніхто з політиків не казав і не каже тепер: «український народ, ми будемо цілеспрямовано тебе робити простим, дурнуватим і керованим щоб досягти певних цілей».

Правдоподібним припущенням нам вважається також те, що на спроможність до самостійного критичного мислення українського суспільства принаймні побічно впливали також екологічний і міграційний чинники. Промислові виробництва (а на Донбасі вони взагалі є типовими осереддями урбанізації) були і залишаються далекими від екологічних безпекових стандартів і просто отруюють народ, призводячи до хвороб, генетичного та інтелектуального виродження [Донбасс вымирает; Экология: детей надо спасать; Экологический кризис Донбасса]. А постійний «відтік мізків» до країн, в яких поцінюється інтелектуальний доробок, ще більше погіршував цю ситуацію.

Крім деінтелектуалізації та аномізації, неабиякого значення, на думку класиків теорії маніпуляції свідомістю, мають поширювані у суспільстві нігілістичні настрої. Чи мали вони місце до початку мілітарної стадії війни – питання риторичне.

Зменшення і часто-густо багатомісячні затримки заробітної платні, постійна девальвація національної валюти, прогресуючі перепони у розвиткові бізнесу, нечесні вибори – ці гнітючі явища тривалий час були взагалі типовими для України.

Але особливо безпросвітними часи стали саме за панування Віктора Януковича. Його часті і хаотичні мандрівки до Москви чи до Європейського Союзу, інформація про регулярні гігантські зовнішні валютні позики, на яких «трималася» гривня, погіршення стану економіки, рабоподібне положення робітників, квазіфеодальне правління на всіх рівнях ієрархії, наказове затягування цілих колективів до партії регіонів і вояжування мобільних груп кримінальних елементів – з різною метою (рейдерські захоплення, виборчі «каруселі», «тітушки» тощо), обмеження прав і свобод, беззахисність громадян перед свавіллям

чиновників, когорти податківців, прокурорів, злочинців (між якими типовим було згадане мафіозне зрощення), згортання і так слабкого громадянського суспільства – ось лише видимі прояви соціального буття, яке не могло не призводити до зневіри та фрустрованості. Зазначимо, що останні місяці клептократії цього президента України були примітними особливою безкарністю так званих «правоохоронців», спустошенням надій на офіційне визначення зовнішньополітичного вектору України, плюндруванням ідеї судочинства etc.

На думку Фрідріха Ніцше, Мартіна Гайдегера, Вернера Гейзенберга, яких цитує Сергій Кара-Мурза у фундаментальній «Маніпуляції свідомістю», саме нігілізм призводить до заперечення цінностей. У контексті нашого дослідження це дуже важливо, бо переводить хаос моральних норм (аномію) на новий щабель – на рівень їх заперечення [Кара-Мурза, 2005].

Іншими словами, визнавати себе громадянином України ставало соромно і сумно. Це означало визнання себе безпорадним, розумним та освіченим, але бідним і нікчемним, говорило про автоматичну покірливу причетність до мафізованої і олігархізованої держави, недоумкуватого президента та комічного недорікуватого прем'єр-міністра.

Отже, третя передумова, яка додатково призвела до стирання національних традиційних моральних установ – це прогресуючий у масовій свідомості нігілізм.

Відтак не дивно, що принаймні дводесятилітнє перебування суспільства у континуумах держави з деінтелектуалізуючим і аномізаційним впливом, нарощування відчуття безвиході, релятивності всіх норм і цінностей призвело до заперечних дискурсів у масовій свідомості відносно причетності до такої держави і принаймні до байдужого ставлення до українських абстрактних ідей у ряді регіонів. Зрозуміло, що верстви населення, охоплені таким політичним нігілізмом стали особливо вразливими перед антиукраїнськими маніпулятивними технологіями і потенційно агресивними до української держави.

Паралельно з цими соціальними депресивними явищами, які, тривало діючи, відбилися на ментальному зубожінні мас, в українському соціумі ледь не з часів здобуття незалежності потужно практикувалася нехитра, але дієва політична маніпуляція, деструктивна для держави і базована на зоологічному ідентифікаційному рефлексі («свій – чужий»), яка, можливо неумисно, стала потужною передумовою того процесу, який сьогодні називається «схізмогенез».

Це поняття, запропоноване у першій половині ХХ ст. міждисциплінарним англо-американським вченим Грегорі Бейтсоном, сьогодні детально аналізується у тому числі у контексті східноукраїнського конфлікту цілою когортою відомих вітчизняних авторів, серед яких слід назвати Володимира Фадеєва, Дмитра Кобалю [Фадеев & Кобалія, 2015: 24–95], Романа Додонова [Додонов, 2016], Володимира Скворця [Скворець, 2015], Наталію Черниш та Оксану Маланчук [Черниш & Маланчук, 2007].

У простій конкретиці внутрішньополітичний схізмогенез, тобто практична реалізація принципу «поділяй і владарюй» зводився (і зводиться тепер) до того, що більшість вітчизняних політиків у пошуках свого електорату трансливали міф про поділ унітарної країни на різко контрастні і внутрішньо гомогенні «Схід» і «Захід». Підставами для таких категоричних висловів виступали: ніби-то тяжіння цих контрастних частин України до різних цивілізаційних полюсів, різні акценти господарювання, різний ступінь жорстокості репресій за часів СРСР, різний клімат, ландшафт, пріоритет мови і багато іншого. При бездіяльності контролюючих органів, які б повинні були стримувати таких ідейних ворогів унітарної держави, політики спекулювали на цьому міфіві, надумуючи популярні, але неправдиві аргументи про «мовне питання», хоча соціологічні чи етнографічні факти говорять, що тут ні на які опозиційні частини Україна аж ніяк не поділяється [Дротенко, 2014].

Проте зазначимо, і це буде важливо для нашої подальшої логіки, що за цією важливою самоідентифікаційною ознакою об'єктивно виявляються невеликі території (ряд районів поблизу РФ) з традиційною російськомовленою орієнтацією – це найбільш урбанізована промислова частина Донбасу, яка напрочуд точно співпадає з окупованими територіями ОРДІЛО [Семків & Друль, 2014].

Отже, за довоєнних часів, політики небезпечно поділяти країну відповідно дихотомічного міфу. Тут ми вбачаємо четверту передумову, яка полегшила агресорний маніпулятивний вплив – ендегенні схізмогенетичні намагання помітної частини політикуму.

У контексті цієї передумови поширеними серед політичних акторів були не менш небезпечні, ніж міф про Схід та Захід, так звані «ігри з ідентичностями». Частіше за все останні опинялись на ділі лише результатом небеззаперечних історичних реконструкцій, здійснених політично заангажованими інтелектуалами. Ці «заангажовані інтелектуали» роками намагалися теоретично обґрунтувати тяжіння мешканців Донбасу і примарного політично окремого і особливого «Сходу України» до російського «цивілізаційного центру».

Іноземний вплив in propria persona. Саме з цього етапу логіки нашого викладу ми вже можемо говорити не про передумови, які полегшили технологічну маніпуляцію масовою свідомістю, а про сам агресорний *іноземний* вплив, оскільки його здійснювали (і здійснюють) громадяни Російської Федерації та їх наймити.

Першим вектором цього впливу, ворожого до унітарної України, очевидно, є екзогенні схізмогенетичні намагання, які після кількадесятилітнього ендегенного розкольного впливу, мали результат.

Російські політики високого рангу, наприклад, директор Інституту країн СНД, відомий депутат Державної думи Росії Костянтин Затулін протягом останнього десятиліття

безперешкодно приїздив до України, у своїх вояжах пропагуючи ідеї «русского міра», федералізації України, захисту «русскоязычних», «соотечественников» тощо. Він та інші функціонери-агенти здійснювали своєрідне вербування прихильників цих ідей в українському інтелектуальному середовищі. Його креатурою зокрема, є харківський тенденційний історик Володимир Корнілов, який позиціонується як директор українського філіалу Інституту країн СНД. У 2013 році він видав у Харкові своєрідний opus magnus «Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта», у якому загалом намагався довести такі міфологеми:

– Україна ніколи не матиме етнічного національного характеру.

– Наша держава ніколи не буде відділятися від Російської Федерації.

– Україна повинна являти собою федерацію, до складу якої повинна входити так звана «Донецько-Криворізька республіка» [Корнілов, 2011].

Яскравим прикладом російського ідеологічного впливу є також постаті політолога Олександра Бородая, сина відомого московського філософа Юрія Бородая, який у 2014 році став «генеральним радником голови ради міністрів ДНР». Відомими є його гасла про:

– Необхідність розміщення російських військових баз на території Східної України.

– Ніби-то повну економіко-політичну залежність України від РФ, яка має однозначну історичну спадковість.

– Доцільність утворення на території ОРДІЛО якоїсь єдиної і сателітної стосовно РФ держави.

З донецького середовища вийшли й менш масштабні функціонери, ідеологи федералізації, «новоросії», «руського міра», громадяни України Костянтин Черкашин, Дмитро Муза, Микола Rogozin, Андрій Коновалов та інші.

Безкарно підтримувалася і пропагувалася ця вервечка антидержавних ідей вітчизняними але проросійськими політиками, насамперед, тієї партії, яка підгорнула під свій політичний та адміністративний контроль як мінімум Донецьку й Луганську області і чий лідер та його найближчі посіпаки переховуються саме у РФ [НовиниNewsru.ua, 2015].

Простіше кажучи, особи, які мали контроль над ЗМІ і потужно впливали на громадську (у тому числі, наукову) думку, *задовго до війни* почали прищеплювати масам і України, і РФ деструктивні щодо державності міфи про «традиційність федерального устрою України», «особливу донбаську ідентичність», якісно відмінну від українського тла. Мало того, одіозні політичні діячі РФ, проросійські депутати Верховної Ради відкрито збирали з'їзди, на порядку денному яких прямо була зазначена мета «перегляду історичного минулого» [З'їзд у Сєвєродонецьку, 2008].

Міфотворчість набирала обертів. Але деякі базові спекулятивні міфи не змогли вкорінитися у масовій свідомості. Це сталося тому, що, по-перше, вказаний вище прогресуючий у масах нігілізм заперечував не лише традиційні, але й навіювані технологіями ідеї, а по-друге, дослідники вітчизняної архетипіки, наприклад, Хіроакі Куромія, вказують що вона не контрастна до загальноукраїнської. В ній просто більше виражені динамічні «козацькі», свободолюбні, працьовиті, героїчні типажі «дикого поля» [Куромія, 2002, 2015].

Погоджувалася з Хіроакі Куромією і велика когорта вітчизняних дослідників теми ідентичності, до яких слід віднести, зокрема Геннадія Коржова [Коржов, 2006], Ігора та Ярослава Паськів [Пасько та ін., 2006: 2-5], Володимира Білецького [Білецький, 2005: 28], Ярослава Грицака [Грицак, 2007], Оксану Міхеєву [Міхеєва, 2016], Валерія Романька, Петра Тимофєєва, Вадима Оліфіренко, Фені Пустову, Василя Пірка. Вони сукупно аргументовано доводили, що «в середовищі місцевої еліти так і не сформувалися чіткі уявлення про донбаську регіональну

ідентичність. Істотний інтелектуальний потенціал регіону і яскраво виражене в середовищі місцевої правлячої еліти прагнення до більшої самостійності не змогли створити цілісного інтелектуального продукту ідеологічного або міфологічного характеру, здатного всебічно обґрунтувати претензії Донбасу на автономію. Доктрина федералізму... не отримала того рівня підтримки в масовій свідомості, на який розраховує місцевий політичний клас. Бракує і міцних соціальних зв'язків, побудованих на почутті приналежності до регіону, на загальних традиціях, історії, міфах і героїв» [Коржов, 2006].

Геннадій Коржов, Ігор Пасько та Ярослав Пасько в роботі «Плавильний басейн донецької ідентичності» приходять до висновку, що соціальна конкретика сформувала «типаж мешканця краю – образ заробітчанина, людини, що не має власної історії і традиції, сталих гуманістичних цінностей, особи, що була налаштована ставити матеріальні цінності понад ідеальні та духовні, що значною мірою викривленими настановами створює навколо себе певну маргінальну культуру...» [Пасько та ін., 2006: 2-5]. Зазначимо, що ця їх теза додатково підтверджує нашу позицію про аномізацію суспільства.

Отже, політичні міфи про «природність» федеративного устрою України та якусь особливу «донбаську ідентичність» вкорінені і розвинені *не були*.

Разом з цим, спираючись вже на об'єктивну багатонаціональність і традиційність у окремих районах Донецької та Луганської областей та у Криму російської мови *спілкування*, політики та мас-медіа з часів клептократії Віктора Януковича активно просували у свідомість маси альтернативний (підстраховувальний) міф, який все ж-таки знайшов свого прихильника у інтелектуально збідненого адресата.

Цей міф простіше за ідеологему про «донбаський народ» – це міф про «російськість». Він відомий під варіантами «Донбасская Русь», «Донбасс – русская земля» і базований на примітивній підміні понять, хоч якось апелюючих до реальності.

Некритичний розсудок маси не помітив простої логічної пастки – проголошуване політиками поняття «русскоязычний регион» насправді повинне звучати як «многонациональный русскоговорящий регион». Хоча ні про який «регіон» вже не йдеться – виходячи з даних соціології [Дротенко, 2014], [Семків & Друль, 2014] є окремі урбанізовані немасштабні райони, в яких російська мова є зручною для вжиткового спілкування у мультинаціональному середовищі.

Цей міф, невдовзі швидко розвинений до ідеї про так звану «Донецьку народну республіку» як частину вигаданого рах *russica*, легітимізував у заздалегідь підготовленій для цього масовій свідомості сотень тисяч мешканців східних областей ідею правомірності фактично злочинного антидержавного заклоту і так званого «референдуму». З цього почалося широке втілення міфу у матеріальній реальності – численні імітаційні «державотворчі» процеси, які відбуваються сьогодні у ОРДІЛО.

Додамо до цього деякий фактаж. Прямих посилань на «Донецьку народну республіку» у просторі Internet на тепер близько 300 тисяч, «Донбассая Русь» – близько 6 тисяч, «Донбасс – русская земля» – близько 3 тисяч, «Новороссия» – понад 800 тисяч. Тобто цей міф «живий» у інформаційному світі. Неважко пересвідчитися, що технологічно і організаційно він підтримується ще з 2005 року.

Поряд з екзогенним схізмогенезом, другим синхронним вектором інформаційної агресії, очевидно, є динамічно розгорнута російськими і проросійськими ЗМІ кампанія проти подій, які відомі під назвою Революції гідності.

Ця діяльність фактично зводилася до дезінформації і дискредитації як сотень тисяч мітингуючих, так і їх лідерів. При цьому спостерігалися: контроль над інформацією, її фільтрація і спотворення, а також явища технологічного *словотворення*, відоме як оруелівський «новояз» або «псування мови» (за Сергієм Кара-Мурзою).

У масову свідомість мешканців віддалених від Києва областей практично не допускалася інформація про мотиви мітингарів і причини виникнення Революції гідності – зірвання 21 листопада 2013 року підписання угоди про європейську інтеграцію, надмірне зосередження влади в руках Віктора Януковича та оточуючих мафіозних груп, різке обмеження громадянських свобод на російський кшталт, побиття студентів 30 листопада того ж року та інше.

Натомість маніпулятивною пропагандою протестуючі маси характеризувалися загалом як наймане за гроші США збіговисько безробітних безхатченків і ледарів в основному, з західних районів України, де, ніби-то жити неможливо з причини тотальної розрухи. Мотиви революціонерів маніпуляторами також подавалися викривлено, або стигматизувалися інвективною лексикою лайливо і категорично, скажімо, відносно загиблих «Небесної сотні» поширеними серед пропагандистів «руського міра» були фрази на кшталт «небесна скотня» і ще більш цинічні.

Творці і поширювачі дискредитаційного «новоязу» загалом дотримувалися таких головних векторів:

– Висміювання розумових якостей мітингуючих («майдауни», «майдануті»).

– Нецензурного (геніально-фізіологічного) нарікання як самих мітингарів, так і їх лідерів.

– Блазнювання з професійного фаху, освіти, національного, етнічного походження лідерів Революції гідності, їх віросповідання або їх прізвищ (Олександра Турчинова, Юрія Луценка, Петра Порошенка, Віталія Кличка, Арсенія Яценюка та інших).

– Профанізації і спотвореного кепкування зі звучання ряду слів («свідоміти», «поцреоти», «гейропа», «правосеки» тощо).

До цього додавалася багатократно повторювана дезінформація про те, як маси протестуючих ніби-то всіляко нападають (спалюють, по-звірячому знущаються, б'ють цепами)

на захисників режиму Віктора Януковича – «хлопчиків з Донбасу» (адміністративно організовану кримінальноподібну когорту), «правотворчий» підрозділ «Беркут», інших «безневинних» представників МВС.

Як відомо і добре досліджено, для цієї дезінформації спеціально наймалися актори, які грали ролі «міліцейських матерів» та ін., переодягалися у цивільне так звані «представники правопорядку», здійснювалася фальсифікація відео, доставлялися спецпідрозділи з РФ, масово поширювалися *чутки*.

Третій вектор інформаційної атаки на український соціум – нагнітання панічних настроїв, які поширювалися, здебільшого, шляхом потужного каналу дезінформації – саме чуток. Загалом його можна образно назвати як міф «К нам едут фашисты-бандеровцы!».

Як ми добре пам'ятаємо, Сходом України і Кримом за допомогою цих специфічних вербальних повідомлень, які при дефіциті інформації, особливо істинної, мають велику цінність, передавалися афективно забарвлені легенди (складові міфу) про те, що тисячі чи десятки тисяч «западєнців», «правосєків», «майданутих», «бандєровцїв» тощє їдуть поїздами («єшелонами») до Луганська, Донецька, Сімферополя, інших «руських» міст для того, щоб насадити «бєндєровщину», провести насильницьку і тотальну українізацію, перевіряти всіх на знання української мови і карати за незнання. І вони ось-ось будуть тут.

Оскільки ЗМІ тоді, як і зараз, переважно, перебували під контролем посіпак проросійського кримінального диктатора, про істинні обставини і динаміку Революції гідності розлогої інформації у Криму, на Луганщині і Донбасі практично не було. Натомість, названі чутки поширювалися дифузною аудиторією безперешкодно, призводячи критично мислячих людей до гомеричного реготу, а масу раціонально спрощених аномізованих індивідів з відсутньою чи стертою українською національною свідомістю – до натуральної паніки.

Враховуючи синергетичний ефект синхронно діючих причин та передумов, стає зрозумілим факт «перепрограмування» великої частини громадян України – і не лише на її Сході чи у Криму.

Доволі скоро, адже від початку Революції до початку міліарної стадії війни пройшло лише три місяці (30 листопада 2013 року – 27 лютого 2014 року), перебуваючи під час цього терміну під постійною маніпулятивною атакою, частина мешканців східних областей і Криму сприйняла російські війська як визволителів (від суто міфічного ворога), приєдналася до них і зараз в якості інструменту приймає участь у гібридній війні. Це не дивно і цілком закономірно, особливо з урахуванням того, що передумови для цієї, по суті, масової державної зради, діяли роками і десятиліттями.

Таким чином, стадія підготовки соціального ґрунту – кроскласової верстви населення України, яка некритично сприйняла антидержавні ідеї, полягала у впливові на її свідомість, мотиваційну і самоідентифікаційну сферу таких чотирьох соціально-депресорних і дезінтегруючих соціальне тло держави чинників:

- Процесу деінтелектуалізації, послаблення критичної функції мислення, креативності та зрілих якостей особистості, який діє глобально.

- Аномізації українського соціуму з акцентом утворення хаосу моральних, релігійних і правових нормативів саме на Сході України.

- Нігілізації вітчизняного суспільства, що призвело до протестного ставлення верств населення до названих взірців, сорому стосовно причетності до української держави, зтирання національної ідентичності, дискурсу дистанціювання від українського.

- Ендогенних схізмогенетичних прагнень політикуму, які за допомогою політичної міфотворчості, додатково послаблювали

загальноукраїнський ідентифікаційний дискурс у свідомості громадян України, особливо її Сходу.

Гібридна війна на Сході України мала тривалий домілітарний етап, який полягав у агресорному впливові проросійських агентів – параінтелектуальних, псевдонаукових, політичних, медійних та інших функціонерів, які реалізували три головні вектори інформаційної атаки, а саме:

– Екзогенний схізмогенез шляхом створення інформаційних, зокрема, квазінаукових міфологічних продуктів для навіювання частині України ідеї про її тяжіння до російського «цивілізаційного центру» і колабораціоністських дискурсів.

– Дискредитаційна діяльність, спрямована проти соціальних зворушень, які повалили проросійський клептократичний режим Віктора Януковича. Відтак існував потужний різноплановий технологічний продукт, який висвітлював «Революцію гідності» у виключно негативних акцентах – як заколот фашистів, націоналістів, збоченців тощо.

– Призведення проросійськи орієнтованих (або переорієнтованих) громадян України до панічних настроїв шляхом цілеспрямовано поширюваних чуток про вигадану небезпеку з боку навали націоналістів, які нібито будуть карати всіх інакомислячих, встановлюючи фашистський соціальний лад у Криму та на Сході.

Міфологія мілітарної фази

Стислий огляд принципів маніпуляції масовою свідомістю. Продовжимо далі розгляд аналіз ворожої технологічної дії на масову свідомість громадян України, зосередившись далі на мілітарній стадії конфлікту. Безпосередніми завданнями цієї частини нашого дослідження буде відстеження засобів, способів та векторів цього маніпулятивного впливу у контексті вище заявленої мети.

Читачеві, імовірно, відомо, що маніпуляція масовою свідомістю широко практикується у сферах політики і державного управління вже принаймні протягом століття. Це пояснюється формальним відходом більшості країн світу від варіантів монархічної влади і відповідних методів неприхованого соціального примусу. Відтак слово «демократія» у сучасному державному управлінні диктує владі, на наш погляд, дві головні тактики взаємодії з суспільством. Воно або зобов'язує державу дійсно вести діалог з ментально вільними громадянами з автономною моральністю та раціональністю. Це не просто, бо такі особистості, попри високу продуктивність, утворюватимуть громадянське суспільство, вимогливе і критичне до влади. Або державна надбудова просто називатиметься демократичною, а задля громадянської покори вона впроваджуватиме технології неявного впливу на свідомість власних громадян, тобто, маніпуляції. Остання модель прагне перетворити людей на некритичних індивідів (своєрідних дикунів), які спрямовуються вірою і афектом, а аж ніяк не раціо – цей процес та його результат класиками виявлені.

Отже, потрібний владі суспільний договір з такими громадянами легко встановити, а, точніше, – зімітувати, використавши стереотипність й нелогічність редукованих мисленневих процесів і тяжіння психіки деградантів до емоційно насичених байок – політичних міфів.

Оскільки, на думку відомих теоретиків, таких, наприклад, як Ернст Кассіер [Кассіер, 1993; Кассіер, 1998], Еріх Фромм [Фромм, 2006], Гюстав Лебон [Лебон, 2011], демократій другого типу сьогодні у світі більшість, то владні структури широко застосовують інструментальний вплив на масову свідомість.

Досі маючи деякі ознаки «таємного» для дилетанта знання, цей вплив насправді виявлений і різнобічно проаналізований. Відтак, когорта відомих вчених, ряд яких вказаний у попередньому пункті розділу, прагне зробити інформацію про систему маніпулювання свідомістю, про цю *summae technologiae*,

знанням відкритим. Серед найсучасніших узагальнювачів всього цього теоретичного надбання особливо виділяється, на нашу думку, багатовекторний вчений пострадянського тла Сергій Кара-Мурза, ґрунтовна соціально-філософська праця якого «Маніпуляція свідомістю» витримала вже кілька перевидань [Кара-Мурза, 2005].

Заслугою цього вже згадуваного нами автора останніх десятиліть є те, що він спирається на потужний філософський і взагалі гуманітарний експериментально підтверджений науковий підмурівок, закладений ще класиками Ренесансу й динамічно викристалізований на межі ХІХ-ХХ ст. Попри деяку неklasичність викладу матеріалу книги і політичну упередженість автора, більш важливою для нас є його наукова позиція, проартикульована мета – навчити розпізнавати вплив на свідомість і чинити йому конструктивний спротив. Саме тому ми будемо послуговуватися результатами праці цього систематизатора і долучаємося до його мети.

Очевидно, треба погодитися з Сергієм Кара-Мурзою і опініями численних класиків, які наводяться у його праці, щодо загальних фундаментальних принципів зміни свідомості маси. Їх загалом два. Маніпуляторіві треба здійснити технологічний вплив 1) на мову і мислення та 2) на емоційну сферу.

Розглянемо наш об'єкт через призму цих принципів.

Родовою особливістю людини є те, що серед сигнальних систем у неї домінує друга, за допомогою якої вона отримує опосередковану знаками інформацію, формує на її основі світоглядну картину. У людини маси це статичний шаблон, стереотип – її психіка економна і без тренування не прагне, до вибудовування динамічних розгалужених світоглядних картин.

В цей світоглядний шаблон людина поняттями і судженнями «вписує» себе, ранжує цінності, алгоритмізує власну поведінку в рамках можливості екстраполяції цього суб'єктивного стереотипу у варіативне майбутнє. До того ж «другі знаки» взаємовпливають на формування мислення, оскільки воно своїми операціями

послугується засвоєними знаковими системами і чим цих знаків більше, тим мислення багатше. Це спрощена і цілком відома картина. Ми дійсно мешканці логосфери – світу слів, їх соціальних, особистісних контекстів та взаємовідношень.

Разом з цим не слід забувати, що формування мови і мислення відбувається тільки при соціальному впливові і лише за умови цього впливу.

Тобто якщо планомірно і цілеспрямовано впливати на інформацію, яку обробляє мислення (суто вербальну, текстову, іконографічну, числову тощо), то воно саме буде модифікуватися потрібним маніпуляторів чиним. Наприклад, якщо виключати з обігу слова, взагалі не знайомити людей з ними, переслідувати тих, хто ними послугується, натомість конструюючи нові поняття з новим значенням, то відповідно буде змінюватися оціночна картина себе і світу. Сфера думок буде зрештою відбивати зконструйовану маніпулятором реальність – політичний міф. Це прекрасно проілюстровано, наприклад, конструюванням «новомови» («новоязу») у пророчій антиутопії Еріка Артура Блера (псевдонім Джордж Оруелл) «1984» [Оруелл, 2010].

Операціоналізуємо поняття. Під політичним міфом ми будемо вважати статичний психічний образ, який висвітлює та спрощено інтерпретує суспільні події, має виражений ідеологічний та афективний аспект. При цьому співвідношення міфу і реальності носієм міфічного світосприйняття не приймається до уваги.

Чи спостерігаємо ми цей процес тенденційного спотворення мови у загарбницькій війні з боку РФ? Безумовно, так. Як писалося нами раніше, підміна понять у хаотичному інформаційному потоці спостерігається ще на підготовчій фазі агресії – коли готувався соціальний ґрунт, потенційно лояльний до окупантів.

Початок же міліарної стадії неоголошеної війни РФ проти України з прямим втручанням російських збройних сил ми відраховуємо з 27 лютого 2014 року. Саме в ніч на цю дату

перевдягненими російськими військовими було захоплено парламент і уряд АР Крим.

Одночасно з цим інформаційні канали агресора почали форсувати трансляцію на суспільство цілий потік політичних міфів, систему яких ми намагатимемося висвітлити нижче. Наперед назвемо її «міфологія гібридної війни».

Умоглядно екстраполюючи цілком відомі, бодай епізодично ерудованій людині, міфи, які супроводжували військові конфлікти у давнині чи у ХХ ст., ми можемо наперед навіть передбачити існування ряду компонентів цієї міфології.

У ній повинні відбиватися сторони протистояння, а також аналоги могутніх (надприродних) опікунів, які стоять за ними. Це типово, наприклад, для міфів про Троянську війну, для германоскандинавських, християнських, арабських, Київської Русі, СРСР, коли хірдмани, гридні, радянські чи інші солдати йшли в бій з гаслами «Одін!», «Перун!», «велич Аллаха!» або «за Сталіна!» тощо. Тут, імовірно, нічого не може змінитися.

Цілком зрозуміло, що ці чотири складові міфології наділятимуться полярними якостями – моральними, інтелектуальними тощо. Додамо, що система міфів не повинна бути надто складною, бо примітивізоване мислення соціального тла її просто не досягне.

Чи віднаходяться ці компоненти міфології in грахі? Очевидно, так. Розглянемо їх пильніше.

Міфи щодо військ РФ та їх посіпак. Щодо російських окупантів, то перебування їх у Криму та на Сході України приховується за допомогою «новоязу». Це потрібно РФ для того, щоб репрезентувати війну як «громадянську», про це буде сказано нижче. Російські солдати та військова техніка в Україні ніби-то не існують.

Сентенція Володимира Путіна, що ніяких збройних сил РФ в Україні немає – компактна парадигма цього міфу і він заслуговує на назву, утворену з цих слів [Інтерв'ю президента РФ, 04.03.2014;

29.04.2014; 04.06.2014; Викриття міфу... еспресо tv]. Байка про «іхтамнетів» потужно транслюється абсолютною більшістю російських телеканалів і, як показано, неодноразово відтворюється на рівні голови цієї держави [Брехня кремлівських ЗМІ... еспресо tv].

Отже, атикулятори з когорти ЗМІ функціонерів тощо просто не оперують адекватними поняттями «окупація», «окупанти», «російські військові», «захоплення чужих територій», «агресія», «інтервенція», «незаконний плебісцит». Замість них застосовуються (російською): «освобождение», «вежливые люди», «местная самооборона», «местные шахтеры и металлурги», «возвращение в родную гавань», «референдум», «помощь», «спасение».

Це робиться для дезінформації зовнішньополітичного світового товариства і громадян РФ, частина яких звинуватила б керівництво своєї країни у безпричинному нападі на мирного і ослабленого клептократією сусіда.

Якщо ж траплялися технічні помилки, наприклад, факти затримання російських солдат спецслужбами України, то це пояснювалося тим, що вони нібито «заблукали» або приватно приїхали разом з панцерниками «у відпустку», або звільнилися у запас і за їх поведінку керівництво РФ не має нести ніякої відповідальності [Інтерв'ю президента РФ, 08.2014].

Цікаво, що суспільство маси АР Крим після формальної анексії РФ більше не потребувало міфу про «іхтамнет». Там керівник РФ тимчасово досяг власної імперської мети і ця складова міфотворчості припинилася. Російські військові вже не називаються «ввічливими людьми» – вони вже там є. Раптово з'явилися. Матеріалізувалися разом з технікою.

На Сході України міф «іхтамнет» діє, а місцевим озброєним делінквентам «новояз» дозволяє самозаспокійливо і пафосно називати себе «ополченцями», а не керованими найманцями і бойовиками – тобто, злочинцями. Вони, з позиції міфу, не займаються бандитизмом, відбором помешкань, автотранспорту,

державних установ, промислових підприємств, катуваннями інакомислячих. Вони «освобождають», «изымают на нужды революции», проводять «референдуми», шукають «агентів хунти». Підготовлене проросійське соціальне тло, ясна річ, не бачить брехні, оскільки понятійний апарат мисленневої сфери зазнав технологічної ревізії і підміни. Брехня стала суб'єктивною істиною.

Міфи про українські збройні сили. Тут технологи оперативно конструюють ряд вигаданих дискредитаційних історій про ЗСУ і «добробати». Цій діяльності також активно сприяє зрозумілий феномен спотворення і розсіювання інформації натовпом – виникають спорадичні чутки або вони технологічно створюють.

Новомова не шкодує жахливих семантичних барв. Найнейтральніший номен для українських військових у ЗМІ Росії і окупованих територій – «силовики». Але найчастіше вони іменуються «карателями», «натівським легіоном», «укропами», «украми», «укропітеками» вже апробованими «бандерівцями», «правосеками» та «майдаунами». Їх образ ретельно демонізується (інферналізується). Імовірна мета цього – позбавити цей образ супротивника людських рис і перетворити на стереотипного монстра у простій системі світосприйняття «людей маси».

Це він, український нелюдь, розпинає хлопчика у трусиках, гвалтує вагітних пенсіонерок, катує монтажною піною хворих на епілепсію, отруює воду, застосовує фосфорні бомби, будує під Бахмутом табори для російськомовних.

Знаково те, що до пропаганди цих патопсихологічних фантазій, наприклад про концентраційні табори і «двох російських рабів» активно залучаються навіть центральні російські телеканали.

Заради справедливості зауважимо, що окремі індивіди у ЗСУ і «добробатах» не є світочами духовності й високих моральних якостей, бо армія – зріз аномізованого українського суспільства, а яке воно є – ми вже писали. До речі, наша армія тут не є

унікальною. В історії людства не було, немає і напевне не буде реально «ввічливої» війни і всуціль «ввічливих» військових. Скрізь і завжди війна супроводжується грубістю, екстремальними настроями, нетерпимістю до ворога чи співчуваючих ворогу. Тому грубощі, убога лексика, нетерпимість і самодурство, які зрідка транслюються деякими суб'єктами до цивільних, наприклад, при перетині лінії розмежування, з точки зору раціонально мислячої людини, дискредитує лише їх самих і далека від міфів про поїдання українцями снігурів чи заготівлю крові російських немовлят, які поширюються ЗМІ [Брехня кремлівських ЗМІ... еспресо tv; Як брешуть російські ЗМІ].

Постаті «могутніх покровителів» воюючих сторін. Вони у міфології виокремлюються також доволі явно. За «іхтамнетами» і «ополченцями» стоїть міфологізована персона «героя» – Володимира Путіна – своєрідне російське квазібожество. Над її сакралізацією російські ЗМІ, політично заангажована РПЦ і окремі пропагандисти працюють понад десятиліття. Контекст цього президента РФ компактно ув'язує і репрезентує цілу низку привабливих для примітивного мислення дочірніх легендарних дискурсів. Він і «правитель великої Росії», і «збирач земель російських», і «незворушний олімпієць» і «захисник православ'я», і «герой-мачо», і «повелитель тварин», і «підкорювач глибин», і трікстер-будівник «багатоходовок».

Знаково те, що технологіями розробляється не лише постать «бога», але й формули поклоніння йому. Наприклад, з індуїзму калькується мантричний заклик *hare* («прийди»), з християнства – дискурс спасителя, а з неофашистських організацій, які квітнуть у РФ, – гасло «слава Росії». Не дивно, що сьогодні існують іконоподібні зображення Володимира Путіна, Йосипа Сталіна і є факти появи ритуалів публічного поклоніння їм [Факти сакралізації; Факт освячення].

Міфи стосовно супротивників російського квазібога також існують. Для зманіпульованої свідомості немає сумніву, що Президент України є маріонеткою Білого Дому (новоязом –

«пиндосов», «америкосов») чи Євросоюзу («голубых еврокомиссаров», «гейропейців»). Для дискредитації США і ЄС поширюються байки, що там мешкають виключно гомосексуалісти і збоченці.

Оскільки Петро Прошенко не розглядається як самостійна фігура, то саме Барак Обама, ніби-то організував «протиправний заколот» у Києві і тепер підтримує «карателів». Звісно, серед «сил зла» тимчасово можуть виникати інші «інфернальні постаті», наприклад, Карл Більт, Джон Маккейн, Джон Керрі, Реджеп Ердоган. У міфології гібридної війни ці сили загалом малюються слабкими, дефективними, але злими та підступними збоченцями. Генеровані технологіями і масою епітети супротивників Володимира Путіна відповідні – насмішливого анатомо-фізіологічного, субкультурного, зоологічного чи расистського характеру. Вони, мешкаючи у середовищі, яке «загниває», брешуть зловтішно, прагнуть зашкодити В.Путіну, наприклад, увіткнути йому чергового «ножа у спину» [Інтерв'ю президента РФ, 04.06.2014: хв. 1].

Отже, маємо тепер чотири передбачені складові у моделі міфології. На нашу думку, чітко простежуються також байки про соціальне тло, бо військове протистояння на Сході нашої держави відбувається з потужним вектором впливу саме на нього.

Міфологеми про соціальне тло війни. Зрозуміло, що «наш» і «їхній» фон забарвлюється маніпуляторами також полярним чином. Очевидно, при загарбанні і тимчасовому утриманні окупантом ОРДІЛО, йому потрібні міфи про їх самостійність та квазідержавність щоб утримувати ідею їх легітимності і соціально-політичної опозиційності до України.

Відтак, на момент написання цієї роботи, технологічна маніпуляція вже тривало впроваджує і закріплює у свідомості «людини маси» хибні ідеї про якісь окремі країни – «ЛНР» і «ДНР».

Коли військові РФ і керовані ними посіпаки з місцевих озброєних маргіналів, з причини ряду потужних чинників, не

з змогли загарбати територію міфічної Новоросії, байка про останню практично перестала транслюватися російськими ЗМІ – це слово майже повністю виходить з обігу «новоязу», як аналогічна «Жовторосія» – колоніальний проект Російської імперії на межі ХІХ-ХХ століть [Додонов, 23.02.2016]. Передбачалося відторгнення від знесиленого Китаю частини його територій, їх русифікація як за рахунок переселення російських «казаков» і селян, так і за рахунок масового навернення місцевого китайського населення у православ'я [Левитов, 1905]. Про цю «Жовторосію» тепер пам'ятають лише ерудити чи вузькі фахівці з історії, але термінологічне калькування очевидне.

Технологи маніпуляції масовою свідомістю зосередилися на міфотворчості щодо симуляції самостійного політичного існування «ДНР» і «ЛНР». Тут виникає свій «парламент», свої лялькові «міністерства» і «міністри», «мери», «управління», «військові звання», «поліція», «банк». Місцеві ЗМІ транслюють десятки вигаданих історій про військові успіхи «ополченців» – наприклад, донецький аеропорт чи Маріуполь ними «звільнювався» вже кільканадцять разів.

Треба констатувати, що фінансова, військова та керівнича підтримка РФ призвела до існування «ДНР» та «ЛНР» *de facto*. Створена заздалегідь і затверджена у свідомості людини маси технологічна *fata morgana* сьогодні підкріплюється хиткою, але все ж існуючою імітативною картинкою соціальних інститутів, насичених некваліфікованими, нефаховими і, часто-густо, психічно хворими маріонетковими персонажами зі злочинним минулим. Образно кажучи, тут нам згадується вже не Джордж Оруелл, а Джанні Родарі з його «Країною брехунів» [Родари, 2013].

Тим, очевидно, гірше буде психологічний стан маси, коли міф перестане підтримуватися, а віра в «героїв» «ополчення», лідерів «республік» та інші декорації примарної державності буде дискредитована – коли ці ідоли впадуть. Умоглядний аналіз важкого абстинентного стану десятків тисяч громадян України та

доцільного ставлення до них є задачею наступних етапів дослідження. Ми розуміємо, що у ще гіршому стані будуть мільйони мешканців РФ, але нас в першу чергу турбує доля співгромадян – українців (де б вони не мешкали – в Донецьку чи Дніпрі, Луганську чи Львові).

На противагу «Л/ДНР» існує полярний продукт про «вороже середовище» – Україну. Міфологем у ньому декілька і вони при мілітарній стадії швидко пройшли ряд етапів розвитку.

На початку, коли державні установи у АР Крим, Донецькій та Луганській областях почали захоплюватися анонімізованими військовими РФ («зелені чоловічки») та їх поки що нечисленними посіпаками, але до утворення «ДНР» і «ЛНР» і анексії Криму ще не дійшло, політичні проросійські сили, зокрема, партія регіонів почала потужно виголошувати гасло «Донбас (Крим) не чують!».

Паралельно з викривленням інформації про Революцію Гідності як «сморідний табір», заколот ледарів і націоналістів, у маніпулятивний інформаційний потік впроваджувалися відверто брехливі судження, що соціум Сходу України чи Криму не має до цього «заколоту» ніякого відношення, що поки «западенці» силою «майданутих» скидали Віктора Януковича, Донбас, наприклад, «годував Україну» [Russia not today...]. Таким чином, Донбас і Крим ніби-то образили і було активізоване гасло «Київ Донбасу не указ!».

Отже, проросійські політичні сили шляхом форсування ендегенного схізмогенезу нав'язали антидержавну політичну волю частині населення України. Пропагована вказаними політиками ідея про безглуздість повалення («нашого, донецького») президента ніби-то націоналістами, керованими США, наклалася на вже підготовлене і вже проросійське соціальне тло, нігілістичне до України. Це закономірно викликало обурення і протестні настрої. При цьому образ «ідейного ворога» давно був сконструйований і заготовлений – це «бандерівець», «западенець» і взагалі будь-хто, хто поважає українську культуру – мову, традиції тощо. Спрощено говорячи, ворог – це українець взагалі,

який з сучасних фашистських мотивів постійно нападає і тримає у облозі уявну «російську фортецю».

Відтак не дивно, що захоплення адміністративних будівель і зривання державних прапорів України людьми маси сприймалося позитивно – так само як і дії «іхтамнетів», самозваних ватажків колаборантів – «референдуми», лялькове «державотворення», рекрутування у «ополченці», «паради» полонених тощо.

У Криму відбувалися аналогічні процеси. Але, оскільки проросійські настрої тут були потужнішими, місцеві люди маси вели себе радикальніше – обшукували потяги, автотранспорт і серед пасажирів організовано шукали озброєних «українофашистів», «фашистів». Відзначимо тут також значно сильніші очікування Росії і Володимира Путіна у месіанському контексті.

Як бачимо, дуже важко препарувати міфи про «Новоросію» («Л/ДНР») і про Україну, бо вони подаються каналами маніпуляції як парні поняття – на контрасті контекстів.

Загалом, Україна артикулюється міфом як нонсенс – політичне непорозуміння, яке виникло після розпаду СРСР. В неї немає і не може бути ніякої історії, окремої від Росії – «старшого брата», нібито політичної спадкоємниці Радянського Союзу. Підміна історії стосується ігнорування об'єктивних даних про минуле СРСР, Російської імперії, України, а також створення, клонування і поширення нісенітниць. Наприклад, вилучається з наукового обігу поняття «Київська Русь», наголошується, що Крим був ніби-то подарований «п'яничкою» Микитою Хрущовим і це взагалі «исконно русская земля», а «російський» Севастополь, взагалі, – спадкоємець Херсонеса і т. ін.

Недолугими показуються українська культура, мова, традиції, менталітет, висміюється інтелект мешканців. Тотально все: акцент, кулінарні уподобання, незрозумілі росіянинові слова дерогативно спотворюються і подаються у руслі кепкування і цинізму при дикунському і войовничому ігноруванні чи викривленні історичних реалій – політичних, лінгвістичних,

мистецьких тощо [Немцов & Мартинюк, хв. 4-5; Russia not today...: хв. 1-2].

Зазначимо, що байки, які несуть насмішку над українською культурою, розраховані, переважно, на мешканця РФ і стосуються нашої теми побічно.

Міфи, які масово клонуються і транлюються на вже непідконтрольних Києву територіях розраховані не лише на блюзнірство, а на культивування афекту помсти ворогам – «укрофашистам» (207 тисяч посилань у Internet), «націоналістам», «бандерлогам» і «правосекам» (400 тисяч посилань) і на дискурсі визвольної війни проти них. «Укропія» (95 тисяч посилань), яку захопили ці міфічні істоти, таким чином, є ворогом взагалі.

Новомова конструє підмінні неологізми, найпоширеніші з яких є згадане «укропія» або «хунта», у якій правлять або невігласи, або жорстокі самозванці («кривавий пастор» тощо). Російська мова там ніби-то викорінюється, за повсякденне вживання її карають, населення насильно українізується, картина соціально-економічного життя «погана», влада «нелегітимна», там постійна політична криза тощо.

Додамо до цього, що виразним напрямком технологічного інформаційного продукту є поширення позиції стосовно «громадянської війни» в Україні. Цей міф пропагується проросійськими мас-медіа і окремими акторами, проте *не* на території ОРДІЛО, бо вважати себе громадянами України люди маси тут не бажають. Однак він сьогодні популярний серед дезінформаторів на українському тлі, домінує у внутрішній пропаганді РФ, є непохитною аксіомою офіційної зовнішньої російської політики і прекрасно взаємодоповнює міф про нібито відсутні в Україні тисячі російських військових.

Спосіб і засоби маніпулятивного впливу

Отже, ми можемо бачити, що загальним способом (методом) впливу масову свідомість є побудова і динамічний розвиток багатоскладової міфології гібридної війни.

Цей спосіб, цілком у відповідності до опіній, підсумованих Сергієм Кара-Мурзою, впроваджується засобами конструювання і неявного, для об'єкту впливу, нав'язування його мисленню емоційно насичених пейоративів, неологізмів, контекстів з числовою інформацією, підбором зорових образів та їх сакралізації чи інферналізації, впливом на акусферу створенням гасел.

Дійсно, у окремих районах України сьогодні повсюди майорять смугасті «прапори» «Л/ДНР» з недолугою геральдиккою, триколори РФ, так звані «георгіївські» стрічки; TV повідомляє про якісь фантастичні «перемоги» «республік», велич і мудрість її «вождів», наводяться вигадані і принципово неперевірювані кількісні дані щодо тисяч оздоровлених дітей чи зростання числа випускників місцевих «вузів», інша «статистика» про економічні чи соціальні «успіхи», на будинках накреслені графіті дворічної давності «Донбасс с Россией» чи «Украина мертва» тощо.

Розглянемо ці засоби – канали та інструменти маніпуляції більш пильно.

Використання електронних ЗМІ. Саме вони є найпотужнішим каналом у простір якого маніпулятор вміщує і постачає адресатові видозмінену картину світу. Пріоритетним сьогодні є споживання TV-продукту. Він є міцною традицією у більшості сучасних суспільств. Цей щоденний безкоштовний «спектакль», позбавлений необхідності пошуку альтернативної інформації, відволікає від буденності, дає ефект повноти, яскравості та цікавості бодай якоїсь частини життя здеградованої (здичавілої) людини маси [Як брешуть; Брехня кремлівських; Lenta.ru, 02.12.2013]. Тобто, більшість вже добровільно та пристрасно підключена до каналу трансляції інформації, який у війні використовується з метою підміни реальності, формування

заданих симулякрів, у які пропонується повірити. І маса вірить, бо це нормальна для некритичних людей реакція.

Сергій Кара-Мурза у своїй «Маніпуляції свідомістю» говорить про ТV як про наркотик і влучно застосовує тут відому платонівську легенду про ілюзію реальності на стіні печери. Тут додамо, що свого часу навіть голлівудські митці також продемонстрували маніпулятивну сутність ТV саме як засобу дезінформації й агресорного впливу у політико-сатиричному фільмі 1997 року «Хвіст виляє собакою».

Практично всі наведені нижче засоби агресорної маніпуляції масовою свідомістю транслюються саме через канал ТV. І більша частина вітчизняного інформаційного ТV-продукту досі перебуває під контролем загарбника.

Використання ціннісно орієнтованих соціальних інститутів. Перебуваючи у стані дисфункції, інститути освіти, релігії і мистецтва також є каналами постачання некритично налаштованим людям (дітям, вірянам, фанатам співаків чи акторів) потрібних маніпулятору еталонів, орієнтирів, знакових систем, парадигм та дискурсів. Це особливо відчутно у ОРДіЛО, де вчителі зобов'язані проводити тенденційну політичну дезінформацію, але практично все тло України перебуває під впливом РПЦ, донедавна споживало кінематографічні продукти, які поширювали міфи про непереборність російського солдата-визволителя, чесного російського поліцейського тощо.

Використання чуток. Цей канал має «підстраховочне» значення. Він застосовується з розрахунком дезінформувати людей, які не довіряють офіційним каналам ЗМІ, або у випадку, коли ЗМІ не може дозволити транслювати абсолютну нісенітницю, бо аудиторія до неї ще не привчена. У аналізованій маніпуляції непідтверджена сенсаційна і часто брехлива інформація застосовуються, відповідно, для сакралізації чи інферналізації частин міфології. Відомими є, наприклад, байки про танки «Абрамс», в яких сидять афроамериканські солдати під Горлівкою, прильоти «Точки-У» у центр Донецька,

концентраційні табори під Бахмутом, присутність турецьких військ в Україні тощо.

Прийом заборони альтернативних інформаційних джерел і репресій щодо інакомислячих. На тимчасово непідконтрольних українській владі територіях не транслюються ніякі інформаційні джерела, крім міфотворчих. При цьому створюється ілюзія вибору різних каналів TV, радіостанцій, газет тощо. Однак, маючи різні назви, вони клонують задану інформацію, своєрідно обгортаючи нею індивідів. Зрозуміло, що громадяни, які відкрито поширюють іншу, жорстко санкціонуються, бо у міфі їм відведена відповідна роль «укропського шпигуна», «диверсанта» тощо.

Поширення міфології у зовнішньополітичному просторі. Як відомо, маніпулятивний агресорний дезінформаційний продукт РФ перекладається англійською, іспанською, арабською, німецькою, французькою та іншими мовами світу і транслюється через TV, Інтернет чи друком. Ця країна сьогодні обіймає перше місце у світі по державним витратам на пропаганду.

Тотальна дезінформація. Цей засіб сьогодні домінує у російському впливові на маси. Відомо, що цілі міфотворчі «фабрики» створюють, модифікують і нав'язують каналами, фактично, брехню про поточні події, а також займаються зазначено вище підміною історії. Цей засіб зміни свідомості, апробований пропагандистською машиною Йозефа Геббельса, забезпечується тисячами вигадок, інформаційних підробок стосовно всіх виділених вище складових міфології: «іхтамнет», «ополченців», «карателів», «громадянську війну», «приховану руку» США чи президента РФ. Цікаво, що останній вважає рейхсміністра народної освіти та пропаганди Німеччини «талановитою людиною», про що, не соромлячись, повідомив йудеям (равінам) [В. Путін – про талановитість Й. Геббельса, 2014].

Мовний редуційний і депресорний вплив на мислення. У статті вже багато говорилося про підміною мови «новоязом». Як пише Серж Московічі [Московічі, 2011] виникає ефект

сугесторного впливу ємних і влучних слів. Тобто вербальний потік регресивно діє на мислення. Він, по-перше, неадекватний об'єктивній дійсності, а по-друге, надто спрощений, оскільки для трансляції міфу не потрібний розлогий понятійний апарат.

До того ж, іншими словами думати і говорити небезпечно, бо принаймні у ОРДіЛО переслідують інакомислячих. Згадаймо тут «думкозлочин» Оруелла.

Тобто не лише пізнання, якому згодують міфологію, але й сфера спілкування заставляє людей вносити корекцію у думки і поступово змінює ментальні стереотипи навіть стійких до маніпуляції особистостей. Відтак здатність до самостійних умовиводів притлумлюється і об'єкт маніпуляції стає спроможний лише на відтворення заданих агресором понять і суджень. Функціонери мас-медіа не інформують, а коментують ними ж створену брехню, породжуючи нові нісенітниці і нав'язують людині маси потрібні «висновки».

Використання прамовних засобів. Легіон суб'єктів, які транслюють вербальний маніпуляторний потік по TV, тотально і нечистоплотно застосовують наукові здобутки етології, психології невербального спілкування і риторики щодо позамовних засобів посилення впливу вербального потоку.

Вони використовують давно відомі ефекти багаторазового повторення, сенсаційності повідомлення або ошелешення високим темпом чи гучністю мовлення, вживають доцільний пафос – сентиментальний, драматичний, героїчний, іронічний тощо, організаційні чи логічні пастки при суперечці, відповідну агресивну жестикуляцію, епатаж, техніки утримання уваги. Це сукупно можна побачити не лише у телевізійних новинах, а й практично на будь-якому російському політичному ток-шоу. Зауважимо також на тотальному порушенні правил логіки щодо доведення, спростування, правил цивілізованої дискусії тощо.

Культивування афективно-емоційного налаштування. Друга, разом з мисленням, мішень маніпулятора – афективна сфера. Тут він прагне до максимальної асоціативної насиченості

трансльованих сенсорних образів – кольорів, жестів, або вербальних конструкцій на кшталт: «кров російських немовлят» [Брехня кремлівських], «укропїтеки», «родная гавань», «запах смерті», «радіоактивний попїл». Він намагається призвести до домінування в уяві і настроїці ряду заданих деструктивних емоцій. Розрахунок іде як на універсально поширені серед homo sapiens біологічно детерміновані інстинкти (колективний, «свій – чужий», орієнтаційний, емпатію, тривожність, імпринтинг), так і на ту область колективного несвідомого, яка називається менталітетом. Спираючись на ці задатки, маніпуляція приводить до різкого загострення ледь не зоологічних проявів і перетворює частину соціуму ОРДіЛО та РФ на фашистську спільноту, віддану квазібожеству, етнічно ненависну, зверхню, демонструючу або страх, або різку агресивність, або ейфорію у відповідь на задані подразники.

Додамо, що деїнтелектуалізація суспільства, змальована нами раніше, значно полегшує маніпуляцію свідомістю мас – так само як і синергетичний ефект дії вказаних засобів.

Особливості зманіпульованої свідомості.

Результуючий стан мисленневої сфери таким чином технологічно обробленої частини суспільства замальовується Сергієм Кара-Мурзою за допомогою низки понять, наприклад: аутизм, аутистичність, некогерентність та шизофренізація [Кара-Мурза, 2005: 463-474].

На нашу думку, вони досить дискусивні і потребують додаткової сучасної апробації, бо у психіатрії та психології під ними розуміються конкретні нозологічні форми, які позбавляють відповідальності – роблять суб'єктів неосудними. Популяризація термінів, похідних від «аутизм» та «шизофренія», на нашу думку, небезпечна також тим, що призводить до бездумної профанної стигматизації і викривленого тлумачення розладів мислення дилетантами.

Однак, послуговуючись цими метафорами, дослідники коректно описують цілком типові особливості зманіпульованого мислення. Для них характерні:

– *Каналізація* пізнавальних процесів та емоційних станів (термін П'єра Жане) [Термін «Каналізація»]. Процеси мислення, пам'яті, смаки людей, уява тощо шляхом привчання їх до стимулів обмеженого діапазону, налаштовується на побудову заданої картини світовідчуття і ухиляється від отримання будь-якої альтернативної інформації. Так, «громадяни» «Л/ДНР» віднаходять або вигадують поодинокі ознаки «змін на краще» і на основі цих епізодичних подій (наприклад, десь відбувається ремонт дорожнього полотна), будують картину феєричного економічного та соціального прогресу «республіки». При цьому значне погіршення медичного забезпечення, рівня життя, якості продуктів харчування, відсутність правового захисту і свавілля каральних органів тощо до уваги або не приймаються, або категорично заперечуються. Людина не хоче розуміти, що дороги латають після того, які їх понівечили російські танки, або цей ремонт відбувається на шляху до житла місцевого ватажка найманців. До того ж вартість кожного танка перевищує кошторис капітального ремонту пересічної школи або лікарні. Відтак, максимум залишкової критичності мислення у окремих громадян виражається толерантною до політичного міфу фразою «треба трохи потерпіти».

Простіше кажучи, світоглядна картина людей стає тенденційно упередженою і втрачає реалістичність.

Подібність до шизофренії чи аутизму тут хіба що у тому, що вся психічна сфера будує світоглядну «капсулу», яка не може бути зрозумілою критично мислячою людиною. Проте, як вже було зазначено вище, назви психіатричних захворювань застосовувати навряд чи коректно, бо такі хворі не можуть бути осудними і ніколи не утворюють політичних сил. Ці люди, у широкому смислі, як правило, індивідуалісти та глибокі інтроверти.

– *Широкий спектр порушень законів формальної логіки, тобто, некогерентність* мислення – цей термін, як і каналізація, видається цілком адекватним. Змінене мислення без внутрішнього конфлікту оперує неадекватними словами-назвами, поєднує поняття з протилежним значенням і суперечливі судження. Спроможність до істинних висновків також не спостерігається.

Прикладів цього величезна кількість, оскільки дослідники віднаходять тисячі випадків перекручення фактів, підробок, вигаданих брехливих «новин», які стають набутими міфологемами. Вони, а також невідповідність очевидної реальності інформаційному потокові ЗМІ, не викликають у людей маси когнітивного дисонансу. Ось лише деякі приклади.

Власну сентенцію про відсутність військ РФ у Криму від 4 березня 2014 року, Володимир Путін сам же спростував 17 квітня 2014 року [Немцов & Мартинюк]. Це не призвело до масового обурення чи бодай критики ані у РФ, ані у Криму, ані у ОРДІЛО.

Слова президента РФ про те, що його солдати для охорони українського населення будуть стояти за спинами громадянського населення («жінок та дітей») [Фрагмент інтерв'ю В. Путіна], очевидно, означають зовсім не охорону, а тактику «живого щита» – військовий злочин. Але такий елементарний умовивід також став недоступний для мислення, редукованого до несамостійних суджень.

Байка Володимира Путіна, тиражована пропагандою, про «кризу влади» і «нелегітимний уряд» [Немцов & Мартинюк, хв. 3-4] в Україні повинна була б наштовхнутися на аргументи про те, що Петро Порошенко був обраний Президентом легітимно, бо вибори були узаконені обраною народом Верховною Радою – відтак, криза влади у контексті його легітимності – міф.

Інші приклади некогерентності.

Володимир Путін, який вважається «збирачем земель руських», віддає значні території РФ у довготривалу оренду Китаю – з широкими правами автономного адміністрування.

Зомбована маса ОРДІЛО вважає, що порушувати перемир'я «нашим мальчікам», «ополченцям» (тобто, бойовикам, найманцям) можна, а «укропам» – ні.

Слово «хунта», яке у загальному значенні означає групу військових чи силовиків, що загарбала владу, до української держави застосоване бути не може в принципі, а до російської – цілком.

«Ополченню» чомусь платять гроші – це необхідно переводить їх у розряд «найманців». Питання на кшталт «Хто платить ці гроші?», «Чому вони є російськими рублями і звідки вони надходять?» також не виникають – тобто втратилася спроможність вибудувати прості логічні ланцюги.

Громадяни України, які позиціонують себе її принциповими і непримиренними супротивниками, чомусь не гербують реєструватися як вимушені переселенці, отримувати пенсії у гривні, їздити на автівках з українськими номерними знаками тощо.

– *Порушення у процесах пам'яті.* Стосовно цього, Сергій Кара-Мурза і Серж Московічі [Кара-Мурза, 2005: 511-514; Московічі, 2011] пишуть, загалом, не про психологію індивідів, а про фальсифікацію історії і привчення маси чи натовпу до нових концептів. Відтак у міфології всіляко набувають поширення, наприклад, побрехеньки, що саме Росія є не лише сучасним СРСР, єдиним на планеті оплотом духовності, а й є тією самою Руссю, вона (або просто «руськіє») є єдиною переможницею у Другій Світовій війні, а Москва і оця «Росія-Русь» є джерелом поширення православ'я. Про Донбас, Крим і Херсонес як «руськіє землі» вже написано вище. Таким чином створюються бодай тимчасова амнезія і на *tabulae rasae* навіюються симулякри для роздмухування міфічної претензійності країни-агресора,

створення примарного права на «визволення» «своїх» земель від вигаданих фашистів-націоналістів.

Зрозуміло, що вони не витримують ніякої раціональної критики, і, часто-густо, містять некогерентність. Скажімо, штучне притягнення до купи дискурсів позитивної оцінки комуністичної ідеології у СРСР та «ісконного православ'я» у РФ виродили таку недолугу соціальну химеру, як «православні комуністи» – понад 500 тисяч посилань у Інтернет.

«Відключення» довготривалої пам'яті і підміна справжніх історичних даних міфологемами призвели до домінування пам'яті короткострокової. Людина маси стала здатна, здебільшого, лише відтворити поточний TV-продукт, в який закарбовується головна ідея «Росія – це Путін, Путін – це Росія» та інші, дочірні, – стосовно сил протистояння, соціального тла тощо.

Очевидно, правим є професор Сергій Кара-Мурза, який робить висновок про те, що дисципліна мислення (логіка) з точки зору історії є відносно недавнім і нестійким здобутком людства і легко може бути розсіяна, знівельована маніпуляціями. Індивід маси легко переходить на принципово інший рівень рефлексії – дологічний – з елементами містичної і квазірелігійної віри.

Зазначимо, що закономірності такого суперечливого мислення і діяльності ще недостатньо досліджені. Очевидно можна констатувати еклектичне нагромадження непоєднаних з точки зору формальної логіки думок і відповідних дій. На питання чому так відбувається однозначної відповіді наразі немає, але, апелюючи до попередньої наукової позиції, вкажемо, що схоже явище спостерігається у людей з міфологічною свідомістю, зокрема, у тих, які живуть у первісних суспільствах. Вони також без внутрішнього опору нагромаджують і поєднують різнорідні об'єкти та дискурси лише на основі їх ситуативної корисності – з утилітарної чи містичної точки зору. Це явище має назву «фетишизм». Чи є найманець, який іменує себе «ополченцем ДНР», своєрідним ментальним дикуном-фетишистом, коли маючи прізвище, скажімо, Ковальчук, їздить на машині марки «Ford»,

обліпленій гаслами «Обама – чмо», «Смерть укропам» і не знімас українські номерні знаки із зображенням тризуба? Питання досить риторичне.

На нашу думку, наведені вище комплексні зміни у психіці у контексті нашої теми ємно і коректно відбиватиме поняття наведена мілітаристична інфантилізація (або примітивізація).

***

Для чого ж потрібно російським й проросійським політичним «фабрикам міфів» культивувати незрілість психічних процесів і заданість психічних станів та новоутворень маси? Цілі їх є, імовірно, такими.

1. Утримувати українських громадян у ОРДІЛО як політичну силу, різко опозиційну до українства для лобювання за допомогою неї колабораціоністських, сепаратистських дискурсів і процесів.

Варіанти бажаної для агресора мети. Несувора диз'юнкція:

– економічно послабити Україну війною і призвести до політичної кризи, утворивши хаос і нове безладдя.

– Змусити Україну визнати незалежність цих терористичних квазідержав, створити прецедент добровільного відторгнення власних земель і суспільств або примусити її до зміни Конституції, узаконити федералізацію, що послабить Україну економічно та ідеологічно, бо ідея унітарності, єдності нації буде дискредитована. Країну таким чином можна буде поділити шляхом активізації містечкових схізмогенетичних дискурсів – відділити апробованою технологією будь-який регіон, який «сподобався» антидержавному олігархові чи іноземному правителю.

2. Дезінформація українського суспільства для послаблення політичної волі. Виділена міфологема про «громадянську війну» сукупно з фактом офіційного не визнання АТО як визвольної

війни, а також з продовженням ендегенних схізмогенетичних маніпуляцій дає ефект небажання частини українських громадян воювати за «зрадників» – Донбас, Луганщину та Крим.

Помітною і поширеною є політична позиція щодо необхідності припинення опору і погодження з від'єднанням від України «неукраїнських» земель. Тобто маємо формування зустрічних, ніби-то «проукраїнських», але по суті сепаратистських дискурсів, протестних до української влади, яка, продовжуючи «АТО», буцім не хоче зкинути з України «ярмо» ОРДІЛО. Але це «від'єднання» – якраз те, що треба агресорові – створення прецеденту і правової бази для розвалу унітарної країни. Тільки є ризик її розвалення руками різноманітних псевдопатріотів «зсередины».

3. Дезінформація людей маси у всій сфері прямого політичного впливу РФ. Негативний образ України та її збройних чи патріотичних сил і зовнішньополітичних союзників, ретельно виписаний у міфології, дозволяє політичній верхівці РФ керувати масою шляхом класичної ідеократії. Тим самим у зманіпульованого населення РФ поки що не виникає питань щодо справжніх причин російської агресії (більша частина маси цю агресію не бачить), економічних збитків РФ, яких вона зазнає тощо. Це потрібно також для профілактики протестних настроїв серед російських військових, які масово гинуть, їх родичів, для рекрутингу дезінформованих найманців з РФ, Білорусі, України, інших країн.

4. Дезінформація зовнішньополітичних сил. Віддалені від місць подій мешканців різних країн планети, які, споживаючи спотворений ЗМІ-продукт, підпали під маніпуляцію, не розглядають РФ як агресора, не розуміють ризику для себе і не прагнуть чинити спротив одному з головних світових злодіїв сучасності. Політики, які репрезентують цю верству серед місцевих виборчих органів влади, переслідуючи власні цілі, артикулюють відповідні сентенції – це створює для загарбника певну опору на зовнішньополітичній арені.

Підсумовуючи, узагальнюючи і, на жаль, неминуче спрощуючи загальну картину агресорного впливу Росії на масову свідомість як українського соціального тла, так і суспільств інших країн, ми можемо зробити такі висновки.

1. Головним засобом маніпуляції масовою свідомістю, яку проводить російська політична верхівка, є прагнення до побудови і якомога більш потужної трансляції відносно цілісного інформаційного витвору, який ми називаємо «міфологія гібридної війни».

2. Ця міфологія, складаючись з п'яти базових взаємопов'язаних базових компонентів, формує хибний і містифікований образ опозиційних сил, а також соціального тла. При цьому міфологія може динамічно змінюватися і асимілювати в себе будь-який факт, подію, вислів політика тощо. Будучи трансформованими це все стає частинами тла нелогічної міфології – міфологемами.

3. Засіб маніпуляції (міфологія) транслюється і навіюється цілою низкою способів, серед яких є як канали доставки політичних міфів, так й технічні інструменти впливу на масову свідомість. Каналами є спотворені до дисфункції політичної пропаганди соціальні інститути освіти, релігії та мистецтва. Але головним каналом є ЗМІ сучасного світу, які не передбачають її пошук, – тобто, в першу чергу, – телебачення. Його нормальна функція також спотворюється, бо замість плюралістичного інформування відбувається фабрикація неіснуючих «новин», коментування цих симулякрів і навіювання заданих міфологем.

4. Така сугестія переслідує два головні принципи – потрібним маніпуляторові чином, але загалом депресивно, вплинути на мову та мислення і на сферу афектів маси. Така руйнація культурного ядра адресована кільком спільнотам: суспільство держави-жертви повинне після маніпуляції або суттєво послабити державу (Україну), або лояльно сприйняти загарбання її земель, або хоча б чинити мінімальний спротив; соціум Росії повинен схвалювати

хижацьку політику її керівників, а загальносвітове товариство – бути млявим і нерішучим.

5. Саме для реалізації цих принципів каналами маніпуляції транслюється широкий спектр засобів: риторико-лінгвістичних, у тому числі, правових асоціативних інструментів, постійний та нав'язливий вплив яких синергетично посилюється, а поля дії перетинаються.

Зазначимо, що ані окремі епатажні російські журналісти, ані псевдонауковці, ані проросійські політичні сили, які застосовують цю технологію, не є її новаторами чи винахідниками. У публіцистиці і політології сьогодні проходять апробацію образні поняття «геббельсівська пропаганда» (бл. 19 тис. посилань у Internet) і «чорні міфи», які напрочуд тотожно відбивають комплекс вже використовуваних інструментів маніпуляції масовою свідомістю. Як відомо, саме Йозеф Геббельс й підвладні йому структури вперше в історії війн потужно застосували той вплив, який повторює і вдосконалює сучасний президент РФ як головний аксіомоформуючий актор мілітаристичної міфотворчості.

6. Оскільки небезпечні примітивізуючі технології впливу на масову свідомість, як наголошують класики, є традицією для сучасної політики, маркетингу а тепер, як бачимо, навіть для військової агресії, то це потребує оперативних ґрунтовних наукових розвідок з метою повного викриття цих прихованих маніпуляцій, а також напрацювання механізмів опору їм.

Відплата і перспективи реабілітації.

Чи є провина? Якщо мислити діалектично, то змінена свідомість «людини маси», характеризувана вище наведеними термінами: каналізація, некогеретність, інфантильність, примітивізація, крім очевидних вад, може мати і певні конструктивні аспекти.

Власне, головна проблема – це своєрідна акцентуованість психіки, яка виражається у вибірковій її вразливості перед вузьким спектром подразників: гаслами, символікою тощо. Але легка керованість ними, імовірно, містить у собі і своє гегелівське заперечення. Врахування цього буде корисним для перспектив морально-психічної реабілітації тисяч осіб, які зазнали маніпуляції.

Проте попередньо ми вважаємо за доцільне розглянути аспект присутності провини цих тисяч.

Зараз очевидним наслідком технологічного пливу навіювання їм міфології, яка підмінила реальність, є їх некритичність, слабка спроможність до самостійного мислення і полегшена політична керованість. Зараз ці десятки тисяч громадян, які у своїй голові носять хибну картину соціальної реальності, «зшити» зі строкатих латок-міфологем, напрочуд схожі на безглузду особу, яка носить з писаною торбою у відомому українському прислів'ї. Зараз вони є умовно бездумним інструментом війни – чужими руками, якими Кремлю зручно витягувати каштани з вогнища.

Але це зараз – на початку 2017 року. На домілітарній стадії була інша ситуація – вони стояли перед вибором.

Маніпуляція за допомогою ЗМІ і чуток передбачає мішень – адресата, який згоден добровільно сприйняти і засвоїти дискурси. Іншими словами, це своєрідний комунікативний процес, на початкових стадіях якого людина може погодитися чи не погодитися з транслятором інформаційного потоку. Хитрість маніпулятора у відсутності прямого примусу. Він пропонує підмінити картину світобачення на симулякр.

Від цієї пропозиції можна на перших порах легко відмовитися. Людина з бодай мінімально достатньо налагодженими за допомогою освіти і виховання інстинктами критичного ставлення до себе, зовнішньої реальності та інформації не погодиться на таку підміну. Моральні, у тому числі, політичні аксіоми-табу «Батьківщина», «державна зрада», «підлість», «безчестя» тощо, а також звичка до формально-

логічного мислення є своєрідними вартовими, які суттєво утруднюють маніпуляцію такою людиною.

З цією пропозицією можна і погодитися. Можна добровільно дозволити телебаченню і людям, які створюють TV-продукт, не лише розважати чи показувати досягнення сучасних наук тощо, а й формувати власні політичні уподобання, зводити мас-культурою нанівець власні табу сорому, позбавляти інтимності дискурс гендерних стосунків, зтирати свою моральність, глузувати і плондрувати сакральні концепти смерті, життя, дитинства, честі. Можна дозволити телебаченню перетворювати себе на архаїчну дологічну аморальну істоту – дикуна, всього лише пересічного члена людського стада й дозволяти думати за себе, керувати собою. Для людини маси це типовий і зручний *modus vivendi*.

Очевидно, сучасні українські громадяни, які зараз є військовими найманцями чи політичним посіпаками ворога на це свідомо погодилися, виявивши власну автономну волю, під час, коли можна було обрати з двох потоків один – інформативний або маніпулятивний. Вони обрали другий, і саме за цю згоду на втручання у свій внутрішній простір, очевидно, несуть відповідальність.

У XXI ст. людина має спроможність і право відмовитися від товару, наполегливо нав'язуваного агентом, від релігії, від непотрібної їй операції, від політичної партії, від телепередачі тощо. Вона може досить широко реалізувати право вибору – прийняти чи не прийняти щось. За цей вибір вона відповідальна, так само, як і за його результат – перед собою, якщо вибір виявився шкідливим, перед людьми – якщо він шкодить іншим.

Очевидно, вибір дозволити маніпуляторів втручання у власну психіку – принаймні моральний проступок. А *modus operandi*, який яким є державна зрада і насильство – вже принципово інший рівень відповідальності, бо є злочином, протиправною діяльністю. Іншими словами, дискурс, який наголошує на необхідності моральної і правової оцінки людей зі

зманіпульованою свідомістю *перед* будь-якою реабілітаційною роботою з ними, є цілком справедливим.

Разом з цим, зважена оцінка передбачає врахування того самого деінтелектуалізуючого загальноцивілізаційного вектору, який був виявлений на початку розділу. «Людина маси» надто корисна виробникам товарів та послуг, політикам, державцям і не дивно, що сучасні соціуми її культивують. Повторимо власну тезу – практично будь-яка сучасна спільнота є легким об'єктом для маніпуляції свідомістю.

Тобто, мають місце певні «пом'якшуючі обставини» – люди не винуваті, що надбудова над соціумом (державою) десятиліття всіляко плекала деградацію їх особистості – вводила схізмогенетичні політичні дискурси, не запобігала аномізації, не провадила комплексну національну педагогіку, вихолощувала освіту шляхом викидання раціоналізуючих і моралізуючих дисциплін, не чинила опору впливові зовнішніх політичних агентів. До речі, вона робить це і тепер.

Громадяни України, у тому числі, на Сході, чи у Криму, соціалізувалися в умовах аномії, прогресуючого нігілізму і депатріотизації. Це аргумент на користь зняття частини провини. Тут є провина тих президентів України, профільних міністрів силових відомств, освіти та науки, культури, молоді та спорту, які займалися якщо не саботажем, то потуранням розвалу ЗСУ, системи національної безпеки і культурного ядра нації.

Ці дії повинні бути компетентно розслідувані, а винуватці за руйнацію – притягнуті до відповідальності зі стягненням матеріальних збитків.

Частину провини за державну зраду з простих громадян можна зняти.

Але не всю.

Спостерігаючи за названими процесами, частина мешканців України все ж-таки усвідомила, що оскільки держава ніяк не зацікавлена у їх морально-інтелектуальному розвитку, опиратися

деградації треба індивідуально, транслюючи відповідний еталонний інтелектуально-гуманітарний дискурс через інститут сім'ї, родини і, наскільки це можливо, – zdeградованої освіти та науки. Знову ж-таки, можна було зробити вибір – zdeградувати чи, попри зовнішні умови, зберігати та самостійно розвивати автономну моральність, національну ідентичність, раціональність – бодай приватно.

Відплата та реабілітація. Отже, що робити з антидержавними деградантами зі зманіпульованою свідомістю, якщо частина відповідальності за такий стан психічної сфери, лежить, очевидно, не на них?

Певні заходи можуть і повинні бути реалізовані після перемоги над агресором, відновлення контролю над державним кордоном, припинення трансляції російської «геббельсівської пропаганди», встановлення бодай мінімально дієвих державних систем правочинства і т.ін.

Саме припинення дії каналів постачання маніпулятивної інформації, імовірно, призведе спочатку до своєрідного абстинентного стану, спричиненого позбавленням звичного і такого жаданого програмуючого інформаційного продукту. Умоглядно, цей стан буде характеризуватися типовими депресивно-апатичними, неврастенічними афективними явищами емоційної сфери, крайніми формами нігілізму широкого спектру адресації («всіх ненавиджу»), масовими спробами втечі у РФ, панічним страхом перед владою «укропівської хунти» тощо.

Але, як зазначають класики, змінена психіка має цікаві особливості процесів пам'яті. У зманіпульованих індивідів оперативна пам'ять суттєво домінує над довготривалою. Остання знаходиться у штучно придушеному стані, що було корисно для підміни концептів історії, забуття позитивних мотивів, дискурсів, пов'язаних з незалежною Україною тощо.

Цим морочним станом можна зкористуватися просто, підмінивши TV-продукт на український. Некритичний індивід маси після зазначеної абстиненції буде його споживати і досить

швидко (протягом тижнів) переналадить когнітивно-мотиваційну сферу з українофобської на лояльну. Зрозуміло, цьому сприятиме покращення якості життя: економічної сфери, розширення сфер свободи, медичного забезпечення, харчування тощо. Простіше кажучи, імовірно, відбудеться перепрограмування (реанімація чи пак, первинна політична реабілітація) звичним каналом – телебаченням. Зрозуміло, тут підключаться й інші канали – інститут освіти, мистецтва.

Щодо відплати, то, очевидно, всі громадяни України, які дієво продемонстрували свою неспроможність раціонально мислити, повинні бути законодавчо позбавлені права приймати участь у політичних процесах. Мисленнєво-моральні деграданти не можуть вибирати ні Президента України, ні народних обранців будь-якого рівня, ні самі бути обраними, ні приймати участь у референдумах. Вони повинні бути позбавлені права політичного голосу, бо, проігнорувавши імперативи, фактично виявили себе руйнівниками країни – колаборантами або, принаймні, сепаратистами. Вони перехотіли бути громадянами України. Очевидно, правовій системі держави треба довести до логічного наслідку це вільно виявлене не-бажання. Перелік цих осіб компетентним органам встановити буде просто – за списками так званих «референдумів».

Крім цього, їм доцільно також законодавчо заборонити будь-яку *пара*-політичну діяльність, наприклад, адміністративно-організаційну, агітаційну тощо.

Щодо відновлення повних прав громадянина України для цих осіб, то це питання дискусійне. Таке відновлення може бути передбачене, наприклад, після успішного складання спеціальних іспитів з української мови та культури і психолого-психіатричної експертизи коштами зацікавленої особи, або після проходження військової служби – аналогічно дієвим і апробованим історією системам надання чи позбавлення громадянства.

Це, так би мовити, перше «коло» своєрідного Purgatorii – обов'язкове для всіх учасників і організаторів колабораціоністських дійств.

Індивіди, які, не лише брали участь у антидержавних містечкових плебісцитах, але й добровільно стали найманцями у незаконних озброєних угрупованнях, крім позбавлення громадянських прав, очевидно, повинні бути притягнені до кримінальної відповідальності і понести покарання згідно тяжкості скоєних злочинів. При цьому, спосіб реалізації покарання і виправлення девіантної особистості повинен бути диференційним, максимально корисним для суспільства України і комплексним – це досліджувалося у відповідній монографії [Білецький, 2003].

Крім цього, послуговуючись історичними аналогіями, міркуємо, що для цих посіпак агресора, імовірно, не повинне поширюватися таке поняття, як «термін давності» злочину, а громадянські права не повинні бути відновлені ніяким чином.

Однак не можна забувати і про «позитивний» контекст відплати, який ігнорує більшість аналітиків з правознавства і, навіть, з філософії. Класики соціального вектору гуманітарної науки, скажімо, Платон [Платон, 1999], Томас Мор [Мор, 1978], Томазо Кампанелла [Кампанелла, 2014] чи просвітителі Європи [Монтень, 1991; Монтеск'є, 1955; Свіфт, 2008], наголошували на необхідності винагороди за правослужняну діяльність як реалізацію принципу справедливості у сфері соціального.

Дійсно, велике число громадян України, які, перебуваючи на окупованих територіях, зазнавали і зазнають точнісінько такого, як і всі, маніпулятивного впливу, у спроможності чинити йому спротив, зберігаючи морально-патріотичні імперативи. Зараз серед них на Донбасі, Луганщині чи у Криму, очевидно, поширюються нігілістичні дискурси звинувачувального характеру на кшталт «Україна зрадила нас». Причини цих звинувачень зрозумілі – політична воля влади дійсно слабка. Протягом років чільники держави не спромоглися рішучо діяти щодо звільнення від

загарбників всієї української землі. Натомість влада допускає навіть торгівлю та іншу комунікацію з самозваною владою ОРДІЛО, але ніяк не захищає патріотично налаштованих громадян, які вимушені перебувати під постійним і надзвичайно реальним ризиком для життя.

Тому після перемоги над агресором цю категорію людей – випробуваний, так би мовити, «кістяк нації» потрібно заслужено винагородити. Зрозуміло, ретельну і оперативну перевірку кандидатів на винагороду повинні здійснити компетентні органи. Але й сама ця винагорода повинна відповідати заслугам – пропонуємо тут, наприклад, суттєво і позитивно зменшити податки для таких осіб або їх родичів, якщо вони не просто перебували під фізично-ментальним гнітом окупаційного *Інферно*, а й зазнали розправ.

Профілактика. Не зважаючи на трюїстичність, важливо зазначити, що делінквентні прояви будь-якої етіології, у тому числі, антидержавної, легше попереджати, ніж викорінювати засобами сучасної вітчизняної пенітенціарної системи сумнівної ефективності.

В Україні терміново має бути розроблена і впроваджена комплексна Програма національної педагогіки, яка б, крім трансляції суто освітньої інформації, підхоплювала б людину змалечку і огортала б її національно орієнтованими дискурсами. Така програма має ув'язати у собі й вивести на системний і якісно новий рівень впливи досі розпорошених національно-патріотичних спільнот з різних соціальних інститутів: дозвілля, рекреації, мистецтва, науки, спорту, освіти, політики, релігії.

В Україні давно існує скаутський рух, так званий «зелений» туризм, десятки неорганізованих і не підтримуваних державою груп аматорів, які власним коштом відновлюють сакральні місця, знімають патріотичні фільми, піднімають з дна Дніпра старовинні кораблі, проводять історіографічні дослідження, етнографічні, природознавчі розвідки. Приватним коштом видаються українські поетичні та інші літературні збірки, фундаментальні

енциклопедичні праці з гірництва, української міфології, топонімії. Держава досі не зацікавлена у комплексній підтримці національної науки, системній пропаганді цікавого, інтелектуально насиченого життя, підтримці у кожного громадянина аргументованого почуття національної гордості.

Існують також галузі народного мистецтва кількатисячолітньої спадковості – писанкарство, вишивка, гончарство, ковальство, фольк-музика, спортивно-мілітарні аутентичні мистецтва тощо. Через них може бути потужно трансльований український менталітет – незалежно від гендеру, демографічної групи, економічного статусу.

Ув'язування цих практик у підтримувану державою систему громадянського суспільства і національного виховання, популяризація названих та багатьох інших різновидів діяльності серед індивідів «маси» вивела б частину з них зі згаданого єфремівського Інферно [Єфремов, 2009] та стану інфантильної телевізійної приставки і спрямувала б в бік вектору розвитку їх особистості.

Розробити і впровадити названі заходи можна доволі швидко, але на це немає політичної волі можновладців. Складається враження, що останні бажають приспати гордість, яка прокинулася після Революції Гідності.

Знову ж-таки, щодо профілактики, то Україна потребує радикального (але не революційного) очищення влади і насичення цього інституту фаховими, дієвими народними представниками, які добре розуміють, що саме Вільна Людина з притаманною українцям працьовитістю та інтелектуальністю є головним стратегічним ресурсом країни – старанним виробником, патріотичним воїном, ефективним генералом, сумлінним татком, лікарем, мамою, вчителем, вченим. Головне – не фрагментарно асфальтовані траси, велодоріжки, вітрякові електростанції, красива форма на поліцейських – це і подібне чомусь так люблять афішувати у інтернет-просторі сучасні чільники країни. Ці демонстрації доволі дивні, бо Президент, Прем'єр-міністр та інші

представники влади і політики повинні займатися більш масштабними речами.

Справжні «Отці нації» завжди віддавали перевагу налагодженню підмурівку, а не файного фасаду. Вони, не цураючись жорстких методів, розвивали суспільну мораль, правову свідомість і справедливе правочинство. Так стабілізували суспільство Китаю впроваджені системні правила конфуціанства, так вчиняли справжні реформатори, а не популісти: Авраам Лінкольн, Джордж Вашингтон, Шарль Де Голль, Лі Куан Ю, Вінстон Черчилль, Лех Валенса, розуміючи, що порядок у державі, чи економічне «диво», чи перемога у війні – похідне, наслідок. До речі, нарешті політикум повинен усунути давнішній абсурд та не-справедливість – штучно подвоєну реальність і скасувати будь-яку недоторканність будь-кого перед правочинством, бо її збереження означає продовження олігархічного (квазіфеодального) анахронізму.

Отже, комплексно розвивати інститут Суспільної моралі, від якої сьогодні в Україні залишилися сліди – очевидний пріоритет, оскільки саме його слабкість спричинила аномізіцію і доступність народу маніпулятивним технологіям.

Чи часто ми чуємо мат на вулицях, бачимо нечемних і невихованих дітей, зоологічне дригання верств молоді, дитячий алкоголізм, сміття на вулицях, групи людей, які просто тиняються у пошуках тваринних розваг? Чи має місце потужна пропаганда суспільної моралі, хоча б на рівні наочної агітації? На жаль, це риторичні питання.

Треба займатися не наслідком, а причиною, не «віз» самозакохано малярувати, а оздоровити «коня» – відновити «двигун» – інтелектуально-моральний Людський Ресурс. Ремонт доріг, дешева «зелена» енергетика тощо будуть лише пересічними прикладами з сотень подібних.

І пам'ять про дійсно видатного політичного діяча збережеться навіки.

Що зроблено так званою «ноюю» владою у контексті комплексної моралізації та інтелектуалізації суспільства? Нічого значимого і нічого помітного. Аномія і нігілізм – досі звичні модули українського соціуму.

Відновлення національного інтелекту – особливе питання. Номінально ним повинен займатися Інститут освіти та Інститут науки.

Перебуваючи у тлі вищої освіти, доводиться констатувати, що так звана «Реформа», яка реалізувалася, зокрема, у новому Законі про вищу освіту призвела до *втрати* традиційних високих освітньо-просвітницьких стандартів і свавілля у трансляції навчальних курсів студентам [Закон України «Про вищу освіту», 2014]. Виші, які стали автономними, сьогодні вільні спростити і вихолостити особистісно-орієнтовані курси дисциплін, або взагалі їх скасувати, що і відбувається на місцях. Під пафосною вівіскою національних університетів чи академій сьогодні можуть існувати своєрідні професійно-технічні училища з повною відсутністю гуманітарної складової освіти. Контролю за цією деградацією вищої освіти немає.

Не дивлячись на очевидну істину, що стати Людиною з автономною моральністю і розвиненим критичним мисленням значно важливіше, ніж просто учасником економічних стосунків, відновлення і посилення гуманітарної складової майбутнім натурознавцям, економістам, правознавцям, філологам тощо не передбачається. Галузі наук, які посилюють мисленнево-моральні компетентності – логіки, соціології, етики, естетики, релігієзнавства не є обов'язковими. Щодо філософії, то весь базовий курс читається один семестр.

Якщо називати речі своїми іменами, то так звана «реформа», не дивлячись на статтю 1.1.5 названого вище Закону, в якій написано про прищеплення «способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей», призвела до профанації конструктивного комплексного впливу на особистість і до деградації спеціаліста чи магістра лише

до вузького ремісника. Класичний контрольований і стандартний алгоритм Освіти, який формував спочатку Людину, а вже потім – специфічного фахівця, був Законом знищений.

До речі, «дух» сучасних «реформ» аж зовсім не проєвропейський. У Європі філософські курси не притісняються. Понад те, будь-яка діяльність різновекторних факультетів має потужне історично сформоване осереддя – своєрідну *вісь* всієї вищої освіти – факультет філософії. На Донбасі чи у Криму таких факультетів практично не було. Тому «маємо те, що маємо».

На наш погляд, національний вуз, який не має смислотворчого філософського факультету взагалі є кумедним нонсенсом, організаційним непорозумінням, а чиновників, які припустили такий, по суті, національний сором, а не реформу, потрібно вважати своєрідними диверсантами проти інтелектуально-морального розвитку нації.

Скасування, спрощення людинознавчих і суспільствознавчих та інших дисциплін чи безконтрольність і потурання цьому на рівні організаційної структури – Міністерства освіти і науки України – сумний модус сучасної освіти. Нігілістично налаштовані вчителі шкіл, що працюють за копійки і втрачають ентузіазм, непотрібні у автономних і тому свавільних вишах викладачі етики, соціології, філософії, логіки зі ступенями гумантаріїв, сотні тисяч студентів і школярів, яких не навчають бути Людиною, а лише мінімуму якогось ремесла – результати «реформи».

Ми можемо лише спостерігати, який стрімкий або сталий розвиток економіки показали Японія, Сінгапур, Ізраїль, Південна Корея, Китай, країни Балтії. Там, попри проблеми у економіці, які доволі скоро втрачають гостроту, постійно формується головний ресурс – дисциплінована розумна працююча і патріотична Людина. Там молодь, яка має бажання і хист, не займається плагіатом чи веселими байдиками, а по-справжньому наполегливо і зацікавлено вчиться – читає, пише *власні* праці, мислить, робить винаходи – «будує себе».

Не дивно, що в цих та інших країнах дійсно є освіта і наука, а не лише «Закони про». Як ми знаємо, там відбулися справжні реформи освітньої галузі. При збереженні і розвиткові інтелектуально-моралізуючого потенціалу філософських курсів, освіта стала інтенсифікуватися (ускладнюватися) під контролем держави, а не спрощуватися до профанаційних «автономних царств», як у нас. Традиційна гуманітарна «накачка» збереглася навіть у Республіці Беларусь і чомусь РФ зараз туди не лізе зі своїм молохом *рах russica*, хоча ряд зазначених країн доволі близько він неї територіально.

Просто головна зброя гібридної війни – геббельсівська пропаганда, заздалегідь безсила проти інтелектуальної нації, яка орієнтується у філософському континуумі «добро – зло». Націю треба енергійно виховувати. Націю треба інтенсивно вчити. Особливо, якщо нація від цього відвикла – розлінилася.

Тепер про інший соціальний ціннісно-орієнтуючий і регламентаційно-контролюючий інститут, нормальне функціонування якого створювало б потужний профілактичний ефект аномізації і моральному зубожінню – релігію.

Релігійні організації в Україні тривалий час перебували або під пресингом, або у стані дисфункції – симбіотично пов'язаними з клептократичною олігархічною клановою політикою. Друге (симбіоз) особливо стосується православної церкви з патріархатом у Москві. Відповідно спотвореній суті цієї релігійної організації модифікувалася й інформація, трансльована мільйонам людей в Україні, керованим потужною некритичною мотивацією – *вірою*.

Можна констатувати, що тематика миролюбства, прощення, смирення, орієнтації на сакральне, чистоту і духовність були підмінені синкретичними дискурсами кумиропоклонства: культами особи московського патріарха, президента РФ і національної переваги росіян.

Така псевдорелігійна діяльність повинна припинитися, а шахраї і лицеміри – публічно викриті. Фактично ряд релігійних діячів УПЦ МП перетворилися на своєрідних популярних акторів,

які, наряджаючись у спеціальний одяг, виступають перед глядачами на замовлення і за гроші конкретних політичних сил. Тому вірянам будь-яких конфесій повинно стати відомо скільки матеріальних ресурсів знаходиться на приватних рахунках людей, які себе позиціонують слугами Бога (Аллаха, Ягве, Єгови тощо). Це розкриє очі сотням тисяч наївних людей і забезпечить їх від впливу аферистів. Зрозуміло, що контролюючі системи України повинні постійно і компетентно пильнувати й унеможлиблювати антидержавну пропаганду квазі- чи псевдорелігійними персонами будь-якої церковної ідентифікації.

Навпаки, традиційні і недогматичні культу гілок аврамічних релігій, особистісно орієнтовані концепти Сходу і взагалі, будь-які конструктивні гуманістичні вчення, які орієнтують людину на розвиток внутрішньої і суспільної моральності, порядності, стриманості, тілесного і психічного здоров'я, є корисними, але їх зрощення з Державою і Правом – неприпустиме.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що саме виведення зі стану дисфункції соціальних інститутів Освіти, Суспільної моралі, Громадянського суспільства, Права, Релігії, Політики є запорукою створення профілактичних умов, які сприятимуть культивуванню не слабкої духом «людини маси», а захищеної від маніпулятивного впливу Особистості. Потрібна політична воля для цього, які і до вироблення відповідної національної Програми людського розвитку.

Сучасним чиновникам, які, можливо, але малоімовірно, візьмуть в руки цю монографію, не потрібно прикидатися наївними інфантилами і висувати контраргументи на шкерт:

– Економічний розвиток важливіший за якийсь примарний прогрес моральності та інтелектуальності нації чи формування якогось «людського ресурсу»;

– Розробка цієї комплексної Програми морально-патріотичного прогресу і впровадження системи дієвих нормалізуючих заходів потребуватиме значного часу і залучення експертів, яких в Україні надто мало.

Відомо як називається багатий можновладець, який виступає проти відродження моралі та інтелекту. Всі ці контртези хибні – і часу потрібно на розробку концепції треба не багато, бо аналоги існують і численні рази апробовані іншими країнами, і експерти є. До речі, кошторис цих заходів буде незрівнянно меншим за ті мільйони і мільярди, які задекларували наші «феодалі» – поки що недоторканні народні обранці, а економічний розвиток ніяк не постраждає. Навпаки, він «дивним» чином прискориться.

2.3. ВИКОРИСТАННЯ ДИСКУРСУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

Новітня форма війни, яку часто називають гібридною, спричинила появу новітньої зброї – дискурсивної. Мовні ігри стали невід’ємною складовою збройного протистояння. Вони обґрунтовують, підтримують та легітимують насилля, мобілізують маси, маскують справжні наміри та дії учасників конфлікту. Важливо підкреслити, що специфічною властивістю дискурсивної зброї є те, що вона – подібно до ядерної бомби – уражує весь ментальний простір суспільства, не враховуючи, де свої, а де чужі. І маніпулятор стає її жертвою так само, як і той, на кого спрямовано цю маніпуляцію. Загравшись у «мовні маневри», суспільство потрапляє у спотворену реальність, де важко відокремити брехню від правди, героїв від зрадників, добро від зла.

Яскравою ілюстрацією зазначених положень є сучасна гібридна війна, яку Російська Федерація веде проти України. Якщо порівнювати російські пропагандистські технології, то не важко помітити, що починаючи з весни 2014 року рівень емоційності, агресивності й експресії ЗМІ є набагато вищим порівняно з попереднім періодом. На думку професора Олексія Шевченка, у Росії відбувається синтез традиційних тоталітарних та новітніх дискурсивних прийомів, а саме – підміна опису явища його емоційною оцінкою, технологія евфемізму, занурення явища у більш широкий контекст та псевдо-уточнювальна конотація, «логіка контрарності» з новітніми інформаційними технологіями, які націлені на створення віртуальної реальності: телереальності чи Інтернет-реальності. Зазначимо, що російська пропагандистська машина досягла величезних успіхів у цьому процесі, вона довела характеристику уявності до повного відриву від реальності. «Казкова» реальність, створена телебаченням, паралізує самостійне мислення й мовлення більшості населення

цієї держави. Тому не дивно, що визнання окупації Криму або присутності російських військових на Донбасі розцінюється більшістю росіян як зрада національних інтересів. А цинічні заяви Володимира Путіна про готовність Росії стати посередником у врегулюванні конфлікту на Сході України сприймаються як вищий прояв гуманізму.

Сучасний соціально-політичний дискурс в Україні також характеризується агресивністю, інтолерантним ставленням до опонентів, нищівною критикою супротивників. Наші політики в пресі, на телебаченні, в Інтернеті ніби змагаються в тому, хто з них більше завдасть своєму візаві іміджевої шкоди та перетягне на свій бік більшу частину населення. Війна на Сході дається взнаки у фейсбучному та телевізійному протистоянні. Звинувачення, образи, агресія стали нормою публічного спілкування. Натомість значення візуальних образів тут є дещо меншою, оскільки не існує державної монополії влади на ЗМІ, а тому досить важко створити єдину візуалізацію подій для всіх споживачів телебачення, а ще складніше створити тотальну фейкову реальність та цілеспрямовано зомбувати населення. Масова свідомість у цьому плюралізмі думок заплутується та впадає в апатію, оскільки пересічний громадянин усе частіше «не вірить нікому». Саме тому наші можновладці головну ставку роблять на «лінгвістичні зиски», на спробу створити пропагандистську картину за допомогою можливостей слова. І в цьому процесі часто вдаються до різних мовленнєвих засобів, зокрема, епітетів, гіпербол, метафор, технології евфемізмів, навіть, ненормативної лексики та створення «новоязу». В сучасному медіа-просторі все частіше вдаються до створення лексичних фантомів, механізмом утворення яких є відрив слова від денотату, неспіввідношення між означуваним та означувальним мовного знаку.

Такі мовні маневри спотворюють зв'язок між словом і реальністю, часом нагадуючи відомий оруелівський перл: «війна – це мир». Слова-фантоми заповнюють український політичний дискурс, зокрема, все частіше чуємо про «реформи», «боротьбу з корупцією», «децентралізацію», «європейський вибір», «єдину

країну», натомість у суспільстві реально маємо сплеск корупції, імітацію реформ, розбудову авторитарної держави з сильною централізованою владою, яка видається набагато ближчою до російського, ніж до європейського варіанту, роз'єднану, розірвану ціннісно та територіально, націю.

Якщо говорити про оцінку ситуації на Сході країни, то наша влада до цих пір не назвала війну війною, а сором'язливо іменує її «операцією». Ми уникаємо називати Росію загарбником, а її військовослужбовців вважаємо «сепаратистами», «диверсантами», «найманцями». Певно соромимося чогось, побоюючись зіпсувати економічні стосунки; вживаючи слово «окупація», уникаємо слова «російська», ніби вона німецька чи північнокорейська. Не окреслюємо зовнішнього ворога, натомість постійно культивуємо образ внутрішнього ворога, створюючи все нові й нові стереотипи. Як мантру повторюємо «вони – ми», «правильні українці – недолугі сепаратисти», «духовність та культурність» Західної України протиставляємо бездуховності та жазі до матеріальної наживи України Східної. Однак, підтримуючи стереотипне мислення щодо Донбасу, наша влада, на кшталт давньокитайських легістів, потихеньку намагається «укоротити балакучим язика», тим, хто прагне ці стереотипи спростовувати. Поступово в Україні формується тоталітарна маса з гіпертрофованим псевдопатріотичним почуттям і самоцензурою.

Беручи до уваги об'єктивні та суб'єктивні складові війни на Сході України, хочу зазначити, що всі мовленнєві «зиски» відіграють визначальну роль у конструюванні конфлікту не тільки на його початку, але й сьогодні, адже вони його підтримують та підживлюють. Мовленнєво-конструктивістська «зброя» війни на Донбасі завдає людині шкоди не менше, ніж залпи «Градів». Доречним у цій ситуації є вислів російського політехнолога Марата Гельмана: якщо ти працюєш у газеті, то це можна порівняти зі стрільяниною з автомата, а якщо ти працюєш на TV, то це все рівно, що керувати бомбардувальником.

Будь-яка війна загалом, й особливо війна гібридна – це специфічний спосіб ведення діалогу, коли смисли й думки аргументуються за допомогою сили. Але не слід забувати, що в діалозі крім двох сторін, що спілкуються, завжди присутня й третя сторона, – що слухає. Як зазначає Андрій Єрмолаєв, «...«мовчазний третій» – той або ті, хто не має своєї сформульованої «правди», шукає відповідь у самому діалозі, в якому домінують уже заявлені «правди». Але якщо в мирному діалозі головна мета його учасника – спроба показати істинність своїх поглядів і пропозицій, то у війні як діалозі – це знищення супротивника як можливого конкурента в боротьбі за правду. Війна – це завжди діалог на знищення» [Єрмолаєв, 2016].

Відповідно, й перехід від стану війни до миру також можна розглядати як діалог з принципово іншими настановами. Якщо діалог-війна спрямований на перемогу однієї сторони, то діалог-мир передбачає визнання за опонентом права мати свою позицію, висловлювати власні думки, як мінімум, бути почутим.

Саме таким шляхом, на наш погляд, має відбуватися й вирішення конфлікту на Сході України. Станом на сьогодні такого діалогу поки ще немає, а є два самостійних дискурси, які вибудовують опоненти, впевнені у своїй правоті, не бажаючи поступатися один одному в будь-яких питаннях. Принципова неможливість і водночас невідворотність діалогу-миру актуалізує гасло «Почуйте Донбас», яке приписують Рінату Ахметову і яке було висміяне свого часу Києвом. Адже воно передбачало, що існує інша позиція, інше бачення проблеми й інше її розв'язання.

Події в Україні свідчать, що центральна влада не змогла, а може й не захотіла почути, зрозуміти, прийняти. Тому в кожній зі сторін накопичилася безліч претензій, які дуже часто заважають зрозуміти один одного, породжуючи все нове протистояння.

Найголовнішою претензією України до Донбасу є факт зради державності України та заклик на її територію іноземного агресора. Однак жителі Л/ДНР звинувачення в зраді переводять в іншу площину, апелюючи до подій 1991 року, коли розпадався

Союз, і сепаратистами стали саме прихильники української державності. Найбільш одержимі взагалі заперечують факт існування України як держави. Росія для них – не просто правонаступниця СРСР, це єдина батьківщина, якій вони ніколи не зраджували, а Донбас – її уламок. По відношенню до України вони перебували в стані «внутрішньої еміграції», живучі спогадами й надіями на відродження Союзу. Інші ж, лояльно налаштовані до України, теж висловлюють образу на адресу Києва, вважаючи, що після Майдану й «руської весни» він покинув їх напризволяще один на один з новою владою, що «брязкає зброєю». На Донбасі відразу всі стали зрадниками, тільки одні зрадили Україну, інші – «руській» Донбас.

Будь-яка війна – це складне соціальне явище, яке засвідчує, що протиріччя, які раніше маскувалися та яких не помічали, вийшли з-під контролю й вимагають на своє вирішення. Тому, безумовно, є активна сторона, яка ініціювала конфлікт, а є й пасивна, яка страждає, на яку цей конфлікт обвалюється з усією силою, не шкодуючи нікого. Однак, аксіоматичним є й положення про те, що у війні завжди винні обидві сторони в більшій чи меншій мірі.

Аналізуючи світову практику вирішення соціальних протиріч, слід зробити висновок, що без поступок, без втрат для обох протилежних сторін конфлікт вирішити неможливо.

Той факт, що гібридна війна на Донбасі має переважно дискурсивну природу, аж ніяк не заперечує наявності об'єктивних причин та протиріч, що зумовили конфлікт. Специфіка подій на Сході України є такою, що зазначені суперечності багаторазово посилювались і штучно культивувались у масовій свідомості. Від самого початку конфлікт віртуозно конструювався в медіа-просторі, потім підключилася «гуманітарна допомога» у вигляді важких видів озброєння, тепер цей конфлікт став одночасно й дискурсивним (постійно нагнітається уявне й реальне протистояння Києва й Донецька), й військовим (протистояння підкріплюється бойовими діями й обстрілами населених пунктів з

обох сторін). Політичні, економічні заходи української влади все більше відштовхують жителів окупованих територій від недавньої їх батьківщини – України. В душах людей визріває великий «гнійник» образ і претензій. І якщо ми говоримо про примирення й постконфліктну реабілітацію, то ці образи необхідно не замовчувати, а, навпаки – осмислювати, робити предметом діалогу-миру.

Зважаючи на все сказане вище, спробуємо виявити претензії Донбасу до України у тому вигляді, як вони висвітлювалися в матеріалах преси «народних республік». Як вже зазначалось раніше, одним із інструментів ведення гібридної війни, її джерелом, в якому дискурсивними методами конструюється й постійно «підживлюється» конфлікт, є засоби масової інформації: преса, теле- й радіомовлення, Інтернет-ресурси. У змістовному плані подану в названих джерелах інформацію можна метафорично визначити як дискурс кривд й образ.

Не нами помічено, що позиція скривдженого – це завжди позиція вразливої, слабкої людини, але, разом з тим і зручна поза, коли з точки зору суб'єкта образи «всі винуваті». Як пише Костянтин Банников, «мода ображатися на весь світ, на власне середовище існування виникає не в традиційних суспільствах, а в лімінальних, які потрапили в проміжок між традицією й цивілізацією. Багато в чому це пояснюється переживанням власної неспроможності, що може бути притаманне як маргінальним особистостям, які втратили своє місце в суспільстві, так і народам-маргіналам, які втратили своє місце в глобальному перерозподілі ресурсів і виробництв» [Банников, 2014].

Безумовно, думаючи жителі Л/ДНР розуміють, що якщо молоду республіку «не прибере до рук» або Росія, або Україна, то вона має всі шанси стати політичним маргіналом, подібно до Абхазії, Придністров'я, Південної Осетії. У сучасному глобалізованому світі існування таких маргіналів є можливим, але в їх соціумах, ще в значній мірі традиційних, виникають серйозні проблеми з ідентичністю, що породжує маси неолюмпенів, які не

знають, хто вони, але впевнені, що в їх незадоволеності собою винні не вони самі. «Скривдженість – це поза розуму, який не справляється з інформаційним потоком. Стрімка глобалізація, що міцніє з кожним проданим смартфоном, з кожним новим акаунтом у соцмережах, руйнує традиційну систему ідентичностей в локальних культурах задовго до того, як їх носії соціалізуються в культурах глобально-інформаційного порядку» [Банников, 2014].

Як правило, найбільш образливими (і саме вони є найбільшими кривдниками) є такі міжнародні політичні суб'єкти, як бідні країни третього світу, молоді держави, колишні колонії, народи без держав. Л/ДНР можна віднести як до «молодих держав», так і до «народів без держави». Політична еліта новоутворених «республік» своєю поведінкою демонструє одночасно і скривдженість, і агресивність, яка виливається в потоки образ на адресу України. Крім психологічної «пози скривдженості» жителів самопроголошених республік («нас всі покинули») на їх стан впливає шквал суперечливої, відверто брехливої інформації і, звичайно ж, реальні політичні, економічні факти негативних дій української влади.

Коли читаєш місцеві газети, такі як «Новоросси́я», «Донецкая республика», «Енакиевский рабочий», «Вечерняя Макеевка», «Харцизский рабочий» створюється враження, що Росія вже прийшла, комунізм на Донбасі ось-ось буде побудовано, й усі жителі страшенно зрадіють цій події. Причому, якщо в газеті «Новоросси́я» друкуються статті, що мають аналітичний характер, з авторами яких можна дискутувати, наприклад, з військкором «Єжом» або військкором «Гвардейцем», то в районних газетах розповідається про успіхи державного будівництва нових республік, причому замітки в основному не авторські, а друковані від імені редакції, тобто такі, де подано однобічне («правильне») бачення всіх проблем. Уся преса ДНР «рясніє» матеріалами з критикою на адресу української влади, українських військових, матеріалами про економічні прорахунки України. Для ілюстрації своїх висновків журналісти «Новоросси́и» і «Новостей ДНР» усе частіше використовують критичні матеріали українських ЗМІ,

спотворюючи інформацію у вигідному для себе ракурсі. Причому простежується маніпуляція заголовками матеріалів, коли самою назвою уже задано переважно негативний тон сприйняття статей, навіть тих, які мають відносно нейтральний або інформативний характер.

Цікавим є те, що одні й ті самі події, що відбулись у світі, описано з дзеркальною протилежністю в українській та «республіканській» пресі. У статті «Ахметов, волонтери та російське коріння – як про це пишуть журналісти окупованого Донецька» преса ДНР характеризується в такий спосіб: «Іде відверте відстоювання російської точки зору й безпідставне акцентування тільки на негативі в описі подій в Україні. Російська пропагандистська машина має значний вплив на жителів окупованих територій. Незважаючи на те, що риторика сепаратистських ЗМІ стає більш нейтральною, сприйняття України все одно є негативним. У разі розв'язання військового конфлікту на Сході України й повернення окупованих територій – несприйняття всього українського місцевими жителями є досить сильним» [Ахметов, волонтеры, 2015].

Зауважимо, що в матеріалах донецької преси чітко простежується авторство місцевих журналістів і авторство їх російських колег. У матеріалах місцевих журналістів має місце більш-менш виважена інформація про ситуацію в місті, спостерігається збалансована подача матеріалів. У газеті «Московский Комсомолец. Донбасс» матеріали, які були підготовлені «місцевими» журналістами, маркуються он-лайн адресою донецької редакції (mk-donbass.com.ua), інші – російського офісу (mk.ru). При цьому матеріали донецької редакції становлять 2 сторінки з 30, що свідчить про те, що інформаційний простір ДНР знаходиться під контролем Росії. Велика кількість публікацій про політичну, економічну, соціальну ситуацію в РФ, про невтомну турботу президента Володимира Путіна про своїх співгромадян, про добробут простих людей в цій країні, створює стійку ілюзію того, що мешканці ОРДІЛО живуть у Росії. Ще

більше ця ілюзія набула свого онтологічного статусу після введення рубля як основної валюти Л/ДНР навесні 2015 року.

Зауважимо, що для друкованої продукції «молодої республіки» характерною є риторика ненависті, яка простежується в кожній аналітичній статті. «За короткий в історичному значенні період гострої фази української політичної кризи 2013-2014 років публічна риторика в російськомовному інформаційному просторі зазнала величезних змін. По суті, мова ненависті вирвалася з маргінесу і перетворилася на мову повсякденності. Мова ненависті провела демаркаційну лінію між українським і російським суспільствами й розколола ці суспільства зсередини. Соціальні мережі, які є важливим елементом суспільної комунікації, перетворилися на фронт інформаційної війни, де вже складно відрізнити найманих ландскнехтів від «ідейних обивателів» [Скоркин, 2014: 3]. Риторика ненависті отруює, перш за все, російськомовний простір – спільний для Росії й України, чим завдає непоправної шкоди міжкультурному діалогу. Люди, продовжує Костянтин Скоркін, говорять однією мовою не для того, щоб краще один одного зрозуміти, а для того, щоб найбільш витонченими способами один одного образити.

Так, дійсно, й росіяни, й жителі Східної України говорять однією мовою. І цей факт є однією з причин сприйняття російських військових на Донбасі як «визволителів», в той час як українська мова в масовій свідомості часто сприймається як чужа, і тому до носіїв цієї мови можна застосувати будь-які епітети типу карателів, фашистів, бандерівців. «Політична мова ворожнечі, – зазначає політолог Глеб Павловський, – сама скасовує простір публічної політики – це місце для демократії – і розмічає його так, щоб воно стало рекогносцирувальною схемою прифронтових зон. Тут, щоб захиститися, нібито треба вдатися до превентивного викриття злочинів або перейти під захист когось, хто це насильство практикує... Мова ворожнечі, що проникає в публічну сферу, не шукає реального ворога. Вона його активно придумує, творить з реального оточення самим найменуванням» [Павловський, 2010].

Вербалізація образи відбувається у формулюванні претензій жителів Л/ДНР до України, причому цей процес почався досить давно, ще до самопроголошення «народних республік». Склавши кістяк Партії регіонів, «червоні директори» та комсомольські ватажки поступово впроваджували в масову свідомість агресивні стереотипи сприйняття іншої частини України, провокуючи, в такий спосіб, зустрічну агресію з боку інших регіонів країни. Хоча схожі тенденції щодо формування мови ненависті були характерними й для політичної еліти Галичини. Сьогодні вже складно визначити історичну правоту конфлікуючих сторін, оскільки кожній з них притаманний власний набір претензій, який не співвідноситься з протилежною логікою й не сприяє підтримці діалогу, а, навпаки, прагне його припинити як непотрібний, «безглуздий», що не веде до жодного позитивного результату. Однак, мати чітке, обґрунтоване формулювання претензії – це перший крок до розмови, яка рано чи пізно має початися.

Однією з головних претензій жителів Л/ДНР до України є недотримання законів України нею самою, тобто юридичний волюнтаризм. Про це йдеться в статті «Державі Україна закон не писаний» «військкора Єжа» в газеті «Новоросси́я» № 23 від 24 лютого 2015 року [Военкор Еж, 2015: 3]. Аналізуючи причини конфлікту на Сході України, автор пише про те, що українські чиновники не дотримуються Конституції України, демонструють юридичну неграмотність, хитрість, вдаються до юридичної софістики. Так, основним положенням української Конституції, та й конституцій західних країн є рівність перед законом «всіх – і президента, і чиновників, і двірників, і слюсарів». Автор зауважує, що «насправді ніякого дотримання закону, як і рівності перед ним, у побудованому на хвилі військового перевороту суспільстві немає й не передбачається» [Военкор Еж, 2015: 3].

Події 2013-2014 років суперечать Кримінальному кодексу України, статті 109, яка має назву «Дії, спрямовані на зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади». Покарання, передбачене за цей злочин – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років. Таким чином, на думку

«військкора», «дії учасників Євромайдану, а особливо його лідерів підпадають під кримінальну відповідальність» [Военкор Еж, 2015: 3]. Президент, який утік, мав бути відстороненим від своїх обов'язків хоча б за формальними ознаками. У статті 108 Конституції України приводом для дострокового припинення повноважень Президента України можуть стати чотири варіанти розвитку подій: «відставка, неможливість виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я, зміщення з поста в порядку імпідменту, смерть». Таким чином, «Олександр Турчинов не мав ні морального, ні юридичного права не тільки на обіймання посади <Президента України>, але й на прийняття будь-яких документів» [Военкор Еж, 2015: 3]. Аргументація досить продумана, але як контраргумент можна висунути положення, що Олександр Турчинов став тимчасово виконувати обов'язки Президента в результаті рішення Верховної Ради України – законодавчого органу, склад якого формувався на основі всенародних виборів задовго до Майдану, й претензій до легітимності якої не повинно бути. Хоча, ймовірно, процедуру з відсторонення від влади президента Віктора Януковича, дійсно, не було дотримано.

Другим незаконним рішенням української влади, на думку Єжа, є «...так звана «антитерористична операція». Адже рішення про її початок було ухвалено, по суті, нелегітимним президентом» [Военкор Еж, 2015: 3]. Правда, автор забуває, що АТО було введено не на порожньому місці, не заради розваги громадян, а як реакція на реальну загрозу втратити Схід країни слідком за блискавично захопленим Росією в ході спецоперації Кримом (це відкрито визнав навіть Володимир Путін). Військкор Йож якось делікатно замовчує: факт появи у Слов'янську групи Ігора Стрелкова (Гірка), формування сепаратистських загонів «ополченців», розстріл ними співробітників СБУ, захоплення адміністративних будівель, відділень міліції, тортури і вбивства місцевих активістів, у тому числі депутата міськради Володимира Рибак, заклик торувати коридор на з'єднання з Кримом, Одесою та Придністров'ям, провести референдум про відокремлення

Донбасу, наступати на Одесу, гасла «Росія, прийди», «Путін, введи війська» тощо. Тому та «правда», яку подають на сторінках газет, має половинчастий, потрібний і зручний для маніпулятора характер.

Далі автор, виправдовуючи події на Сході України з боку Л/ДНР, наводить цитату з «Декларації незалежності США»: «...Коли існує низка зловживань і насильств, незмінно підпорядкованих одній і тій самій меті, що свідчить про підступний задум змусити народ змиритися з необмеженим деспотизмом, повалення такого уряду і створення нових гарантій безпеки на майбутнє стає правом і обов'язком народу...» [Военкор Еж, 2015: 3]. Цитоване теоретичне положення з Декларації в цій статті постає підставою для виправдання дій Л/ДНР щодо Києва. Однак, те саме положення може повністю бути підставою для подій на Євромайдані, коли народ повстав проти агресивних і злочинних дій чинної на той момент влади. Очевидно, головною претензією жителів Л/ДНР до України є не просто недотримання законів, а повалення президента Віктора Януковича, який був «хоч і мерзотником, але своїм». Слід зазначити, що «носії» проукраїнських настроїв, люди, що залишилися в Донецьку, схиляються до думки про те, що в разі звільнення представник Президента України тут обов'язково повинен бути вихідцем з Донбасу.

«Говорячи юридичною мовою, – пише далі військкор Йож, – населення Донбасу, побачивши які чиняться в столиці злочини, ухвалило рішення відстояти інтереси держави» [Военкор Еж, 2015: 4]. Виникає питання, на яке складно дати однозначну відповідь: якої саме держави? І чиї саме це інтереси – України? Росії? «Сім'ї»? Ахметова? Простих людей?

Не може залишитися поза увагою й той факт, що 28 лютого 2014 року депутати Донецької міської ради звернулися до Верховної ради України й українського народу з вимогою роззброїти незаконні збройні формування Майдану, відновити дію скасованого «мовного закону» й будувати в подальшому

економічні відносини центру й регіонів на принципах бюджетного федералізму. «Події, що стрімко розвиваються останніми днями, – сказано в зверненні, – викликають тривогу й занепокоєння в серцях, умах жителів нашого міста. Фактична відсутність президента, паралізований Кабінет міністрів і озброєні люди на вулицях деяких міст України – це сьогоднішня реальність, яку важко сприймати розсудливим жителям Південного Сходу України. Для нас є неприйнятним жодний силовий сценарій розвитку подій. Радикальні сили шляхом тиску, залякування та брязкання зброєю намагаються посіяти в наших душах страх і диктувати свою волю. Спираючись на підтримку своїх виборців, ми уповноважені заявити про те, що такі спроби є марними». Від імені жителів всього Південного Сходу України донецькі депутати висунули вимогу, щоб парламент не допустив дискримінації та утисків за політичними, етнічними, національними або мовними мотивами. «У місті Донецьку достатньо розсудливих сил, здатних протистояти революційної доцільності. Наші пам'ятники – це історія міста й поколінь, нікому не дозволено її торкатися. Вимагаємо для збереження на Україні громадянського миру взяти до уваги думку жителів Південного Сходу й не допустити утисків за будь-якими мотивами – політичними, етнічними, національними чи мовними» [Донецк выдвинул..., 2014].

Формалізуючи свої вимоги, депутати Донецької міської ради заявили про необхідність: 1. Ухвалити відповідні рішення, які приведуть до врегулювання відносин у суспільстві. 2. Відновити дію закону України «Про засади державної мовної політики». 3. В основу відносин між державою й регіонами закласти принципи бюджетного федералізму. 4. Враховувати історичні й культурні особливості регіонів і припинити нав'язувати трактування історичних подій. 5. негайно роззброїти всі незаконні збройні формування на території України. 6. Не призначати керівників адміністративних силових органів без урахування думки рад. Депутати Донецької міської ради також заявили про те, що не підтримують проявів націоналізму й просять народних депутатів, обраних від Донецька, оголосити ці вимоги з трибуни Ради

[Донецк выдвинул..., 2014]. Таким чином, спроба врегулювати конфлікт, який локалізувався на той момент у Києві й іще не перекинувся на Донбас, депутатами Донецької міської ради була зроблена.

Інше питання, що абсолютно раціональні вимоги, які висувались у цьому документі, не були почуті і прийняті до уваги. У зв'язку з цим активістами сепаратистського руху висловлюється претензія щодо посягання Києва на ціннісні підвалини Донбасу, який ототожнюється з сегментом «руського міру». Так, наприклад, лідер громадської організації «Новоросси́я» Павло Губарев у своєму виступі на тему «Україна як загроза євразійської інтеграції» на Московському форумі «Геополітичні й цивілізаційні загрози євразійської інтеграції» визначив три «кити», на яких будувалася «незалежна Україна», а саме «український націоналізм, український унітаризм і український олігархізм». Він зазначає, що «український націоналізм природним чином перетворився на офіційну людиноненависницьку ідеологію – укронацизм. Ідеї укронацизму не просто виправдовують, а закликають і стверджують необхідність етноциду щодо росіян. Цю ідеологію відродили на Майдані, й вона стала авангардом і штандартом Майдану. Силами українського нацизму була досягнута поставлена первинна мета – насильницьке повалення законної влади – державний переворот» [Губарев, 2015: 3].

Кожну фразу, кожне положення виступу Павла Губарева можна й необхідно опонувати. Адже, насправді, після таких «теоретичних» демаршів ставлення російської влади й обивателів до України стає все гіршим. Звинувачення в нацизмі більшості людей, що стоять на Майдані є не просто голосливим, а й образливим. У своєму виступі Павло Губарев навмисно ображає українців з тим, щоб не відбулася комунікація. Як зауважує Олександр Баун, «якщо сторони не хочуть чути одна одну, але не можуть перервати спілкування, тому що до їх чеснот належать відкритість, поліфонія, множинність висловлювань і думок, зручно ефективно перервати спілкування, пославши каналом комунікації плювок. Якщо до приписуваних собі чеснот входить

уміння слухати інших, а слухати їх не хочеться, а хочеться слухати тільки себе, образа – кращий вихід з ситуації» [Баун, 2014].

Як образи, до яких вдаються конфліктуючі сторони в бажанні образити інакомислячих, постають негативні гетеростереотипи, що фіксують у протилежній соціальній групі якості й риси, яких не поділяє власна спільнота. Іноді такі стереотипи мають реальні підстави, іноді ґрунтуються на вигадках, але частіше за все є наслідком того й іншого, а помічений негативний момент багаторазово посилюється пропагандою, перетворюючись на своєрідний ярлик, «підвішений» до опонента. «Вся комунікація сторін головного конфлікту Східної Європи й одного з головних у світі побудована на обміні образами – чим важче, тим краще працюють: лугандони, рашисти, ху@ло, Рашка, укроп, майдауни, Даунбас, фашисти, бандерівці, імперці, гейропа, гегемоністи, карателі, хунта» [Баун, 2014].

Тут необхідно зробити невеличкий відступ, зазначивши, що цитований виступ Павла Губарева демонструє мову ненависті на практиці, яка своїм корінням сягає радянського новоязу. Саме в межах ідеологічного протистояння, що охопило політичний дискурс, сталася справжня реабілітація цього мовного феномену.

Як відомо, ідеологія й оживає в свідомості людей завдяки мові й мовній політиці. Система комуністичної пропаганди створила розгалужений глосарій для позначення численних ворогів. Наприклад, нового життя набуло слово «хунта». За радянських часів ним зазвичай маркували військові диктатури в країнах Латинської Америки. Словник Ожегова дає наступне визначення: «Військове реакційне терористичне угруповання, що захопило владу і встановило терористичну диктатуру». В іспанській мові слово «хунта» не має будь-якої негативної конотації і означає «раду» (в значенні дорадчого органу влади), «союз», «об'єднання». Але в російській традиції воно має однозначно негативний відтінок. Добре знайомий з радянським ідеологічним інструментарієм Володимир Путін особисто дав поштовх для реанімації цього радянського терміна, назвавши

«хунтою» київський уряд, який взяв владу після втечі Віктора Януковича. Хоча нічого типологічно спільного з військовою диктатурою латиноамериканського зразку київський режим не мав, слово «хунта» швидко прижилося, перетворившись на газетний штамп.

Аналогічних перетворень зазнало й слово «карателі», яке сьогодні вживають по відношенню до військовослужбовців ЗСУ. Воно сягає ще більш раннього пласту радянського пропагандистського словника – часів Другої Світової війни («німецько-фашистські карателі»). До того ця лексема потрапила до радянського лексикону зі словника російської радикальної преси початку ХХ століття, що викриває «царських карателів», які придушували повстання селян та іногородців в Російській імперії. Іноді йшлося й про «російських карателів» – так називали учасників проведення антитерористичної операції на Північному Кавказі.

Характерним є те, що й українська влада замаскувала бойові дії на Сході України, спрямовані проти сепаратистів, під юридично аморфну «антитерористичну операцію» (АТО), як це робили їхні російські колеги щодо Чечні й Дагестану. В цієї словесної маски також радянське коріння, адже визнати існування будь-якого громадського руху, спрямованого проти влади, означало визнати існування соціальної бази для нього, що з ідеологічної точки зору для комуністів, які говорили від імені всього народу, було б неприпустимим. Тому повстанські рухи, як правило, маркувалися як «бандитизм», тобто маргінальне явище, що відірване від широких мас і являє собою свідомих відступників.

Отже, й російська, й українська сторона в ідеологічних цілях використовує повністю більшовицький прийом дискредитації супротивника як явного маргінала і злочинця. У цьому викривленому пропагандистському дзеркалі київські політики, легітимізовані президентськими й парламентськими виборами, виявляються самозванцями, які захопили владу в ході військового

перевороту, а рух донбаських сепаратистів, хоча й має масову соціальну базу, оголошено терористичною організацією. Але повернемося до аналізованого виступу Павла Губарева: «Український унітаризм став основою створення мілітаристського тоталітарного режиму й перетворення демократії, що народжувалася, на військову машину для війни з власним народом і сусідніми державами. В Україні стало нормою принижувати росіян, піддавати дискримінації російську мову й культуру» [Губарев, 2015: 3]. Природно виникає питання: про яку Україну пише Павло Губарев – про реальну або «віртуальну», вигадану ним для досягнення певних політичних цілей і вирішення своїх політичних завдань?

Історія людської думки й людських відносин свідчить про те, що будь-яке теоретичне положення потребує аргументації, яка може бути будь-якою, як істинною й логічно грамотно вибудованою, так і помилковою. Причому, багато відомих ораторів і політичних діячів для досягнення корисливих цілей не гребували й не гребують ніякими аргументами, включаючи й брехливі. Як жителька довоєнного Донецька вважаю, що такі теоретичні викладки відверто є брехнею. Але якщо тверезо мислячі громадяни Східної України згодні з тим, що це брехня, то громадяни Росії в основній своїй масі щиро вірять цим словам. Хоча такі заяви Павла Губарева все-таки є небезпідставними, завжди знайдуться люди, які перехоплюють через край у мовному питанні, адже саме воно є питанням політичним, яким, борючись за свій електорат, вміло маніпулюють політики, що йдуть на вибори.

Більше того, відомі окремі випадки дискримінації та приниження української мови на Донбасі навіть на офіційному рівні. Наприклад, депутат Луганської обласної ради від Партії регіонів Родіон Мірошник заявив: «Виходить, що на цій мові якщо ми вчимо дітей, то позбавляємо їх всього, ростимо просто недорасу». Його донецький колега Микола Левченко стверджував: «Українська мова – мова фольклору. З наданням статусу державної російській мові необхідність говорити українською

просто зникне. Це не мова науки. А російська мова – мова науки, мова цивілізації... Давайте будемо реалістами. Друга державна мова не більше, ніж формальність. На Україні державна мова повинна бути одна – російська. І так рано чи пізно буде» [Русский язык..., 2007].

Тому в оцінці ситуації в Україні дуже важливими є адекватні, критичні роздуми російських журналістів, політиків, громадських діячів, які висвітлюють події не в руслі кремлівської пропаганди, а намагаються об'єктивно розкрити реальний стан справ. Російський блогер Антон Орехъ пише про те, що в Росії процвітає індустрія брехні, правда, дуже часто неякісної. Слідчим комітетом Росії написана «Біла книга» про звірства бандерівців, а також звірства проти російськомовного населення. «І це знову брехня. Тому що немає в Україні цілеспрямованого винищення росіян, як немає там і ніяких каральних загонів фашистів і бандерівців. На Україні йде війна. І там дійсно вистачає злочинів і звірств – причому з усіх сторін» [Орехъ, 2015].

Третім основним чинником української державності Павло Губарев називає український олігархізм. Певною мірою з його характеристикою українського олігархізму можна погодитися. «Український олігархізм у сучасній Україні є найпоказовішим взірцем продажності українських еліт, які передали країну під зовнішнє управління. Український олігархізм звів до торгів політичний процес, законодавчий процес, тобто всі рушієні сили нормальної держави. Все вирішувалося через торги між олігархами» [Губарев, 2015: 3]. Разом з тим, не варто забувати, що антиолігархізм був однією з провідних тенденцій Майдану 2013 року. Крім того, нинішнє керівництво Л/ДНР аж ніяк не поспішає боротися з олігархами, прекрасно уживаючись з тими з них, кого вважає «потрібними» й «правильними». Таким чином, суть питання полягає не у викоріненні олігархату як такого, а в перерозподілі власності на користь еліт утворених республік.

У своєму виступі Павло Губарев дає волю своїй уяві, називаючи Україну європейською загрозою. «Українські еліти, –

стверджує він, – що перекроїли український соціум відповідно до своїх геополітичних інтересів, ставлять собі за мету створення на території України нової військово-нацистської машини-держави... У Європи, як і в Євразійського Союзу залишається один єдиний шанс на своє майбутнє – об'єднання на чолі з Росією, якщо буде потрібно, у збройній боротьбі зупинити відроджувану україно-нацистську чуму ХХІ століття» [Губарев, 2015: 3].

Яких же заходів необхідно вжити для запобігання діям «україно-нацистської чуми»? Рецепт випускник істфаку вишукує в рішеннях Потсдамської конференції 1945 року щодо поваленої Німеччини. Тільки там була політика «чотирьох Д» (демократизація, денацифікація, демілітаризація, декартелізація), а тут – трьох, але теж «Д» (денацифікація, деунітаризація, деолігархізація).

Перший крок, згідно з Павлом Губаревим, – денацифікація. «Денацифікація – це система заходів щодо викорінення насамперед в умах людей усіх нацистських стереотипів, шаблонів та ідеологем, серед яких і насаджується ідея про винятковість одного народу, ідея про споконвічну ворожнечу російського й українського народів» [Губарев, 2015: 3]. Дивно чути такі слова від члена ультраправої молодіжної організації («Російська національна єдність Баркашова»), але вони є глибоко симптоматичними.

З одного боку, наклеювання українцям ярлика «нацисти» обумовлено бажанням якомога сильніше образити опонента, бо немає в історії слов'ян більш жорстокого й низького ворога, ніж нацисти. В такий спосіб забезпечується сатанізація противника. Очевидно, нанесена Великою Вітчизняною війною історична травма не була належним чином переосмислена і зжита. Внаслідок цього простим обивателям легше сприймати війну у спрощено-шаблонних формах переможної риторики, ніж намагатися зрозуміти, відчути, тим більше пробачити. Таке спрощення як спосіб своєрідного психологічного захисту сприяє граничній дихотомії – «свої-вороги». Свої – це народ-переможець,

радянський народ, Росія; вороги – це фашисти, НАТО, українці. Все гранично просто і зрозуміло.

З іншого боку, звинувативши Україну в нацифікації без будь-яких на те підстав, вимагати від неї денацифікації, щонайменше, є софістикою. За якими критеріями можна оцінити динаміку денацифікації України? Максим Кантор у статті «Імперія навиворіт», наприклад, переконливо демонструє, що фашистські тенденції більш характерними є для Росії, аніж для України. «Назвати протестний рух України «фашизмом», – пише він, – а Росію, що бажає поглинути колишню колонію, уявити борцем з фашизмом – це красивий хід. Національний опір колоній дійсно набуває потворних форм, але до фашизму відношення не має. Між карбонаріями й чорносорочечниками – суттєва різниця. Однак події сьогодення були перенесені в дискурс минулого століття – й мільйони повірили, що ті українці, хто повторює гасло націоналіста Бандери, дійсно винні у Волинській різанині. Вживають термін «нацисти» по відношенню до українських солдатів, які обороняють територію своєї країни, – події Великої Вітчизняної війни переплели з подіями сьогодення. В сучасних умовах минуле все в більшій мірі стає полем дискусивних битв, а тема Великої Вітчизняної війни стає величезною частиною російського історичного нарративу» [Кантор, 2014].

Аналіз соціально-політичного дискурсу передконфліктного й безпосередньо конфліктного періодів впритул підводять до висновку про бажання опонентів переносити аргументацію в минуле, в глибини історії, шукати етичне виправдання своїм діям в образах і кривдах, яких були раніше завдано вже не щодо самого учасника конфлікту, але до його предків. Підставою для східноукраїнського конфлікту стають незагоєні ментальні травми. Історія російсько-українських відносин є живильним середовищем для зростання ненависті на ґрунті застарілих комплексів, пов'язаних, насамперед, з непережитою й невідрефлексованою проблемою радянської спадщини, проживання та переживання досвіду тоталітаризму. Якщо для більшої частини українців розпад

СРСР – момент набуття незалежності від імперії, то для росіян і частини жителів Криму й Донбасу, висловлюючись словами Володимира Путіна, – «найбільша геополітична катастрофа».

Очевидно, що зі свідомості українців потрібно викоринювати комплекс неповноцінності в масштабах нації, який формується поволі, непомітно, починаючи зі шкільного віку, а саме під час вивчення історії України. Всю історію нашої країни подано як історію образ і невдач. З одного боку, це можна пояснити тим, що після розпаду СРСР постало питання про культурну, політичну ідентичність українців і протиставлення їх росіянам. З іншого боку, цей процес дещо затягнувся, й акценти були зміщені на негативні для України історичні події. На початку 2000-х років в українській науковій спільноті було порушено питання про методику викладання історії України у школі та у вищих навчальних закладах країни. На думку багатьох істориків, необхідно прищеплювати молоді думку про те, що історія України – це не тільки історія «стогону великого», а й історія перемог, успіхів, досягнень. Необхідно враховувати той факт, що історична наука також має дискурсивний характер, і багато в подачі матеріалу залежить від «точки відліку» дискурсу. Якщо в основу цього дискурсу ми закладаємо дружбу Росії та України, їх єдину історію, то це буде одне бачення історії. Але якщо намагатися провести лінію самостійності України, то це буде абсолютно інше бачення.

Другим пунктом дискурсивної «боротьби з Україною» є деунітаризація. «Деунітаризація – це той самий процес федералізації, проти якого так нещадно боролись усі українські нацисти, олігархи та їхні західні господарі». Вимоги деунітаризації сучасної України червоною ниткою проходить у багатьох виступах Павла Губарева. На сьогоднішній день у політичному дискурсі як Л/ДНР, так і України маємо дилему: «Федералізація / децентралізація», дозвіл розв'язання якої, на думку багатьох, має врегулювати східноукраїнський конфлікт. На наш погляд, тут мають місце «мовні ігри». Адже за своїм змістовним наповненням децентралізація мало чим відрізняється

від федералізації. Але форма, а головне, – авторство ідеї федералізації, не дозволяє Києву погодитися з нею. Фактично вимоги щодо федералізації, що висувалися з боку керівництва щойно утворених «республік», неодноразово озвучували і Володимир Путін, і Сергій Лавров, й інші російські лідери. Ймовірно, саме тому українська сторона пропозицію перейти до федерального устрою ігнорує, пропонуючи замість цього «децентралізацію» влади. Федералізацію відкидають саме тому, що її домагається Росія. Швидше за все, якби ця умова для врегулювання конфлікту спочатку була б запропонована іншим політичним гравцем, наприклад, Німеччиною, яка б до того наполягала на цьому, реакція української влади могла б бути зовсім іншою. Керівництво Л/ДНР, щоб помститися відкидає пропозицію про децентралізацію влади, вважаючи її неприйнятною для нормального функціонування «республік». Зауважимо, що вимоги про федералізацію як форму політичного устрою були винесені на «порядок денний» якимось поспішно, в стані масової істерії. Досить згадати ті події, які привели до «референдуму» на Донбасі. На сьогодні вже є очевидним, що було розіграно російський сценарій розвитку подій на Сході нашої країни. Багато донбасівців на період проведення референдуму 11 травня 2014 роки не хотіли приєднання до Росії, крім бабусь, що відчайдушно бажали повернути свою радянську молодість. Але дві події підштовхнули людей до такого емоційного рішення: це загибель 40 осіб в Одесі 2 травня, і «трагічне» святкування Дня Перемоги в Маріуполі. Зараз, та й потім, навряд чи відкриються істинні причини цих переломних подій, але те, що у тому числі вони спровокували масову політичну поведінку народу саме в такому руслі, – факт.

Навряд чи більшість з тих, хто тримав на мітингах у Донецьку плакати з вимогою про федералізацію України, могли кваліфіковано пояснити, чим федералізація відрізняється від децентралізації. Можливо, керівництву ДНР теж варто поступитися своїми амбіціями і прийняти пропозиції Києва у цьому питанні, адже децентралізація дає досить багато свободи й

самостійності регіонам. З іншого боку, українська еліта не без підстав вбачає в федералізації не тільки гіпотетичну економічну загрозу – «центру менше дістанеться», а й загрозу розпаду країни. Бо сусідство з Росією з її інформаційним потенціалом, постійною промивкою мізків населенню прикордонних територій, може привести до утворення Харківської, Одеської, Дніпропетровської й інших «народних республік» у якості вже суб'єктів федерації з набагато більшими, ніж сьогодні повноваженнями й ресурсами.

Третя проблема, яку, за Павлом Губаревим, треба вирішити Україні, – це деолігархізація. Звісно ж, це найскладніше й нездійсненне завдання в умовах України, адже, по суті, передбачає зміну соціального ладу. В іншому випадку, і в Л/ДНР, і в Україні деолігархізація перетвориться на новий переділ власності, що відбуватиметься під девізом «грабууй награбоване». Кожна зміна політичної еліти, як правило, супроводжується зміною власників великих підприємств. Нова верхівка Л/ДНР не є в цьому випадку винятком, це вже не бідні громадяни республіки, а зароджувані олігархи. Майбутні олігархи Л/ДНР сьогодні ще носять камуфляж, але обіймаючи провідні пости в управлінні республікою, вони мають хороші стартові позиції для зльоту.

Наступна претензія жителів ДНР, спричинена маніпуляцією їх свідомості, стосується порушення права людини на життя (ідеться про обстріли міст. Одрразу зауважимо, що на Донбасі йде війна, а не просто антитерористична операція. І як би прості люди не хотіли від цього абстрагуватися й жити мирним життям, і як би працівники комунальних служб не старалися «причісувати» воєнне місто, роблячи його затишним і функціональним, від цього факту втекти не можна. Безумовно, питання про обстріли Донецька не входить в компетенцію філософів, журналістів, обивателів. Це питання, на які можуть відповісти тільки кадрові військові. Але місцеве населення відстежує точки, звідки було нанесено удари й куди приземляється «обратка». В українських ЗМІ мусується інформація, не без підстави, що бойовики Л/ДНР часто обстрілюють свої ж міста. Це здається, на перший погляд, повною нісенітницею. Правда, в статті Антона Розенвайна

«Дзвінок з окупованої Авдіївки» (зауважте, термін «окупованій» вжито стосовно ЗСУ) житель Авдіївки, який побажав залишитися інкогніто, говорить, що українські військові так само обстрілюють власні позиції: «... вони самі й обстрілюють. З лісу. Люди давно навчилися відрізняти, що б'є і звідки: гаубиці, міномети або «Гради» [Розенвайн, 2015: 5]. Після спілкування з донеччанами, навіть затятими прихильниками ДНР, отримуєш інформацію про те, що стріляють часто з однієї точки міста в іншу. Виникає питання, яке має якийсь метафізичний характер: навіщо бойовикам обстрілювати самих себе? Відповідь напрошується сама собою: для провокацій, для підтримки нестабільної ситуації. Здається, що питання про обстріли міста – це ірраціональне питання – питання зі сфери віри, все залежить від політичної ангажованості індивіда.

Світло на цю проблему проливає стаття «Про роботу українських ДРГ на території ДНР і ЛНР» у газеті «Новоросси́я» від 10 лютого 2015 року, в якій зазначено, що «щодня силовиками Донецької і Луганської народних республік виявляється до трьох ДРГ. До складу таких диверсійних груп, як правило, входять колишні співробітники МВС України, що залишилися на території республік і не виявили бажання продовжити службу в аналогічних структурах ДНР і ЛНР» [Военкор Гвардеец, 2015: 2]. «Військор Гвардеець» пише, що диверсійно-розвідувальні банди використовують підлу тактику «блукаючого міномета». «...Оскільки мінометів у ворога достатньо, щоб перемогти у війні з меншими втратами й руйнуваннями, необхідна сумлінна служба військових, а також безумовна пильність і активна підтримка мирних жителів» [Военкор Гвардеец, 2015: 2]. Тут сказане вступає в протиріччя з особистими спостереженнями автора, який перебував узимку 2014 року в Донецьку. Згадуємо, як наприкінці січня – на початку лютого патрулі «ополченців» перевіряли кожну машину, як на блокпостах, так і в самому Донецьку. Багаторазово перевірялися документи й у чоловіків призовного віку, підозрілих негайно затримували до з'ясування обставин. Тому ймовірність приховано провести через лінію фронту, а потім – і через все місто

міномет була дуже малою. Зате донеччани звернули увагу на як мінімум дивну пристрась «ополченців» шукати українських «диверсантів» виключно в дорогих двох-триповерхових будинках, покинутих їх жителями. Швидше за все, справжньою причиною цих дій був усе-таки не пошук міфічних диверсантів, улюбленим притулком яких через незрозумілі причини стали елітні котеджі, а спроба «ополченців» експропріювати цю нерухомість на свою користь.

Здається, що ніхто не дізнається правди про загибель пасажирів тролейбуса № 17 на зупинці «Гормаш» 22 січня 2015 року, загибелі людей, які отримують гуманітарну допомогу в будівлі палацу «Октябрьський», загибелі пасажирів на Автостанції «Центр», обстрілу заводу ЛКУ 1 лютого, коли стріляли з мікрорайону «Мирний» в мікрорайон «Боссе». Офіційно озвучена ДНР версія – робота диверсійних груп – шита білими нитками й не має доказів. За логікою речей, метою українських диверсантів, що проникли в окуповане місто, повинні стати військові об'єкти, органи управління, окремі командири, а не випадкові пасажирів тролейбусів. Визнання ДРГ є, крім того, констатацією безпорадності ополченців у забезпеченні контролю на власній території. Згодом з'явилися версії про «третю силу», яка веде незрозумілу «свою гру», а коли з Донецька вигнали чеченців та основну масу «казаков», почали говорити про те, що зимові кочові міномети – це їх рук справа. Факти порушення прав людини в ДНР знайшли своє відображення в постанові про утворення тимчасової комісії «За виявлення фіксацій злочинів геноциду, злочинів проти людства, скоєних державою Україна на території ДНР, і заподіяної такими діями шкоди фізичним та юридичним особам» [Военкор Гвардеец, 2015: 2]. Роботу цієї комісії з систематизації злочинів розпочато проведенням «круглого столу» 9 червня 2015 року за ініціативою громадсько-політичного руху «Свободный Донбасс», Правозахисної організації «Справедливість» і російської правозахисної організації «Справедливая защита». Російський правозахисник Данііл Щіпков провів презентацію спеціально створеної електронної карти, на

якій зазначаються всі руйнування на Донбасі, вчинені українською армією. «На підставі цієї інформації, – пише Ірина Ченкіна, – можливим є повноцінне формування позовів у будь-яких судових міжнародних інстанціях і правозахисних організаціях. В майбутньому інтерактивна карта дозволить зібрати максимальну кількість доказів військових злочинів українських карателів не тільки в ДНР і ЛНР, а й на території України» [Ченкіна, 2015: 2].

Суттєвою претензією в світлі порушення прав людини є введення пропускнуго режиму в зону АТО і скасування громадських перевезень. Перше враження від цього акту, який мав на меті забезпечити безпеку жителів решти України від проникнення на її територію терористичних угруповань, у жителів Донецька було таким: «Ця дія є геноцидом проти українського народу». Український уряд, вводячи пропускний режим, постановив, що цей документ може бути виданий тільки на території України, при цьому без нього в Україну виїхати неможливо. Фактично, людей загнали в безвихідь, коли кожний залишився зі своїми проблемами сам на сам. Люди пережили колосальний стрес після скасування пасажирських перевезень між містами Л/ДНР і Україною, адже майже всі мають родичів на «великій Землі».

Інша сторона цієї медалі – видача перепусток за чималу грошову винагороду, через що були створені ідеальні умови для розквіту корупції, з якою Україна «бореться» вже давно, але особливо активно після Майдану. Проте жителі утворених «республік» змогли вирішити цю головоломку, адже згодом підприємливі громадяни стали пропонувати перепустки в зону АТО вже й у самому Донецьку.

Гнітючою була й атмосфера, яка панувала під час перевірки документів для перетину кордону України та новоутворених республік. Дуже часто на українських блокпостах затримували й відправляли додому жінок з дітьми, бабусь, які їхали за пенсіями. Іноді люди стояли по 10, 12, а часом і 24 години в очікуванні своєї черги. Між «донбасівцями» й іншими українцями раптом виросла

нездоланна стіна з людської байдужості, черствості, безсилля, образи.

Після аналізу досвіду військових конфліктів в Абхазії, Південній Осетії, Придністров'ї, стає зрозумілим, що такі дії є стандартним прийомом встановлення контролю над територією, такі режими пересування були введені у Придністров'ї і Чечні, Абхазії і Південної Осетії.

Люди, які пережили не одну поїздку з зони АТО кажуть, що такого приниження вони ще не відчували в житті. Мешканка Макіївки Маргарита Петрова, яка живе зараз у Києві, після такої поїздки написала: «Хто розрубить цей Гордіїв вузол проблем, що є неподобством для ХХІ століття, та ще між людьми ще єдиної країни, де було й хліба окрась – і той навпіл, а сьогодні?» [Петрова, 2015: 3]. Як відомо, час – найкращий лікар. Залишається тільки сподіватися, що ця сторінка взаємин ОРДІЛО й України буде перегорнута.

Ще однією претензією ДНР до України є це посягання на сакральне – Велику Перемогу. 14 травня 2015 року у Донецьку відбувся «3-й антифашистський з'їзд громадських організацій Новоросії», на якому обговорювалися наступні питання: військові злочини української влади в період 2013-2015 років; історичний досвід боротьби з націонал-фашизмом; майбутнє Новоросії.

Павло Губарев одразу визначив, що Перемога у Великій Вітчизняній війні має ідеологічний характер. «Наша ідеологія Перемоги, – пише він, – визначає для нас такі базові цінності: Перемога у Великій Вітчизняній війні й безсмертний подвиг наших попередників, радянського народу-переможця – це безумовна цінність, основа нашого виховання і прийдешніх поколінь. Другий аспект ідеології Перемоги – це російськість. Російськість – це не етнічність, а цивілізаційна приналежність. Ми – спадкоємці народу-переможця. Російський народ – народ переможець». Далі за текстом: «Ми не просто пишемо «Білу книгу», а готуємо трибунал для наших ворогів». «Російська цивілізаційна ідея має своїм стрижнем справедливість.

Несправедливість породжує у свідомості нашого народу колосальну енергію й титанічну силу» [3-й антифашистский, 2015: 3].

Сучасні російські ідеологи й політики вміло маніпулюють Великою Перемогою. Це болюча точка суспільства, на яку дуже зручно натискати для досягнення потрібних цілей. Чого кривити душею, і в українському суспільстві маніпуляції Перемогою відбуваються постійно. Але в Росії вона набуває гіпертрофованого вигляду. Якось в одному з російських ток-шоу, присвячених Перемозі, прозвучала думка про те, що це сфера сакрального для росіян, і той, хто не визнає святості Перемоги, є ворогом.

Що ж до поняття «російськості як цивілізаційності, а не етнічності», то Володимир Путін у своїх висловлюваннях неодноразово говорив про те, що у Великій Вітчизняній війні здобули б Перемогу й без українців, чим завдавав найбільшої образи нашому народу, який зробив величезний внесок у перемогу над німецьким нацизмом. Не варто забувати й той факт, що Україна була окупована, й усі жахи окупації наш народ виніс на своїх плечах.

У своїй доповіді Павло Губарев хоче розібратися з тим, що таке «Перемога» для жителів «Новоросії». «На нашій землі Новоросії ворог не просто вбиває нас і наших дітей, він знищує нашу пам'ять про Велику Перемогу, він бреше про наших героїв і їх славні подвиги. Перемога над противником, її смисл для нас уже визначено самим ворогом і його цілями. Нам оголосили війну. І вже якщо протистояння, по суті, – війна, йде не на життя, а на смерть, то і Перемога може полягати в одному: це повне знищення ворога і його ідеології» [3-й антифашистский, 2015: 3]. «... Хто ж наш ворог? Це каральні батальйони, ЗСУ і МВС або це нове гестапо-СБУ? Це київська хунта і її обслуга в Раді? Я, як і більшість, вважаю, що війна йде за Росію, за російськість, за російську цивілізацію, за православ'я, і ворогом нашим є європейський неонацизм, інкубатором для якого стала Україна» [3-й антифашистский, 2015: 4].

Примітним є той факт, що в пресі «молодих республік» не знаходиш жодної замітки про те, що боротися з неонацизмом «ополченці» йдуть не з палицями й битами, і навіть не з «коктейлями Молотова». Немає жодного повідомлення про постачання зброї на територію республік з боку Росії. Донецькі новини виходять в основному без інформації про війну, або з інформацією тільки про обстріли міст українською армією, поняття «окупація» в пресі ДНР вживається стосовно України та ЗСУ.

Проблема переосмислення історії, можливість уникнути «дезактуалізації історії», коли відкидаються будь-які спроби «питати» й заново інтерпретувати «відповіді», сьогодні є важливою для всього пострадянського простору, і для України в тому числі. Хоча треба визнати, що поряд з позитивними моментами в плані «уроків історії», політична еліта нашої країни іноді дуже необачно й непродумано «коригує» історичні події, які стосуються, перш за все, історичного відрізка існування України у складі СРСР.

Нашим політикам не слід забувати про той факт, що Донбас – це колишній радянський край, і тому у Л /ДНР абсолютно негативним є ставлення до закону про декомунізацію, прийнятого в Україні, бо тут проходить ціннісний вододіл, який розділяє і суспільство на Донбасі, і суспільство в Україні, і Донбас і Україну. Можна, правда, «вгризатися» в пам'ять як скрепу суспільства, що зараз роблять в утворених «республіках», бо пам'ять про війну – це їх державотворча ідеологема, можна чекати наступного параду на честь 9 травня на площі Леніна в Донецьку, але жити від цього в ДНР навряд чи стане краще.

Мабуть, однією з основоположних претензій ДНР до України є недотримання Україною Мінських угод. У газеті «Єнакиевский рабочий» надруковано матеріал головного редактора, в якому цитуються слова Андрія Пургіна: «Ми щодня переконуємося, що важкі озброєння Київ не відвів» [15 мая, 2015]; у газеті «Донецкая республика» № 12 від 19 червня 2015 року в статті «Украине мир

не нужен» прем'єр-міністр ДНР Олександр Захарченко повідомив, що «Україна робить все можливе для того, щоб Мінські угоди були зірвані. І хоче зробити так, щоб зірвали їх ми, а не вони. Щоб вони з чистими руками заявили про те, що знімають з себе всі зобов'язання, тому що ми їх зірвали» [Україне мир..., 2015].

В усіх газетних матеріалах, які стосуються Мінських угод, лідери Л/ДНР говорять про недотримання Україною цих угод. Однак жителі міста повідомляють, що важке озброєння не відводить не тільки Україна, але й ДНР. Зокрема, нічні обстріли в ніч з 14 на 15 серпня, з 15 на 16 велися з міста Донецька в усіх напрямках по території, контрольованій ЗСУ. Нічне місто іскриться «барвистими» смертельними «спалахами». Свою важку техніку «ополченці» підганяють до житлових кварталів, і в кожному будинку шепочуть губи молитву про те, щоб українці не відповіли... На цьому тлі повідомлення російського телебачення про те, що ополченці вже місяць тому відвели важку техніку, викликали когнітивний дисонанс. Маніпулюючи Мінськими угодами, керівництво ДНР подає завідомо неправдиву інформацію. Так, описуючи військові дії в Мар'їнці, Олександр Захарченко заявив на прес-конференції журналістам «Наші позиції в населеному пункті Мар'їнка були атаковані українськими військами. ЗСУ відтіснили нас на Трудівські, після цього нами була введена в бій Республіканська гвардія за підтримки чотирьох танків, противник був відкинутий» [Пресс-конференция, 2015]. Однак місцеві жителі говорять про те, що збройні сили ДНР першими завдали артилерійського удару з боку Донецька 3 червня п'ятистами пострілами в бік населеного пункту Мар'їнка, а соціальні мережі того ранку заповнилися радісними повідомленнями про початок нового наступу «ополченців» на Курахово. Отримавши відсіч, Захарченко заднім числом намагається подати справу так, ніби не він, а «карателі» напали першими й були контратаковані.

Однією з повторюваних тез лідера ДНР є твердження про те, що територія ДНР повинна бути в межах всієї Донецької області, саме тому Мінські угоди в пунктах 1 і 2 цієї статті не дотримані й

будуть не дотриманими саме з боку ДНР, бо ДНР планує розширення своєї території. А українська сторона буде на це недотримання також відповідати своїм недотриманням. Так, 5 червня, в річницю виведення «Республіканської армії» з обложеного Слов'янська, Олександр Захарченко озвучив свою думку з цього приводу: «Вся територія в адміністративних межах колишньої Донецької області – наша... З першого дня перебування на посаді Голови Республіки, я говорив про цілісність ДНР, що не поділяю Донецьку Народну Республіку на окуповану або підконтрольну будь-кому... рано чи пізно ми будемо разом. Всі українські карателі й найманці, які вбивають і грабують наших громадян, гвалтують жінок, обов'язково будуть відповідати» [Вся територія, 2015].

Основоположним пунктом Мінських угод, виконання якого покликане стабілізувати соціальну сферу життя суспільства в окремих районах Донецької і Луганської області, є восьмий пункт: «Визначення модальностей повного відновлення соціально-економічних зв'язків, включаючи соціальні перекази, такі як виплата пенсій та інші виплати (надходження і доходи, своєчасна оплата всіх комунальних рахунків, відновлення оподаткування в рамках правового поля України). З цією метою Україна відновить управління сегментом своєї банківської системи в районах, порушених конфліктом, і, можливо, буде створено міжнародний механізм для полегшення таких переказів».

У статті «Блокадний Донбас», написаній для Veterans Today, директор департаменту державної інформаційної політики міністерства інформації ДНР Майя Климова намагається простежити хронологію подій щодо ізоляції самопроголошених республік і «відходу» України з неконтрольованих ЗСУ територій. «Швидкість, з якою Київ просто наплював на власні обіцянки, народжує впевненість або в навмисному й заздалегідь продуманому обмані на переговорах, або в тому, що зміна вектору дій продиктована ззовні, а отже, уряд України не може приймати рішень самостійно» [Климова, 2015].

Якщо в липні 2014 року було виплачено 18% пенсій, то в серпні ці виплати взагалі припинилися. Вже 18 вересня українською владою було прийнято рішення не виплачувати на території Л/ДНР ні соціальну допомогу, ні будь-які бюджетні виплати, в тому числі й зарплати бюджетникам будь-якої серії, тобто комунальним службам, медикам, вчителям, держслужбовцям. До першого вересня у Донецьку й Луганську вже не працювали суди, паспортні столи, банки. (Щоправда, автор умовчує про те, що згортання банківської системи на території самопроголошених республік відбулося не на порожньому місці, а після погромів «Приватбанку», пограбування каси «Ощадбанку», і що продовження постачання грошей за таких умов означало б «пряме фінансування тероризму»). З вересня місяця Кабмін України встановив термін для закриття всіх бюджетних установ до першого грудня 2014 року. І далі події розгорталися по висхідній:

15.11.14 підписано указ про економічну блокаду Донбасу;

17.11.2014 офіційно закрито останній фінансовий форпост – Ощадбанк;

21.11.14 указом підкріплено припинення виплат пенсій;

25.11.14 введено заборону на ввезення ВСІХ ліків для лікарень;

27.11.14 «Укрпошта» зупиняє прийом і доставку поштових відправлень;

28.11.14 припинено роботу на території ДНР Міністерства енергетики та вугільної промисловості;

29.11.14 роботу всіх державних і фінансових установ, підприємств і організацій офіційно визнано незаконною;

01.12.14 заблоковано платіжні системи всіх жителів ДНР без винятку. «Якщо в лютому за машину продуктів на українському блок-посту «дерли» до ста тисяч гривень, то в квітні за кожний кілограм товару, що ввозиться на територію ДНР, українські військові вимагали від 10 до 20 гривень. Так тривало до 03 червня цього <2015 – В.Д.> року, коли у Верховній Раді був

zareestrovaniy zakonoproekt pro povnu tovarno-sirovinnu blokadu, priyniyatiy do vikonannya navit' ne buduchi progolosovanim» [Klimova, 2015].

Voseni 2014 roku Ukraїna vivedla vsyu bankiv's'ku sistemu z territorii L/DNR. Same цей vchiniк ukraїn's'koi vladi viklikav u zhiteliv naybilyshu obrazu y bily. Pensioneri dонец'koi i lуган's'koi oblastey absolyutno spravедливо vvaжaють, що пропрацювавши в Україні останні 24 роки свого життя, вони заслужили всі соціальні виплати, передбачені чинним законодавством. Українська держава, на їхню думку, не виконує своїх зобов'язань щодо них як повноцінних громадян України, які мешкають на окупованих територіях.

Припинення виплат на території ОРДІЛО дало життя такому унікальному у світовій практиці явищу як «пенсійний туризм». Літнім людям доводилося в складних умовах, часто під обстрілами, виїжджати на територію України, щоб оформити й отримати свою законну пенсію. Також цей захід уряду спричинив зростання корупції, на мізерну пенсію старі були змушені не тільки купувати квитки на автобуси й поїзди, а й оплачувати банківські послуги, оформлення платіжних карток, численних довідок і т. ін. За великі гроші посередники стали оформляти пенсії без виїзду з Донецька, з'явилася розгалужена мережа послуг. Можна раціонально зрозуміти логіку війни, але прийняти її потерпій стороні вкрай складно.

Отже, дуже багато «заходів» українського уряду для вирішення східноукраїнського конфлікту пішло не на користь обом сторонам. Багато в чому, ці заходи були непродуманими, емоційно ворожими й не спричинили нічого, крім відторгнення частини окупованих територій від України. Наша влада не «боролася за душі своїх громадян». Однак, і демонстрація «совкового мислення» багатьох наших співгромадян у молодих республіках із зрозумілих причин може викликати роздратування, агресію й ненависть. «На жаль, – констатує журналістка Ольга Мусафірова, – склалися обставини, що частина колег свідомо,

підсвідомо чи несвідомо цікавиться лише «дружньою», а не «ворожою» стороною – «ворожою» в контексті я називаю жителів Донбасу з іншими поглядами, а не зі зброєю в руках. Усі ми громадяни, більшість з нас патріоти України. Але також треба розуміти, що ставлення до населення, яке з різних причин не виїхало, залишилось по інший бік умовної лінії розподілу, формується і під впливом медіа. Ми займаємось додатковим «розлюдненням» тих, котрі «самі винні», що їх громадянські права порушені. Тавруємо їх як колаборантів, пристосуванців, посібників бойовиків і цим самим поглиблюємо тріщину, яка існувала завжди... На відстані, з Києва, ми бачимо за блокпостами здебільшого однорідну масу «сепарів» і «ватників». Найбільша складність для мене полягає в тому, що дуже хочеться пробитися до свідомості «на тому боці» і все ж таки визначитися, чи зможемо ми колись збудувати з ними єдину країну, чи вони остаточно перетворюються зараз на відрізаний шматок» [Карлова, 2016].

Зауважимо, що українське керівництво на місцях, стикаючись з воєнними реаліями, досить швидко змінює свої «патріотичні установки». Після призначення голів військово-цивільних адміністрацій Донецької і Луганської областей нові губернатори незабаром розуміли ситуацію на Сході України глибше, чіткіше, зсередини, й у будь-який спосіб намагалися підтримати жителів окупованих територій. Так було з Сергієм Тарутою, Андрієм Кіхтенком, Георгієм Тукою. Зокрема, у серпні 2015 голова Луганської військово-цивільної адміністрації Георгій Тука заявив про зміну своєї позиції щодо блокади Донбасу. Всього два тижні знадобилося йому для того, щоб зрозуміти, що позиція «не можна торгувати з сепаратистами» є небезпечною як для влади, так і для населення всього регіону [Георгий Тука, 2015].

Таким чином, підбиваючи підсумки, зазначимо, що основні претензії Донбасу до України можуть бути зведені до наступних позицій: 1) недотримання законів України нею ж самою, тобто юридичний волюнтаризм, і прийняття рішень на основі революційної доцільності; 2) неприйнятна організація українського політичного простору й посягання на ціннісні

константи «руського світу»; 3) порушення базового права людини – права на життя: обстріли міст, обмеження свободи пересування і введення пропускового режиму в зону АТО; 4) недотримання Україною положень Мінських домовленостей; 5) посягання на сакральне – Велику Перемогу; 6) економічна блокада Л/ДНР, не виплата пенсій на території «республік».

Вивчення претензій Донбасу до України, аналіз їх дійсних підстав не заперечують факту агресії Росії щодо нашої країни, факту втручання у внутрішні справи незалежної держави, факту поставки зброї і військової техніки на територію утворених республік, що постійно «підігриває» цей конфлікт. Але і в політичних діях керівництва України чимало такого, що не сприяє швидкому вирішенню конфлікту. Вочевидь, вона обрала більш зручний для неї курс переорієнтацію на «малу Україну» і відмову від боротьби за повернення Донбасу і Криму.

Українській стороні ці претензії необхідно вислухати, критично переосмислити, раціоналізувати, вказавши на їх обґрунтованість або необґрунтованість. Це необхідно зробити хоча б для того, щоб зміст цих претензій не був витіснений у колективне несвідоме, і не заважав у майбутньому будувати спільні відносини на здорових засадах.

Ця війна зробила мудрішими багатьох людей по обидві сторони конфлікту, але якщо в Україні люди живуть мирним життям і відчули війну тільки сім'ї, що втратили рідних, то на Донбасі люди живуть у війні. Жити у війні – особливий екзистенційний стан, коли смерть знаходиться зовсім поруч і сьогодні ти живий, а чи завтра – невідомо. Цінність життя одночасно і зростає в багато разів, і знецінюється настільки ж. Приймавши війну, як долю, кожний з донбасівців зробив свій вибір: хтось виїхав і поневіряється Україною в «пошуках хліба насущного» й даху над головою, хтось залишився у воєнному Донецьку й сидить під обстрілами. Всі жителі Донбасу програли...

Проте війна колись закінчиться, й людям доведеться подивитися один одному в очі й будувати спільне творче

продуктивне життя. Зараз необхідно залишити тягар образ і звинувачень і намагатися налагоджувати спілкування на раціональному рівні, ретельно стежачи за семантикою діалогу. Тож, знайдімо в собі душевні сили й мужність забути ті жахи, які нас розділили і зробили чужими, спробуймо знову стати терпимими, толерантними й мудрими в ім'я майбутнього.

2.4. СУЧАСНИЙ РОСІЙСЬКИЙ МІФ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ ЯК ЗАСІБ МАНІПУЛЯЦІЇ СВІДОМОСТІ

У першій частині монографії було доведено, що в сучасних умовах завоювання території і асиміляція її населення стали практично нереальними. Звичайні (традиційні) засоби (зброя для знищення живої сили, техніки та оборонних споруд супротивника, регулярні війська) та способи (стратегія та тактика, оперативне мистецтво, притаманні більшості армій світу) ведення війн вже не мають належного ефекту. Водночас бурхливий розвиток інформаційних технологій призвів до появи нового виду зброї – інформаційної, що, у свою чергу, докорінно змінює старі, традиційні уявлення щодо ведення війн. Війна у сучасному розумінні – це стратегія знищення й виснаження супротивника як у бою, так і в інформаційному середовищі. Перемога на полі битви – це тільки ситуативна перемога над незначною частиною психпростору. Єдино можливий шлях підкорення психпростору-жертви – це перемога в інформаційно-психологічній війні (ІПВ).

Не захоплення території, а успішне нав'язування своєї ідеї – от де криється перемога в сучасному світі. Причому особливого значення набувають ідеї, пов'язані з тим сегментом свідомості спільнот, яку прийнято називати колективною або історичною пам'яттю. Здобути перемогу в такій інформаційно-психологічній війні означає зруйнувати значущість світу історичних ідей, у якому психпростір-жертва зберігає маркери власної ідентифікації і з яким позиціонує свою присутність у світі. Саме тому чільне місце в подібних війнах надається маніпулюванню історичною свідомістю.

Як показала світова практика ведення ІПВ, досить ефективними виявилися методи впливу на історичну свідомість певної соціальної (національної, етнічної) групи з метою коригування, переформатування або знищення її колективної

пам'яті, оскільки, пам'ять, завжди пов'язана з існуванням певної ідентичності (національної чи іншої) і, по суті, є фундаментом, несучою конструкцією, на якій тримається остання.

Особливо значущими є методи дискурсивного управління суспільством, суттю якого є спеціальне використання мовних засобів для внесення коректив у мовну картину світу даної спільноти з метою прив'язки понять, термінів, мовних штампів, смислових кліше до явищ, подій, ідей, з якими вони раніше не мали безпосереднього зв'язку.

Визначне місце в антиукраїнській пропаганді займає дискурс, пов'язаний з Другою світовою війною або, точніше, з тим її сегментом, який, за усталеною радянською традицією, прийнято називати Великою Вітчизняною війною. Різного роду характеристики, як-то: київської влади, як «фашистської хунти», думка, ніби Донбас сьогодні – це Іспанія 36-го року, порівняння бойовиків з інтербригадами, що билися з фашизмом, нарешті, георгіївська стрічка, як неодмінний атрибут таких «антифашистів» – вся ця риторика виразно вказує на те, що дискурс «Великої Вітчизняної війни» активно задіяний у цій боротьбі.

Вибір не є випадковим: міф «Великої Вітчизняної війни», а, точніше, міф «Великої Перемоги» залишається, як і багато десятиліть тому, базовим символом інтеграції спільноти, яка на сьогодні вважається росіянами (руськими), а, по суті, є носієм радянсько-імперської ідеології. Безперервна актуалізація у ЗМІ тематики Війни (зрозуміло, що саме Великої Вітчизняної, а не іншої), відкриття нових музеїв, пам'ятників, з проведенням біля останніх різноманітних ритуалізованих дійств, інші масові заходи, як-то: паради, ходи, театралізовані постановки або – згідно з новітніми віяннями – шоу так званих реконструкторів – все це свідчить лише про беззаперечне підтримання сучасним російським суспільством традиційної версії історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Водночас, історична пам'ять про події Другої світової війни, залишається одним з головних «полів битви», що розколює

пострадянський простір загалом та українське суспільство, зокрема. По-суті, маємо підстави говорити про множинність пам'ятей про війну, причому, часто, про наявність «непримиримих» версій пам'яті. На перший погляд здається: як таке можливо? Адже Друга світова війна – подія об'єктивна, як же спогади про неї можуть бути настільки різними, що їх носії готові знову узятися до зброї, щоб тепер відстоювати свою «правду» про війну?

Насправді проблема криється у природі колективної (суспільної) пам'яті. Видатна італійська дослідниця Марія Ферретті з цього приводу зазначає наступне. «Проблема полягає у тому, що пам'яті, самої по собі, так само як і минулого, не існує. Це завжди конструкція, результат безперервної і нечутної активності, часом свідомої, а часом несвідомої взаємодії багатьох людей і різноспрямованих сил, які знову і знову тчуть повітряне покривало минулого. Парадоксально, але в суспільстві існує стільки ж видів пам'яті, скільки індивідуумів, сімей, соціальних груп, кланів. Пам'ять множинна, і часто різні її прояви розділені і конфліктують між собою. А проте можна без особливих зусиль спостерігати щось, що природним чином називається пам'яттю, а саме ...ту сукупність уявлень про минуле, яка в даному суспільстві, у даний історичний момент стає домінуючою і утворює щось, що сприймається більшістю у якості «здорового глузду». Розуміється у такому значенні, пам'ять постає як одне з джерел національної ідентичності, тобто того почуття причетності до певної спільноти, яка, як раз завдяки характерним для неї загальним місцям і міфам, впізнає себе у загальному минулому – і, отже, загалом у сьогоденні» [Ферретті, 2005].

У зазначеній цитаті підмічено два важливі моменти, що дають змогу з'ясувати ситуацію навколо пам'яті про війну. По-перше показано зв'язок між пам'яттю та національною ідентичністю і, по-друге, означено необхідний статус такої пам'яті – бути домінуючою або домінантною пам'яттю. З останніми поняттями необхідно розібратися більш детально.

Пам'ять доміантна – пануюча у певному соціумі версія (модус) колективної пам'яті, яка влаштовує провладні політичні еліти (домінуючий суб'єкт), і нав'язується решті соціуму у якості офіційної інтерпретації подій минулого, з метою легітимації власних політичних цілей і панування. Для забезпечення домінуючого статусу певній візії минулого, політичні сили, які знаходяться при владі, провадять історичну політику, з широким використанням адміністративних і фінансових ресурсів держави. За такого підходу доміантна пам'ять виступає у якості знаряддя впливу на індивідуальну і суспільну свідомість, тобто засобом соціального управління і різновидом маніпулювання історичною свідомістю.

Термін «доміантна пам'ять» набув популярності у середовищі вчених-постмодерністів у 1970-1980 рр., але не є усталеним: часто стосовно одного й того ж змісту вживають терміни: «пам'ять доміантна», «офіційна пам'ять», «нав'язана пам'ять», «дозволена історія», «пам'ять домінуючого суб'єкта» тощо.

Вже у дослідженнях основоположника теорії пам'яті Моріса Хальбвакса міститься твердження, що здатність колективної пам'яті зберігатися у потоці часу залежить від ступеню впливу групи у суспільстві. Згідно його твердженням, у спогаді ми не відтворюємо образи минулого у тому вигляді, в якому вони первинно сприймалися – але радше так, щоб вони відповідали нашим теперішнім уявленням, сформованим у наслідок впливу на нас певних соціальних сил. Таким чином сила колективної пам'яті є відображенням соціальної ролі певної групи. У разі залишення старою елітою (або іншим домінуючим суб'єктом) історичної сцени, образи минулого можуть бути зміненими на інші образи, що належать новій соціальній групі, яка досягла влади [Хальбвакс, 2005]. Даний стан речей актуалізує питання про співвідношення історичної пам'яті та історичної науки.

Остання, у самому загальному розумінні, це динамічна система знань про минулий людський досвід. Ці знання творяться

істориками шляхом встановлення достовірності, інтерпретації та реконструкції найрізноманітніших вцілілих і збережених «залишків» минулих подій (історичних джерел). Історична наука розвивається завдяки як накопиченню нових історичних знань й історіографічного досвіду (пов'язаного з самопізнанням), так і творенню нових методологічних підходів і тлумачних моделей. Вона завжди функціонує в межах культури певного суспільства, «перетворюючи» минуле в компонент його самосвідомості та формуючи притаманні йому образ історії й історичну культуру [Енциклопедія історії, 2005: 562].

Іншими словами, історична наука – це раціоналістична інтерпретація минулого людського досвіду, де отримання знань про минуле можливе лише шляхом логічного висновку. Історична пам'ять – теж інтерпретація минулого, але на основі принципово іншої форми людської свідомості – міфу. На думку Марини Соколової, історична пам'ять та історія перебувають ледь не в антонімічних категоріях. Вивчення історії спрямоване на найбільш точне (об'єктивне) уявлення минулого, часто на міждисциплінарному рівні ефективної методики. Натомість, усна традиція передачі інформації про минуле міфологічна [Соколова, 2008]. Разом з тим треба розуміти, що саме ці міфологічні властивості історичної пам'яті лежать в основі технологій політичного маніпулювання, ідеологічної індоктринації, метою яких є використання даної властивості масової пам'яті у політичних інтересах.

У самому загальному розумінні міф являє собою давню оповідь, що стосується «початків» Всесвіту, людського буття, боротьби соціумів за виживання у некомфортному світі, повному небезпечних явищ, сил та істот. У центрі міфу-переказу (архаїчного міфу) завжди якийсь сюжет творіння, боротьби чи спасіння – відлуння найважливіших епізодів передісторії людського роду. Відтак розрізняють, наприклад, космогонічні міфи – про походження Космосу з хаосу, основний вступний сюжет більшості міфологій; теогонічні міфи – про походження богів; астральні міфи – про зірки і планети. Також важливими є

міфи пов'язані з походженням людини (першолюдини), першопредків народу, першої людської пари тощо, це так звані антропологічні міфи. Поява людини завершує космогонічний цикл; першолюдина стає і першим смертним, що знаменує кінець «Золотої доби».

Дуалістичні міфи описують світобудову як єдність протилежних явищ і символів: космологічних (Космос і хаос, Місяць і Сонце, небо і земля, день і ніч), біологічних (чоловіче й жіноче), соціальних (дуальна організація суспільства), етичних (добро і зло). Архаїчні дуалістичні космогонії описують творення світу двома істотами (братами, часто близнюками або богами), – уособленнями неба (добра) і пекла (зла). Один з них творить землю, інший створює на ній нерівності, один творить корисних тварин, другий – шкідливих; деміург створює людину досконалою істотою, його супротивник вселяє в неї хвороби, підлість і т.д. [Лекції з історії, 2005]. Дуалістичні міфи, дуалістична свідомість, картина світу архаїчного суспільства, організована за принципом дуалізму, визначає універсальний поділ на «своїх» і «чужих», на «друзів» і «ворогів», що є дуже важливим, з точки зору виокремлення людських спільнот, усвідомлення серед їх представників почуття спільного походження і як розвиток цього – поступове становлення певних культур і народів. Визнаний авторитет з вивчення історії первісного суспільства Борис Поршньов запропонував оригінальну модель зародження самосвідомості у первісних суспільствах. «Матеріал не тільки з історії первісного суспільства, а й з історії різних епох ілюструє, що деколи може бути дуже слабо виражене або й зовсім відсутнє усвідомлення «ми» при ясно вираженому усвідомленні, що є «вони». «Вони» – це не «не ми», і навпаки: «ми» – це «не вони». Тільки відчуття, того, що є «вони», породжує бажання самовизначитися стосовно «них», відокремитися від «них» в якості «ми». «Вони» попервах куди конкретніше, реальніше, мають ті чи інші певні властивості – біди від вторгнень «їх» орд, нерозуміння «ними» «людської» мови («німі», «німці»). Для того, щоб уявити собі, що є «вони», не потрібно персоніфікувати «їх» в

образі якогось вождя, будь-якої керівної групи осіб або організації. «Вони» можуть представлятися як вельми різноманітні, не як спільність в точному сенсі слова» [Поршнев, 1979].

У всіх відомих міфах діють подібні категорії міфологічних персонажів, модифіковані відповідно до конкретної культури. Це, насамперед, першопредки (прабатьки) – культурні герої, що вважалися родоначальниками роду, племені, народу. Їх діяльність відносилася до міфологічних часів першотворення. Найбільш архаїчними є образи тотемних першопредків, що часто мають зооморфний і зооантропоморфний вигляд. У ролі першопредка також міг виступати першочоловік. Проміжне становище між першопредками – культурними героями і предками, особливо царського роду, займають засновники династій і держав, образи яких пов'язані з переходом від міфу до історії.

Культурний герой, міфологічний персонаж, який здобуває або вперше створює для людей вогонь, знаряддя праці, культурні рослини та інші предмети культури, вчить їх прийомам мисливства, ремеслам, мистецтвам, впроваджує соціальну організацію, шлюбні правила, магичні накази, ритуали, свята і т.д. Культурному героєві приписується також участь у створенні світобудови: вилов землі з світового океану, устанавлення небесних світил, регулювання зміни дня й ночі, пір року тощо.

Герой, універсальна категорія міфологічних персонажів, характерною особливістю якого є божественно-людське походження і, відповідно, поєднання в його образі рис бога і людини. На відміну від богів (духів), що створюють космічні і культурні об'єкти, герої найчастіше знаходять або здобувають їх готовими, відбираючи або викрадаючи їх у початкових хранителів або ж виготовляють ці об'єкти подібно гончарям, ковалям теслям. Іноді вони діють за ініціативою богів або з їх допомогою, але, як правило, набагато активніше від богів. Ця активність сприяє формуванню сміливого, несамовитого, схильного до переоцінки власних сил, тобто героїчного характеру, що приводить до

богоборства. Герой може стати жертвою, що проходить через смерть (відхід) і воскресіння (повернення) [Лекції з історії, 2005].

Дослідники фольклорних традицій багатьох народів давно помітили, що певні міфологічні сюжети, сцени, образи, персонажі характеризуються глобальністю, універсальністю, є наскрізними для переважної більшості міфологій древніх народів і сучасних архаїчних культур. Це – вже згадувані сюжети створення світу, боротьби добра зі злом, вселенської катастрофи, спасіння тощо. В науці ці міфологічні утворення отримали назву «міфологем» або «міфологічних архетипів».

Термін «міфологема» має амбівалентну природу: це і міфологічний матеріал, і, водночас ґрунт для створення нового матеріалу. Однією з найбільш поширених у фольклорних пам'ятках є сюжети про діяння надзвичайних осіб, які в постійних змаганнях з силами зла рятують свій народ чи людство в цілому, тобто про «героїв» («культурних героїв»).

Подібний універсальний герой, у всіх його етнокультурних модифікаціях, вважався символом спільноти, часто її родоначальником. Спільнота зберігала пам'ятні місця перебування героя (місце народження, здійснення подвигу, загибелі, поховання), у його честь споруджували пам'ятні знаки та храми, де часто зберігалися сакральні речі, так чи інакше пов'язані з ним. Крім цього, в його честь розігрувалися сакральні дієства, під час яких члени спільноти перебували в особливому емоційному стані.

Йдеться про таке дієство, властиве первісним, архаїчним суспільствам і нерозривно пов'язане з міфом як ритуал – стереотипна послідовність дій, які охоплюють жести, слова і об'єкти. Вони виконуються на спеціально підготовленому місці і призначаються для впливу на надприродні сили або істот в інтересах виконавців. «Найважливішою функцією міфологічного часу і самого міфу є створення прикладу, моделі, взірця. Залишаючи зразки для наслідування і відтворення, міфологічний час і міфологічні герої одночасно випромінюють магічні духовні сили, які продовжують підтримувати установлений порядок у

природі і суспільстві. Підтримання такого порядку також було важливою функцією міфу – ця функція здійснюється з допомогою ритуалів і свят, які часто прямо інсценують події міфічного часу.

У ритуалах і святах міфологічний час і його герої не тільки зображаються, але ніби відроджуються з їх магічною силою, а події – повторюються. Ритуали і свята забезпечують їх «вічне повернення» і магічний вплив, що гарантують безперервність природних і життєвих циклів, збереження колись встановленого порядку» [Лекції з історії, 2005].

Під час проведення ритуалу відбувається, начебто, подолання часового розриву між сучасністю і далеким минулим – «початку часів», присутні відчують єдність з поколіннями, що давно зникли, а також з головними діючими особами міфу. Про механізм формування такого емоційного стану зазначав Карл Юнг: «Загальний міф про героя, наприклад, завжди зображує богатиря або боголюдину, що перемагає зло, котре має вигляд дракона, змія, чудовиська, і який рятує свій народ від знищення та смерті. Розповідь чи ритуальне повторення в священних текстах та церемоніях, або відправлення культу подібної фігури в танцях, музиці, гімнах, молитвах і жертвоприношеннях, захоплює присутніх божественними емоціями (наче магічними чарами) та доводить екзальтацію індивіда до такого ступеню, що він ототожнює себе з героєм» [Юнг, 1990: 411]. І, додамо від себе, водночас, він усвідомлював себе членом спільноти, спорідненої з даним героєм.

Таким чином «міфологема Героя» слугує у якості етноконсолідуючого символу, засобу самоідентифікації особи. З точки зору історичної науки ця персона не є історичною та попри це відіграє досить важливу роль у життєзабезпеченні спільноти. Загалом вчені, у результаті культурно-антропологічних та структурно-семіотичних досліджень архаїчних культур та примітивних племен, які живуть і в наш час, дійшли висновку: «міф виконує не лише пояснювальну, а й регулятивну функцію, що виступає в якості одного з найважливіших механізмів

організації соціального, господарського і культурного життя колективу. Міфологія задовольняє потреби в цілісному знанні про світ, організовує і регламентує життя людини у суспільстві (на ранніх етапах історії – цілком, на пізніших – спільно з іншими формами: ідеологією, наукою та мистецтвом). Саме міф диктує людям правила соціальної поведінки, зумовлює систему ціннісних орієнтацій, полегшує переживання стресів, що породжуються критичними станами природи, суспільства та індивіда» [Бойко, 2011: 83].

І міф, й історична наука мають певне відношення до минулих подій. Можна, з певною алегоричністю, сказати, що обидва постають на заваді людству втратити минуле. Але якщо історична наука критично вивчає залишки цього минулого, ретельно упорядковує нагромадження подій відповідно до координат на лінійці часу, то у міфі принципово інша система координат. Міфологічний час – це час першопочатковий, це прачас, час до часу, до початку буття, до початку історичного відліку часу. Це час першопредків, першотворення, «час сновидінь», в якому не існує межі між минулим, теперішнім і майбутнім.

Вже античні мислителі, розвиваючи раціональне світобачення, намагалися позбавити міфологічно-образне мислення його соціального статусу, щоправда лишивши йому чільне місце у мистецтві. Добі Середньовіччя притаманне безроздільне панування християнської релігії, яка рішуче борючись з язичництвом, ґрунтувалася саме на язичницьких міфах і архетипах (героя-спасителя, жертви, кінця світу, спасіння). Інтелектуальна еліта XVIII століття, яке також називають Добою розуму, адже разом з ідеями Просвітництва утверджувалася віра в силу знань та можливість розумного облаштування громадського життя, вважала, що, нарешті, з міфами (насамперед релігійними), як з пережитками минулого і проявами невігластва, остаточно покінчено. Та епоха Романтизму, що прийшла слідом і була антитезою Просвітництву, рішуче спростувала такі сподівання. Романтичні концепції міфології кінця XVIII – початку XIX ст. являють собою невід’ємну частину науки про міф, характерну

переосмисленням та переоцінкою просвітницької «міфологічної політики», які спрямовувалися на «розвінчування влади міфу», «звільнення з міфологічного полону» тощо. Процес «реміфологізації», «відродження» міфу охопив у зазначений період різноманітні сторони європейської культури.

Та найбільш широкого розмаху цей процес набуває у XVIII – XIX ст. у так звану «епоху націоналізму», коли починають формуватися модерні європейські нації. Становлення останніх супроводжувалося жорсткою конкурентною боротьбою за право володіння певними територіями, ресурсами і навіть історичною самоназвою. Питання історичної тяглості, історичного коріння нації, її історичної пам'яті, наявності традицій – все це набуло визначального значення. Величезної ваги, набувають у цей час (перш за все у народів, які не мали писемної історії з античних часів чи раннього Середньовіччя) фольклорні пам'ятки найдавніших часів, у яких містилися б згадки про славетне минуле даного народу, а самі ці пам'ятки несли на собі відбиток унікального «народного духу», міфологічного за своєю природою, притаманного саме цьому народу.

Не дивно, що саме в цей період Європою прокотилася хвиля містифікацій. До таких насамперед відносяться опубліковані у 1761-1763 рр. «епічні поеми» барда Оссіана – «пам'ятка» давньошотландської (кельтської) поезії, начебто знайдена англошотландським поетом Джеймсом Макферсоном (а насправді сфабрикована ним самим, щоб продемонструвати високу культуру древніх шотландців-горян), а також знаменитий фінський епос «Калевала» – скомпільований з фольклорних творів Еліасом Льюнротом та збірка «старовинних» чеських пісень «Краледворський рукопис», насправді створена чеським філологом Вацлавом Ганкою.

Згодом до формування необхідного образу національної історії долучаються не лише інтелектуали-ентузіасти, а й державні інститути. Відбувається явище, яке відомий англійський вчений Ерік Гобсбаум назвав «винаходом традицій». По-суті це процес

масштабної і цілеспрямованої ідеологічної «імплантації» певних спільних культурно-політичних символів (національний прапор, національний гімн, національні свята, історичні постаті) у масову свідомість з метою інтегрування етнічного населення певної території в більш згуртовану, культурно однорідну спільноту – націю. «Нація» у цьому варіанті – результат суспільної інженерії з обов'язковим застосуванням технологій маніпулювання свідомістю, свідомо сконструйована спільнота.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Німеччина, наприклад, переживала справжній бум у будівництві пам'ятників імператорові Вільгельму I та Бісмарку, крім цього, було реанімовано та опоетизовано міф про імператора Фрідріха Барбаросу, який спить у надрах якоїсь гори, і, щойно він прокинеться – німецька імперія відродиться. Справа дійшла до того, що наприкінці XIX ст. на горі Кіфгойзер, яка була визначена романтиками як місце знаходження Барбароси, звели величний монумент, присвячений відродженню німецького Рейху [Яковенко, 2007: 152-153]. Кожна нація винаходила своїх героїв, символи й видатні події, які перетворювалися на частину національної міфології, самосвідомості нації.

Саме в цей період відбувається т.зв. *процес «націоналізації» історії*, тобто пристосування минулого для потреб націотворення. Науковий підхід до інтерпретації складних перипетій в становленні певного народу, особливо стосовно відносин з сусідніми народами, нерідко підмінявся впровадженням загальноновизнаних національних міфів і стереотипів, які в свою чергу зберігали в собі пам'ять про давні кривди і утиски, сприяли зростанню міжетнічної напруги та слугували підґрунтям для екстремістських рухів. Тобто наукове дослідження минулого, використання наукової методології для опису і пояснення історичних подій було визначено менш вартісним, порівняно зі створенням спрощених «картинок-схем» «героїчного» або «трагічного» минулого конкретного народу, які пропонувалися ідеологами національних рухів. У цьому контексті значна роль

відводилася «редагуванню» минулого за допомогою політичного міфу та конструюванню історичної пам'яті [Бойко, 2011: 85].

Відтак феномен політичного міфу здобув особливо пильну увагу серед представників гуманітарної науки ХХ ст., хоча крім даної форми сучасній соціальній свідомості властиві також і інші форми міфу, такі як соціальний, історичний, релігійний тощо. Така пріоритетність щодо політичного міфу обумовлювалася тим, що науковці відмітили різке зростання нерациональної складової у політичній культурі сучасних їм суспільств, а, головне, відчули негативні наслідки цих змін. Як пізніше зазначав Ернст Кассілер, «всі великі мислителі, починаючи з Платона, докладали величезних зусиль для розробки раціональної теорії політики. У ХІХ столітті з'явилася впевненість, що вірний шлях нарешті знайдено: у 1830 р. Огюст Конт публікує перший том «Курсу позитивної філософії». Це був перший крок на шляху створення нової соціальної науки, заснованої на тих же індуктивних і дедуктивних методах мислення, які були проаналізовані Контом у фізиці і хімії. Однак раптовий розквіт політичних міфів у ХХ столітті показав, що сподівання Конта і його послідовників були передчасними» [Пархоменко, 2005].

Особливо актуалізувалася проблема політичного міфу після закінчення Першої світової війни, яка принесла незчисленні біди: мільйонні людські жертви, величезні матеріальні збитки і руйнування, розорення економік держав. Мільйони людей зубожіли, вимушені були поневірятися втративши житло і будь-які засоби існування. У багатьох країнах і після підписання миру продовжувалися військові дії – тепер вже на ґрунті громадянських воєн. Внаслідок усього цього у суспільстві відбувається переоцінка цінностей, пошук якихось нових сенсів, які допомогли б подолати біль за втратами, розчарування, що лавиноподібно наростало, і, у свою чергу, викликало панічні стани, депресію, вело до алкоголізму, суїцидів, повної деградації особистості. На жаль здоровий глузд, здатність раціонально осмислити те, що відбулося, часто не справлялися з таким завданням, відтак ширилася соціальна апатія, декадентські настрої. У суспільстві

зростає цікавість до «темної» природи людської душі: ширяться містичні культи, апокаліптичні пророцтва та есхатологічні очікування.

Саме така кризова ситуація, на думку переважної кількості фахівців, що досліджували феномен політичного міфу, є тим підґрунтям, на якому він благодатно проростає. «Для появи міфів необхідний відповідний психологічний стан суспільства, наявність в політиці напруженої ситуації, коли можна легко повірити в гнаних ворогів і катастрофу, і коли в це хочеться вірити. Не випадково більшість дослідників дійшла висновку, що існує певна закономірність – політичні міфи затверджуються найбільш легко в країнах, де існують кризові ситуації, політична нестабільність, а населення відчуває невпевненість в майбутньому» [Рюмкова, 2004].

Німецький філософ-неокантіанець Ернст Кассіер, який глибоко вивчав зазначений феномен, у своїй останній праці «Міф про державу», проаналізувавши творчий доробок відомого етнологіста і соціального антрополога Броніслава Малиновського, зробив дуже важливі висновки стосовно ролі політичного міфу для самозбереження спільноти в умовах кризових станів. Цікаво, що Малиновський досліджував раціональне і емпіричне регулювання повсякденного життя «природних народів» і дійшов висновку, «що міфи і відповідні їм ритуальні практики в кризові часи, в часи «перелому», переходу суспільства з одного циклу життя до іншого, виконують дуже важливу регулюючу функцію. Міфи є, свого роду, гарантом того, що дане суспільство під час корінних змін не буде повністю зруйноване. Кассіер застосовує це відкриття функціоналістської етнології для аналізу сучасного суспільства. Неокантіанець пише про те, що в періоди соціальних і економічних криз міф дає людині можливість беззастережної ідентифікації з колективом. В умовах цілісності сучасного суспільства будь-які інші способи «цементування» соціуму є незадовільними» [Пархоменко, 2008].

Якщо вдатися до дефініцій, то сучасний політичний міф – це «віддзеркалена в образах ірраціональна форма світосприйняття і світобачення, яка спрощено і контрастно пояснює картину світу; регулює суспільні відносини відповідно до новітніх політичних реалій та запитів, інтересів політичних сил, які ведуть боротьбу за владу. За формою він наслідує класичні архетипні моделі («чорне – біле»; «герой – злодій»; «добро-зло»...); за змістом є політично маркованою, акцентованою та адаптованою для сприйняття широким загалом інформацією, яка не потребує перевірки та аргументації; за функцією є засобом маніпулятивного корегування суспільної свідомості та інструментом у боротьбі за завоювання, легітимізацію та втримання влади» [Бойко, 2011: 84].

Що ж до співвіднесення сучасного політичного міфу з класичним архаїчним міфом, то можна відмітити, що їх ріднить ціла низка ознак: «схожа емоційно-чуттєва генетика; типологія, що замінює пізнання – міфи-легенди (трактування подій, їх причин і ролі учасників), історичні міфи, міфи-перекази (про події і подвиги минулого і їх учасників), міфи про героїв (політичних вождів) тощо. Разом з тим, на думку науковців, на відміну від класичного, політичний міф: а) максимально конкретизується стосовно актуальної політики; б) раціоналізується засобами направленою навіювання (пропагандою, змістом відповідної ідеології) і самою масовою свідомістю, що прагне сприймати міф як істину; в) може виникати стихійно, як вираз потягу до привабливої ідеї, данини пам'яті про героїчне минуле тощо, але найчастіше створюється і поширюється цілеспрямовано та використовується як ефективний засіб політики» [Бойко, 2011: 84].

З огляду на все зазначене вище стосовно політичного міфу у житті соціуму проаналізуємо роль і значення сучасного російського міфу Великої Перемоги у формуванні нової російської ідентичності. Та спочатку декілька слів про витоки цього міфу.

***

Починаючи з перших повоєнних років, пам'ять про війну зазнавала деформацій відповідно до змін політико-ідеологічних парадигм – сталінізації, десталінізації; реабілітації Йосипа Сталіна, Георгія Жукова, гіперболізації ролі у війні Микити Хрущова, Леоніда Брежнєва та інших значущих постатей, слугувала у якості головного обґрунтування «керівної і направляючої» ролі партії. По-суті перемога у війні створила нові умови для легітимації комуністичного режиму. Війна з її численними реальними і міфічними проявами героїзму і жертвності надала необхідного матеріалу для створення патріотичних символів і домінантної пам'яті. Мова йшла не про правдиве відтворення подій війни (якщо це було б так, то й нова ідентичність, певно, була б зовсім іншою), а про створення, шляхом сепарації реальних спогадів, виокремлення одних і замовчування інших, потрібного, на поточний момент, міфу Великої Вітчизняної війни.

Такий міф про Велику Вітчизняну війну, базову основу якого складала ідеологеми про полум'яний радянський патріотизм і масовий героїзм, про морально-політичну єдність радянського суспільства, керівну роль комуністичної партії, єдність фронту і тилу, дружбу народів СРСР тощо, покликаний був відіграти особливу роль у єднанні радянського суспільства. Тому у ньому не могли знайти відображення факти, події, історичні постаті, які не вписувалися або відверто конфліктували з означеним переліком ідеологем. У величезному просторі пам'яті про Велику Вітчизняну війну висвітлювалися лише окремі, «підходящі» ділянки, «оточені» зонами замовчуваної «антипам'яті», на кшталт правди про початковий період війни, масовий перехід на бік ворога червоноармійців, колаборація з окупантами місцевого населення, антикомуністичний партизанський рух тощо.

Як зазначає з цього приводу Андрій Портнов: «Офіційна советська пам'ять про війну не просто відсувала на задній план, а фактично репресувала локальні пам'яті. Зокрема, в накреслених

нею кордонах не було місця для Голокосту євреїв і ромів (їх принципово не вирізняли з загалу «мирних жертв фашизму») та, тим більше, для депортацій десятків національних груп, здійснених у 1944–1946 роках. У тематичному репертуарі цієї пам'яті не могло бути місця ані для злочинів советських військ 1944–1946 років у визволеній від нацистів Європі, ані для обговорення «ціни Перемоги» – ставлення советського командування до звичайних солдатів» [Портнов, 2009: 206].

На сьогодні значні потужності ідеологічно-пропагандистського апарату путінської Росії, який є «достойним» продовжувачем справи Агітпропу СРСР, кинуті на створення тієї версії історичної пам'яті про події Другої світової війни, такої домінантної пам'яті, яка має об'єднувати ідеологічно-, соціально- та національно різношерсте населення федерації та частину населення постсоветського простору, яке відносить себе до т.зв. «руського міру» у нову постсоветську єдність – росіян відновленої імперії. Символ Перемоги у Другій світовій війні є головним системоутворюючим чинником, наявністю якого забезпечується існування системи інших символів і смислів, якою є домінантна пам'ять про війну у сучасному російському суспільстві. Якщо у реальному житті Перемога є наслідком війни, а остання є чинником існування першої, то у логіці російського пам'ятетворення, саме міф Перемоги (який можна коригувати в залежності від насущних потреб) визначає образ і логіку війни.

Якщо проаналізувати структурно міф Великої Перемоги, то в загальних рисах його можна подати як сукупність міфологем, що артикулюються на кшталт ідеологічних постулатів:

1. Священність війни (СРСР вів священну народну війну).
2. Єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР як запорука успіху у війні (під час війни народ згуртувався навколо КПРС і, завдяки напрузі всіх сил, здобув перемогу).
4. Міцність, нездоланність радянської (російської) держави, політичного устрою, мудрість і воля політичного керівництва (незважаючи на недоліки режиму та негативні риси особистості

Сталіна, КПРС і сам вождь зіграли об'єктивно позитивну роль у захисті державності і збереженні територіальної цілісності СРСР / Росії).

5. Неординарність ворога (Третій Рейх був найстрашнішим ворогом за всю історію людства, уособленням світового зла і його перемога означала б загибель світової цивілізації).

6. Месіанізм СРСР / Росії (на відміну від інших країн СРСР вів «священну війну», не керуючись якимись меркантильними інтересами, а з метою порятунку людства, поніс найбільші жертви порівняно з іншими учасниками).

7. Виправданість страждань і витрат метою «священної війни» (Всі жертви і страждання 30-40-х рр. в кінцевому підсумку виявилися принесені в ім'я «священної Перемоги»).

Неважко помітити, що 5, 6 і 7 положення є логічно зв'язаними, зокрема, 6 і 7 послідовно витікають з 5, тобто з особливого статусу «ворога». Також легко вгадуються міфологічні архетипи і архетипічні сюжети, задіяні для компонування даного міфу. Передусім відзначимо сюжет есхатологічного характеру про священний поєдинок світового Добра зі світовим (абсолютним) Злом, де Добро представлено архетипічною фігурою рятівника людства, месії, у якому легко вгадується збірний образ «народу-переможця». Образ самої війни задано архетипом вселенської катастрофи, образ перемоги – міфологемою спасіння.

Існуючий міф виконує низку функцій, завдяки яким минуле «експлуатується» сьогоденням. Серед інших відзначимо такі:

1. Описово-пояснювальна. В інтересах владного суб'єкта забезпечує інтерпретацію подій війни, ролей її основних акторів шляхом надання спрощених картинок-схем, трафаретних образів та стереотипів, що робить її доступною для пересічного громадянина, не обтяженого інтелектуальною діяльністю з пониженим рівнем критичного сприйняття інформації.

2. Ідентифікаційна. Колективні уявлення про ключові, знакові події війни, роль її основних акторів, а, головне, ставлення

до них, слугують основою групової ідентичності і дозволяють членам сучасної російської спільноти відрізнати себе від інших, позиціювати себе за принципом «ми – вони», «свій – чужий», «рідний – ворожий». Висхідною точкою у цьому маркуванні індивідів і груп є заданий творцями міфу Великої Перемоги стандартний образ «головного ворога» – «клятого фашиста», нациста, гітлерівця. На апеляціях саме до цього образу побудовані такі важливі прийоми путінських маніпуляторів історичною свідомістю як героїзація «своїх» та інферналізація, демонізація «ворогів».

Якщо об'єктивне дослідження подій війни вимагає неупереджено підходити до інтерпретацій її окремих епізодів, безвідносно про що йде мова: про вчинки своєї або ж ворожої сторони, то внаслідок різноманітних маніпуляцій історичною свідомістю, досягається зображення «своїх» у виключно позитивних тонах, для «ворогів» же використовують, переважно, негатив. Свій – це воїн-визволитель, який безмірно любить свою Батьківщину, готовий за неї віддати найдорожче – власне життя, загалом, людина з високими моральними якостями. За такого підходу, зрозуміло, в «правді» про війну не могло бути місця ані для злочинів радянських військ 1944–1945 років у визволеній від нацистів Європі, ані для оповідей про загороджувальні загони, штрафбат, мародерство у власному тилу та інших «незручних» фактів.

Водночас, ворог теж, з огляду на вироблений, так би мовити, «плакатний» трафарет, мав зображатися не у всьому різноманітті його проявів, а відповідно до певного затвердженого канону: нечувано жорстокий, безжальний, підступний (нахабно розірвав пакт про ненапад), грабіжник, вбивця і гвалтівник в одній іпостасі; кровожерливий, маніакальний садист, по-суті, він узагалі позбавлений людських рис; це «зnelюдь», «нечисть», до якої не можуть бути виявлені почуття поблажливості, розуміння, жалості, поваги; він, за означенням, не може бути щирим, благородним, достойним, сміливим. Збірний образ «фашиста», без особливих розмірковувань щодо відмінностей фашистського режиму від

власного – комуністичного, настирливо тиражувався як під час війни, так і десятиріччя потому. Зрозуміло, «поза кадром» лишалися непоодинокі факти взаємної симпатії окупантів та місцевого населення, виявлена ними повага до військової доблесті з боку ворога, гуманне ставлення до полонених тощо.

«Вороги періоду Великої Вітчизняної війни – німці, фашисти та їхні союзники. Це найбільш значущий і сильний в моральному та ідентифікаційному плані образ ворога (число відповідних стереотипів уявлення німця чи фашиста вкрай невелике). Для масової свідомості в Росії ці образи задають травматичну межу людського. У пропагандистській риториці гітлерівці завжди слугували абсолютною мірою негативного. Редукція до цих образів означала безумовні характеристики нелюдського, аморального і злого. Тому неодмінна (моральна) перемога у Другій світовій війні і сьогодні є ключовим символом національної самоідентичності, опорним елементом легенди радянської влади, входить до складу будь-яких ідеологічних конструкцій реальності» [Гудков, 2004].

Образ «клятого фашиста» задає еталон до творення подальшого асоціативного ряду негативних персонажів, антигероїв війни. Досить прикметним у цьому ряду є образ «фашистського посіпаки», «зрадника власного народу». Важливо зазначити, що яким би лиховісним не був образ самого «фашиста», він усе ж виглядає менш бридким, ніж «зрадник» у різних модифікаціях: «власівці», «лісові брати», «бандерівці» тощо. Якщо у ставленні до основних воюючих супротивників РСЧА превалює ненависть, гнів, жага до помсти, то до «зрадників» здебільшого презирство, гидливість, відраза. Якщо перші – «агресори», «окупанти», «загарбники», то другі – «колабораціоністи», «фашистські посіпаки», «холуї», «наймити», тобто на порядок мерзенніші, прислужники «нечисті». На них звалюють багато провин, щоб виправдати власні прорахунки («вони оголили фронт», «стріляли у спину нашим бійцям», «замість спротиву загарбникам лизали їм чоботи»).

Загалом образ «зрадника» є дуже важливим з огляду на ментальну особливість росіян – фактичну неспроможність сприймати поразку як даність, як невдачу, коли вона об'єктивно обумовлена. «Пріоритетне значення в образі «ми» для Росії має наявність в політиці механізму витіснення поразок, або шляхом «призначення» зрадників, які несуть відповідальність за поразку (наприклад, «зрадник» Горбачов розвалив СРСР), або фокусуванням уваги не так на поразці, як на героїчній боротьбі з ворогом. Наприклад, в історичній пам'яті народу поразки в російсько-японській війні витіснене подвигом крейсера «Варяг»; поразка в Кримській війні – героїчною обороною Севастополя і т.д. Можна погодитися з Автанділом Цуладзе, що для російської людини сама думка про поразку нестерпна, і ці хитрощі дозволяють захиститися від неї» [Рюмкова, 2004].

Гранична демонізація «головного ворога» уможлиблює формування стереотипу особливого, порівняно з іншими учасниками війни, статусу російського народу як «народу-переможця», роль якого у порятунку людства є неспіввимірною з іншими народами. Причому такий погляд стосується як народів країн коаліції, так і інших народів колишнього СРСР: досить згадати заяви Путіна щодо того, що Росія сама, без інших народів СРСР, була здатною здолати Третій Рейх. Посилаючись на твердження, що політичне керівництво СРСР і весь радянський народ завжди були принциповими і послідовними борцями з фашизмом (що є маніпуляцією), що СРСР у війні поніс найбільші людські жертви і зазнав найбільших матеріальних збитків, творці міфу Великої Перемоги намагаються монополізувати або ж приватизувати цю подію світового значення, перетворити його, у першу чергу, в «*нашу Перемогу*». Саме цим моментом визначається той затятий спротив російського політикуму і наукового бомонду користуватися універсальним для всього світу поняттям «Друга світова війна» і наполягання на терміні «Велика Вітчизняна війна». Адже останній підкреслює певну ексклюзивність, відносно СРСР чи Росії, даної історичної події, а, відтак, і розставляє певні акценти щодо внеску у досягнення Перемоги: якщо весь інший

світ переслідував ті чи інші, часом корисливі інтереси, то для Росії (СРСР) це було справою усього народу, усього суспільства, що, у свою чергу, (ця всезагальність) визначалося його високими моральними якостями, на відміну від меркантильних підходів націй цивілізованого (а разом і «загниваючого») Західного Світу. Ті ж самі мотиви лежать у святкуванні Дня Перемоги 9, а не 8 травня, разом з усім цивілізованим світом.

Характеризуючи ставлення до Великої Вітчизняної війни у сучасній Росії, Марія Ферретті показує відмінність призначення пам'яті про війну у цій країні та у країнах Західної Європи. «Якщо, кажучи схематично, в країнах Західної Європи ... пам'ять про війну була побудована і покладена в основу національної ідентичності різних країн, щоб передати і зміцнити у свідомості людей ті цінності свободи демократії, якими підживлювався антифашизм і в ім'я яких він боровся, то в Радянському Союзі справа йшла інакше. Тут пам'ять про війну була побудована так, що на першому плані опинялася не боротьба за свободу, а героїзм радянського народу. Оспівувалася відроджена національна міць Росії, новознайдена велич Держави, та заслуги його непогрішимого глави – Сталіна. Іншими словами, пам'ять про війну стала, спочатку, в Радянському Союзі, а потім і в Росії носієм не демократичних цінностей антифашизму..., а носієм традиційних націоналістичних цінностей, які, будучи вплетені в тканину соціалістичної риторики (так, міф про Москву – третій Рим перетворився в міф про рятівну місію СРСР, першої соціалістичної держави, по відношенню до усього людства), поступово утворили ідеологічний кістяк режиму. Саме така структуризація пам'яті про пережите під час війни, будь-яка альтернативна версія якої була пригнічена, як і інші спогади (наприклад, про партизанську боротьбу з притаманним їй духом свободи), і є причиною тих труднощів, з якими стикається, орієнтована на ідеали демократичного типу, Росія, коли хоче повернути собі найважливішу частину власної історії» [Ферретті, 2005]. На думку дослідниці, базова конструкція пам'яті про війну залишилася в Росії, незважаючи на пізніші і зовсім не друкорядні

переробки та зміни, тією самою, яка була запропонована щодо інтерпретації подій радянською владою вже під час війни і кристалізувалася у зв'язну і єдину розповідь з настанням миру, тобто у самий розквіт сталінської епохи.

Ще один момент. Для Західного Світу День Перемоги у Другій світовій війні є точкою відліку закінчення війни, настання миру і стабільності у Європі. Мир тут розуміється не лише як відсутність бойових дій, а і як замирення нещодавніх ворогуючих сторін, відмова від таврування і переслідування учорашніх супротивників. Для сучасної Росії цей день – символ триумфу російської зброї, Росії як супердержави. Він не скасовує війну, а лише означає перехід її в інший вимір – духовно-ідеологічний. Образ ворога не усувається, а просто прикладається до нового об'єкту. Хай це не німці, а американці, не націонал-соціалісти, а «імперіалістичні яструби», «натовські агресори» тощо.

3. Мобілізаційна. Наявність означеного постійно небезпечного ворога тягне за собою необхідність постійної готовності протидіяти йому. Ідеологічно-пропагандистський апарат працює на повну потужність, суспільство мобілізується на нову боротьбу, старі штампи і кліше лише прикладаються до нових об'єктів і ситуацій. За такого стану у суспільній свідомості утверджується думка про обґрунтованість політики «сильної руки», обмеження прав і свобод сприймається як сувора необхідність, репресії проти інакомислячих як дії відповідні ситуації. Економічна сфера повністю залежить від завдань оборонного будівництва, падіння рівня життя населення, зниження соціальних стандартів-позначаються як очікувана і необхідна плата за посилення оборонної міці країни. Дана модель організації суспільства передувала путінській понад сімдесят років, то ж населенню РФ до неї не звикати. «Вороги – один з ключових чинників формування радянської ідентичності. Весь семантичний простір тоталітарної пропаганди задано розгортанням двох ключових метафор – «будівництво нового суспільства» і «фронт». Обидва значення складають єдиний смисловий комплекс: будівництво майбутнього суспільства (що

має зразковий характер для «всіх країн» і людей «доброї волі») відбувається в екстремальних умовах відкритої і таємної війни проти зовнішніх і внутрішніх класових ворогів. Ті, хто «творять соціалістичний лад», знаходяться в ситуації ворожого оточення, «обложеної фортеці».

Але такий стан критичного паралічу або апатії міг бути досягнутим тільки шляхом систематичного нагнітання загрози, конструкцією реальності в категоріях війни, мілітаризацією суспільної свідомості. Про що б не заходила мова в газетних статтях чи кадрах кінохроніки, предмет обговорення викладався тільки в категоріях і поняттях «боротьби», «фронту», протистояння, відсічі капітулянтам, «вилазкам» ворогів та ін.» [Гудков, 2004].

При цьому досягається подвійний ефект: по-перше, суспільство згуртовується, досягаючи необхідного рівня єдності; по-друге, прорахунки і невдачі керівництва країни у соціально-економічному секторі списуються за рахунок ворожих підступів або нівелюються примарними успіхами оборонного будівництва.

4. Легітимаційна. Як і архаїчний, так і сучасний політичний міф Великої Перемоги являє собою спосіб поєднання світів буденного (профанного) і сакрального. Перемога – не просто дата у хроніці війни і не лише визнання переваги збройної міцці сил коаліції над силами Третього Рейху і його союзників. Це, з точки зору міфологічного мислення, – подія космічного штибу. Події війни постають як священнодійство, як епізоди з священних книг про одвічну боротьбу космічних сил Добра і Зла. Де Добро (народ і збройні сили СРСР) неодмінно, за логікою буття («Наше дело правое») має здолати і покарати (що теж важливо, як прояв вищої справедливості) Зло. Сакральність події («священна війна», «безсмертний подвиг») не тільки возвеличує, але наче б освячує і виправдовує війну, одночасно «закриваючи» від раціоналізації її негативну, зворотну сторону, табуюючи тему війни, а разом з нею закриваючи і саму можливість пояснення її причин і ходу, критичного аналізу дій керівництва, природи державного режиму,

який підкорив підготовці до війни всі сфери суспільного існування. Перемога у війні, крім іншого, легітимізує радянський тоталітарний режим у цілому, безконтрольну владу як таку, заднім числом, ретроспективно виправдовуючи «витрати» радянської історії: форсовану військово-промислову модернізацію, репресії, Голодомор, злидні, шпигуноманію кінця 1930-х років, створюючи безальтернативну версію минулого, у рамках радянської офіційної історії» [Гудков, 2005].

Великого значення у справі формування нової ідентичності – росіян відновленої імперії має реабілітації Йосипа Сталіна як лідера «народу-переможця». За більш ніж 60 років, що минули після перемоги, статус Сталіна декілька разів зазнавав кардинальних змін: від «батька народів», «творця Великої Перемоги» до «кривавого тирана» і «ката». У путінській імперії для нього віднайшли нову іпостась: відтепер він – «ефективний менеджер», завдяки таланту якого народ зумів досягти небачених звершень, зокрема, здолати фашизм. «Сприйняття світу на основі дихотомічної моделі «ми – вони» формує уявлення про локальну територію (сакральний Космос), на якій проживає певна спільність і навколишній ворожий простір. Всі події, що відбуваються, в міфологемі «ми – вони» розглядаються як прояв доброї волі героя чи злої волі ворога. Звідси міфологізація вождя, який наділений недоступним простій людині зв'язком з минулим, з його героями, що відіграють роль тотемних покровителів. Так відбувається ідентифікація з вождем, який стає центром, який організує спільноту і набуває сакральних функцій, найбільш поширеною з яких є роль рятівника» [Рюмкова, 2004].

В останні роки в момент приходу до влади роль «рятівника» в масовій свідомості відігравали Михайло Горбачов, Борис Єльцин і, нарешті, діючий Президент РФ Володимир Путін. І дійсно, міфологічне мислення постійно «перекидає містки» з минулого у сьогодення, здійснюючи «прорив» сакрального часу в профанний» (Мірча Еліаде), ототожнюючи за аналогією різнопорядкові і різнопричинні події і явища.

Водночас і кремлівські пропагандисти докладають зусиль, щоб упевнити населення відновленої імперії: «у 1945 перемогли бо мали такого харизматичного лідера як Сталін (за яким – вища правда), і зараз доб'ємося свого бо маємо Путіна». Загалом схема звична «Сталін – це Путін учора, Путін це Сталін сьогодні».

Вище уже зазначалося, що найважливішою функцією міфологічного часу і самого міфу є створення прикладу, моделі, зразка для наслідування і відтворення, загалом для підтримання устанавленого порядку у природі і суспільстві. Ця функція здійснюється з допомогою ритуалів і свят, які часто прямо інсценують події міфічного часу. З допомогою цих дійств відбувається ніби «занурення» присутніх у міфічне минуле, усвідомлення ними причетності до знаменних подій.

У сучасній Росії ритуалізація повсякденного життя набрала величезного розмаху. Не кажучи вже про паради у сам День Перемоги, населення країни постійно стикається з ритуальним «поверненням» минулого: усілякі акції на кшталт «безсмертного полку», байкерські пробіги типу «вперед на Берлін», перевдягання школярів у форму червоноармійців, реконструкторські вистави та врешті просто дефілювання з «георгіївською стрічкою».

Уже згадуваний Кассіерер, вивчаючи причини встановлення гітлерівського режиму в Німеччині робить цікаві висновки щодо ролі ритуалів у цьому. «Міфи є не тільки розповідями про першопочаток і драму світу. Значно більшою мірою функція міфу проявляється в обґрунтування і оформленні ритуальних дій. Ритуалізація повсякденного життя і була головною особливістю нацистської Німеччини: від правил вітань до нескінченного числа присяг, від колективних маршів до ритуалізації й регламентації будь-яких життєвих ситуацій – завжди і всюди використовувалися ритуальні форми міфічного мислення. Ритуалізація життя за допомогою сучасних політичних міфів має своєю метою афективно зв'язати і підпорядкувати будь-який колектив людей, – чи то буде ціла нація, «рейх» або певний етнос. При цьому головне в тоталітарній державі – не емоційне посилення окремих індивідів,

а, навпаки, їх беззастережне існування як частини колективу» [Пархоменко, 2008].

Те саме можна спостерігати і в сучасній Росії. Якщо дешифрувати ритуал з носіння «георгіївської стрічки» з огляду на смислову неоднозначність буденної мови, то можна з'ясувати, що ритуальне пов'язування цього «атрибуту Перемоги» не тільки «пов'язує» її власника зі «славним минулим», але і має на меті те, про що каже Кассіерер: «афективно зв'язати і підпорядкувати будь-який колектив людей».

Про це ж свідчать і самі російські науковці. «Росіяни, атомізовані і маргіналізовані відсутністю будь-яких політичних і громадянських спільнот, хапаються за георгіївську стрічку як за знак належності до спільноти, до якоїсь впливової більшості. Стрічка (шарф, костюм, рушник) стає знаком ідентичності, яка погано складається, проте є дуже жаданою. Нинішня російська політика не може бути пояснена без вибуху колективної пам'яті і властивих їй деформацій свідомості. Не маючи можливості запропонувати росіянам досягнення, з якими вони могли б ідентифікуватися, влада позиціонує себе у якості продовжувача міфологічного минулого і вкорінює свою політику в міфах... Саме це дозволяє георгіївській стрічці, яка сягає ще часів Катерини Великої і використовувалася для різноманітних військових нагород, стати знаком лояльності до Путіна. Нинішня політика вся легітимізує себе через зняття відмінностей з минулим, а минуле стає областю нерозпізнаних тавтологічних подібностей. Війна в Україні описується у ЗМІ як війна з фашистами і бандерівцями, американці ж постають в шатах холодної війни і радянської пропаганди. Вся політика стає реконструкцією минулого, і, звичайно, не випадково донбаський Гіркин вийшов з лав таких реконструкторів. Подібні конструювання політики на підміні історичної свідомості колективною пам'яттю неможливі без участі ЗМІ, які спочатку перетворюють історію в головах людей на суцільне хаотичне кришиво, а потім оформлюють минуле в набір тавтологічних стереотипів» [Ямпольський, 2015].

Подібні методи кремлівська агентура з середини 2000-х починає застосовувати і в Україні. Роблячи ставку на ті верстви населення України, які найбільше ностальгували за «сім'єю братських народів», а, скоріше, за примарним брежнєвською «золотою добою», путінські «бійці» інформаційно-психологічної війни почали всіляко «розхитувати човен» української незалежності, вбиваючи клин між носіями європейського і путінсько-совкового тлумачення Великої Вітчизняної війни. Початковими етапами цієї, досить продуманої і підготовленої діяльності, були акції на кшталт «георгіївської стрічки», або вимоги до місцевих або центральних влад вивішувати 9 травня, так званий, прапор Перемоги. Попри, здавалося, «нешкідливий» характер даних заходів, вони таїли у собі потужний деструктивний потенціал. Основний сенс подібних заходів – не шанування пам'яті про полеглих на війні, а маркування соціального простору – поділ його на «своїх» і «чужих» – тих, хто вшановує пам'ять героїв і тих хто ігнорує, оскільки, не «позначений» відповідною атрибутикою (стрічка, прапор). Останні автоматично зараховуються до представників ворожого табору з диференціацією від «безсердечних істот» до відвертих ворогів – зрадників, неонацистів. Причому до уваги не береться та особливість, що показна, – позірна причетність до події і дійсна шана, пов'язана з глибинними почуттями – не одне й теж (вірний не той, хто з хрестом, а той, хто вірить і чинить по вірі).

Водночас застосування «атрибутики Перемоги» цим не обмежується. Це своєрідний тест на «совєтськість», тобто на наявність у особи характерних соціо-психологічних характеристик, як-то: примітивізм мислення, поведінковий конформізм («я так як усі»), здатність до мобілізаційного типу життя, делегування власних прав по управлінню суспільством іншим суб'єктам. Такий тип можна охарактеризувати як «маніпульована людина», якою, порівняно легко, можна управляти. Використовуючи природну здатність і потребу людей і спільнот до ідентифікації, маніпулятори історичною свідомістю,

стараються гуртувати їх навколо потрібних їм (маніпуляторам) символів, тим самим програмуючи їх подальшу діяльність.

Останнього не важко досягти, враховуючи наслідки функціонування політичного міфу у свідомості особистості і масовій свідомості загалом. Так, Кассіпер зазначає, що «сучасні політичні міфи... намагаються впливати набагато глибше на психіку і світогляд людей. Апологети «політичної міфології» застосовують усілякі хитрощі для того, щоб змінити менталітет людей, що дозволяє в майбутньому легко управляти їх поведінкою... Ритуальні дії виконують певну функцію – вони мають властивість послаблювати активну життєву позицію людини. В результаті чітко регламентованої і заданої моделі поведінки знижується здатність індивіда до самостійних суджень і рефлексії, людина наче «знеособлюється», стає «коліщатком і гвинтиком» глобальної державної машини. Сучасні політичні міфи руйнують у людини автономію волі та здатність до незалежного мислення. Так стає зрозумілим відсутність політичної опозиції в тоталітарному суспільстві і повна нетерпимість можновладців до будь-якого інакомислення, яке ставить під загрозу існування системи» [Пархоменко, 2008].

Такої ж думки дотримуються і вітчизняні фахівці. «Основним наслідком функціонування політичного міфу у свідомості є деградація особистості. Особливо інтенсивно зазначений процес виявляється у свідомості в процесі сприйняття міфів, створених іншою свідомістю. Результатом гноблення особистості є утворення свідомості тоталітарного типу, що здатна легко продукувати та сприймати міфи. Основною характеристикою даної свідомості є статичне мислення, відповідно до законів якого процес оцінювання реалій об'єктивної дійсності відбувається не спонтанно, у залежності від особливостей об'єкту оцінки, а за допомогою заздалегідь сформованих у свідомості розумових стереотипів» [Безнісько, 2006].

***

Важливим для нашого розгляду є з'ясування механізму трансляції і, водночас, маніпуляційної дії політичного міфу «Великої Перемоги». Вище уже йшла мова про дві ключові метафори – «будівництво нового суспільства» і «фронт», якими задано весь семантичний простір тоталітарної пропаганди. Метафори є засобами образного мовлення, конкретно метафора «фронт» свідчить про явище мілітаризації мови – використання військових термінів для інтерпретації явищ не пов'язаних з військовою сферою. Вище вже було зазначено, що в основі дискурсивного управління суспільством лежить спеціальне використання мовних засобів для внесення коректив у мовну картину світу даної спільноти. Це здійснюється умисно з метою внести бажані зміни у суспільну свідомість шляхом створення віртуальної політичної реальності, яку згодом з застосуванням уже не вербальних, а цілком реальних (погроз, фізичного примусу, терору) методів намагаються втілити у життя.

Для того, щоб засоби звичайної живої мови могли бути використані відповідним чином, вони зазнають певної обробки: звичні раніше для всіх членів соціуму слова, поняття, терміни або втрачають свій колишній смисл повністю чи частково і набувають нового (додаткового), або повністю зникають з лексики чи перетворюються на архаїзми.

Для прикладу досить згадати зміни, які відбулися з російською мовою після революції 1917 року. В її лексиконі з'являються не відомі раніше слова «контра» (від «контрреволюція»), «продразверстка», «продзагін», «наркомат», «політвідділ», «советизація» тощо. Начебто старі терміни втратили свій колишній смисл і стали означати зовсім іншу реальність: «специ» (від «спеціалісти», але у сенсі «старі, тобто дореволюційні спеціалісти») – якщо до революції слово «спеціалісти» викликало повагу, то до «спеців» ставилися з підозрою, оскільки вони могли виявитися ворогами («контрою»). Подібні метаморфози відбулися з такими звичними словами як

«перековка» (перевиховання засуджених), «чистка» (перевірка партійних лав), «попутчик» (той хто не повністю поділяє дії нової влади, але загалом лояльний до неї, стосувалося здебільшого діячів мистецтв) та багатьох інших.

Такі мовні «експерименти» були характерними не лише для пореволюційної Росії. На подібні метаморфози мови в часи гітлерівського режиму в Німеччині звернули увагу Віктор Клемперер та вже згадуваний Ернст Кассіерер. Останній вважав, що з метою насадження тоталітарної ідеології «деформації зазнало не тільки раціональне мислення, а й сама мова. ... Були відштамповані нові слова, в той час як старі отримали абсолютно нові значення. Зміна їх первинного змісту сталася тому, що слова, які раніше вживалися в логічному, описовому або семантичному сенсі, починають використовуватися як магичні і повинні виробляти відповідний ефект і порушувати певні емоції. Кассіерер підкреслює, що, якщо звичайні слова мають раціоналістичний базис, то створений з міркувань тоталітарної ідеології «новояз» має в своїй основі тільки почуття і емоції... Мова як одна з найважливіших форм символічного універсуму людської культури виконує дві основні функції: уявлення і опис речей (раціональне мислення); засіб емоційного і афективного вираження. Творці сучасних політичних міфів односторонньо використовують лише цю емоційну функцію мови. Вони розмовляють мовою афектів і маніпулюють цим, через що можливості раціонального аналізу, які іманентно притаманні мові, блокуються і послаблюються» [Пархоменко, 2008].

Подібні висновки дають підстави вважати, що створення методик дискурсивного управління суспільством шляхом спеціального використання мовних засобів притаманне усім тоталітарним режимам, оскільки пов'язане з самою природою тоталітарного мислення. Їх використання вдало змальовано (хоч і у жанрі політичної сатири) геніальним англійським письменником Джорджем Оруелом у його безсмертному романі «1984». Йдеться про так званий «новояз» – тобто «мову тоталітарного суспільства, знівечену партійною ідеологією і партійно-бюрократичними

лексичними зворотами, в якій слова втрачають свій початковий сенс і означають щось протилежне (наприклад, «війна – це мир», «Свобода – це рабство», «незнання - сила»).

Новояз в Оруела утворюється з англійської мови шляхом істотного скорочення і спрощення його словника й граматичних правил. Мова в романі слугує тоталітарному режиму Партії «АНГСОЦ» (від «англійський соціалізм») і покликана унеможливити опозиційний образ мислення («думкозлочин») або мовлення шляхом виключення слів або виразів, що описують поняття свободи, революції тощо» [Чудинов].

Головною метою новоязу було не лише забезпечити знаковими засобами світогляд і розумову діяльність прихильників ангсоцу, але й зробити усі інші форми мислення неможливими. «Було передбачено, що коли новояз буде засвоєно раз і назавжди, а Старояз забуто, неортодоксальна – тобто, не властива ангсоцу – думка, мала стати немислимою, оскільки виразником її є слова. Лексикон було побудовано таким чином, аби точно ... висловити будь-яке дозволене значення, яке було потрібне члену партії, водночас виключаючи усі інші значення, а також і можливість будь-яким чином до них додуматись. Це досягалося шляхом винайдення нових слів, але, переважно, за рахунок позбавлення від слів небажаних та за допомогою відсікання неортодоксальних значень у тих слів, що лишалися, а за можливості й усіх можливих інших, другорядних значень останніх. Лише один приклад. Слово «вільний» все ще існує у новоязі, але воно може бути використаним лише у таких висловлюваннях як, наприклад, ... «вбиральня вільна». Воно не вживалося у його старому значенні «політично вільний» чи «інтелектуально вільний», оскільки, політична свобода та свобода думки вже більше не існують навіть як поняття, а відтак і не потребують власної назви» [Оруэлл, 2016: 200-201].

В багатьох випадках створення новоязу йшло у напрямку збіднення мови та зменшення кількості слів з великою кількістю значень, але застосовувався і зворотний принцип. «Наприклад, усі

слова, що групувалися навколо понять свободи і рівності, містилися в одному слові «думкозлочин», а слова, що групувалися навколо понять раціоналізму і об'єктивності, – у слові «старомислення». Більша точність була б небезпечною» [Оруэлл, 2016: 204].

Отже тут ми стикаємося з проявом маніпулювання свідомістю шляхом нав'язування за допомогою слів, лексики певної політичної позиції, оскільки, новояз був сконструйований таким чином, щоб його словами легко можна було висловити дозволені ідеологією значення, але не можна ні прямо, ні побічно висловити всі інші. Окрім збіднення живої мови, засобами нав'язування певної політичної позиції в новоязі виступали також евфемізми, причому доведені до крайньої міри, так що буквально значення слова було прямо протилежним істинному: радотабір (табір примусової праці) або мінімир (Міністерство Миру, тобто Міністерство Війни) означали майже цілковито точну протилежність того, що вони, здавалося б, мали означати.

Таку саму практику вживання евфемізмів зустрічаємо і в роки тоталітарного режиму в СРСР: родичам страчених радянськими каральними органами осіб повідомляли, що останні «засудженні на 10 років без права листування», напад СРСР на Польщу у вересні 1939 р. іменувався «визвольним походом», вступ частин Радянської армії в Афганістан наприкінці 1980-х років було названо «введенням обмеженого контингенту Радянських військ на прохання керівництва ДРА», саму ж афганську війну, яка тривала 9 років, радянська пропаганда подавала як «виконання інтернаціонального обов'язку», відтак, учасники цієї кампанії – «воїни-інтернаціоналісти».

Практика заміни старих слів або використання евфемізмів була також популярна і в гітлерівській Німеччині. «Як пише Ханна Арендт, нацисти зрозуміли, що, якщо змінити слова, використовувані для позначення певної реальності, можна замаскувати і саму істину. Наприклад, відправка в газові камери називалася «наданням милосердної смерті», а план знищення

євреїв – «остаточним рішенням». ... На думку Арендт, за допомогою маніпуляції мовними зворотами і словами, нацисти зуміли сформувати бойовий дух німців і підготувати їх до війни. Сам військовий слоган проголошував «битву долі за народ Німеччини» – виходило, що (1) війна не була війною, (2) війна була долею, (3) війна була питанням життя і смерті для німців. Гітлерівський режим настільки серйозно підходив до конструювання нової реальності, що всі соціальні науки служили цій меті. Аналогічним чином сьогодні в Росії використовується і концепція «руського міру»: зовні мирна ідея захисту громадян, які розмовляють російською мовою, на практиці означає війну з Україною. Прямо за Оруелом: «Війна – це мир» [Снеговая, 2014].

Окрім зазначеного новояз містив величезну кількість слів, які на перший погляд здавалося були лише абрєвіатурами або скороченнями і які отримували своє ідеологічне забарвлення не від їх значення, але від їх структури. «Назви усіх організацій, груп, доктрин, країн, інститутів, або громадських споруд створювалися за звичною схемою: одне легковимовне слово з найменшою кількістю складів, що дає зрозуміти походження слова. У міністерстві правди, наприклад, відділ документації, у якому працював Вінстон Сміт, називався доквід, відділ літератури – літвід, відділ телепрограм – телевід тощо. Так чинилося не лише виключно з метою економії часу. Слова-ланцюги стали однією з характерних рис політичної мови ще у першій чверті ХХ сторіччя; особлива схильність до подібних скорочень спостерігалася у тоталітарних країнах та тоталітарних організаціях. У якості прикладу можна узяти такі слова як «наці», «гестапо», «комінтерн», «агітпроп». Спочатку до такої практики вдавалися, так би мовити, інстинктивно, але у новоязі вона використовувалася зі свідомою метою. Стало зрозуміло, що скоротивши таким чином назву, ти звузив і непомітно змінив її значення, оскільки видалив більшість з тих асоціацій, які з нею пов'язувалися. Слова «Комуністичний Інтернаціонал» асоціюються з образами всесвітнього людського братерства, червоних прапорів, барикад, Карла Маркса та Паризької Комуни.

Слово ж «Комінтерн», нагадує лише про міцно згуртовану організацію та жорстку систему доктрин. Воно стосується предмету настільки ж обмеженого у своєму призначенні, як стілець або стіл. «Комінтерн» – це слово, яке може бути вимовлено майже не задумуючись, у той час як «Комуністичний Інтернаціонал» спонукає хоч на мить, але помислити» [Оруэлл, 2016: 205].

Звичайно лексичний фонд будь-якої мови, не є застиглим словником. З плином часу він зазнає оновлень: одні слова виходять з обігу, значення інших уточнюються, вони сприймаються інакше ніж до цього. Також відбувається поповнення новими, досі невідомими словами. Часто активну роль у цьому відіграють діячі культури, мистецтва, зокрема, майстри художнього слова – письменники, поети. Іноді плоди їх творчості іронічно чи жартома теж називають «новоязом», але згідно з традицією, започаткованою саме Дж. Оруелом в лінгвістиці і соціальній філософії, термін «новояз» використовується лише стосовно ситуації, коли конструктивні елементи новоязу навмисно і масово використовуються для впливу на свідомість людини». Зокрема, як «новояз» в публіцистиці нерідко позначають мову офіційних документів і періодики нацистської Німеччини і СРСР [Чудинов, 2010]. І це не випадково, адже моделлю для побудови новоязу послужили офіційні документи сучасних Оруелу тоталітарних режимів Третього рейху і СРСР [Снеговая, 2014].

Нинішні фахівці ідеологічно-пропагандистського апарату путінської Росії теж створюють нову лінгвістично-семантичну систему, яку цілком реально порівнювати з оруелівським «новоязом» і яка ґрунтується на семантиці Великої Перемоги. «Поточний російський режим повертається до історичної практики СРСР. Закони, аналогічні заборони на пропаганду фашизму або на заперечення перемоги СРСР у ВВВ, обмежують свободу слова і думки. Знищуються і підміняються слова і поняття. Так, за зауваженням Михайла Ходорковського, на тлі конфлікту з Україною російська пропаганда підмінила нейтрально забарвлене слово «українці» на «бандерівці» і «фашисти», що

несуть чіткий негативний відтінок. Характерні також відсилання до російських культурних символів: в російському суспільстві, єдиним об'єднуючим символом якого досі служить перемога у Другій світовій війні, будь-яке відсилання до фашистів покликане мобілізувати патріотичні настрої» [Снеговая, 2014].

***

Згаданий «фашистський дискурс» є одним з основних маніпулятивних методів впливу на історичну свідомість як жителів «нової імперії», так і населення України, тому актуально дослідити причини такого вибору, а також перспективи застосування дискурсивного управління саме таким чином. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що в якості інструменту маніпулювання був узятий термін «фашизм», який протягом тривалого часу вважався визначенням явища, практично усунутого з історичної сцени (та й сам термін було призабуто) та раптом знов актуалізованого і пов'язаного з подіями в Україні. Весь цей новоантиукраїнський тезаурус, як-то, «фашистська хунта», «каратели», «неонацисти» тощо, актуалізує завдання ретельного аналізу даної «навколофашистської» риторики, виділивши сутнісні ознаки самого поняття і явища «фашизму».

Однак, як виявляється, це не така вже й проста справа. Про фашизм у сучасній Україні («укрофашизм») сказано багато, але так і лишилося нез'ясованим, що є підставою вживати саме цей термін. Першопочатково наголошували на наявності у лавах майдану радикалів націоналістичного гатунку, але ж ці поняття («націоналізм» і «фашизм»), чимось подібні, а чимось відмінні, ніколи не ототожнювалися повністю у політико-політологічній традиції. Згодом, у якості «убивчого» аргументу, спробували представити «махровий» антисемітизм майданівців, який, буцімто, зустрічався ледь не на кожному кроці. Пізніше, коли з'ясувалося, що подібні заяви чистий наклеп, а серед самих повсталих є чимало тих самих «семітів», «правду» про «укрофашизм» було підкориговано, зокрема, введенням таких лексичних перлів як

«жидофашисти» та «жидобандерівці», що остаточно заплутало справу.

Врешті у якості основного аргументу для обвинувачень представників революції Гідності у фашизмі лишилися обстріли артилерією ЗСУ населених пунктів з мирними жителями, які, на думку путінських найманців, здійснюються умисно. Однак жодних очевидних доказів такого умислу від «сторони звинувачення» годі було чекати – усе звелось до простих інформаційних подач та постановочних картинок російського ТБ. Водночас, не потрібно навіть бути фахівцем у військовій галузі, щоб розуміти: коли ведуться бойові дії, снаряди влучають не лише у ворогів, тим більше, якщо останні вибрали тактику (про що самі неодноразово заявляли) прикриватися мирними жителями. До речі саме таку тактику радянський кінематограф приписував військам III Рейху, тобто саме фашистам, у радянському їх тлумаченні.

А оскільки СРСР саме собі приписував пальму першості у ліквідації цього зла, тобто фашизму, то для з'ясування сутності останнього, доцільно, мабуть, скористатися напрацюваннями радянських фахівців, тим більше, що переважна частина населення РФ до сих пір вважає себе радянськими людьми. За подібних обставин, здавалося, і стане у нагоді десятиліттями напрацьований досвід вчених стовпів марксизму-ленінізму по виявленню сутності, витоків та генези такого непростого явища як «фашизм», та саме тут, як виявилось, і «ховався диявол». Адже якщо розглянути усю історію найменувань цим словом, а відтак і звинувачень у найтяжчих злочинах, а заодно і осягнути усе розмаїття інтерпретацій «фашизму», які мали місце за час існування «єдино можливого наукового вчення про світ», то виявиться, що залишається досить мало явищ суспільно-політичного характеру, які б не можна було б (радянським вченим чи політикам) розглядати саме як «фашизм».

Як влучно зазначає з цього приводу Георгій Чернявський, «слово «фашизм», яке не має ніякого логічного сенсу саме по собі, виявилось разюче живучим. Важко знайти інший термін, інше

слово, яке б настільки часто і настільки не до місця вживалося найрізноманітнішими, часом протилежними за своїми поглядами, за інтелектом, за ментальністю людьми.... Знайомлячись з публіцистичною та науковою літературою, пов'язаною з досліджуваною проблемою, автор постійно стикався з терміном «фашизм», який, як йому поступово вдалося встановити, у багатьох випадках не мав ніякого відношення до описуваного явища, а являв собою насичений негативною емоцією вислів, що ставить єдину мету – очорнити те, що підпадало під обурений погляд непримиренного критика» [Чернявский, 2002].

Слово «фашизм» італійського походження (італ. fascismo, від fascio (фашо) – «пучок», «зв'язка», «союз», «об'єднаний»). Під час Першої світової війни колишній італійський соціаліст Беніто Муссоліні під назвою «фашо» створив групу прихильників вступу Італії до війни. У 1919 р. він же використав цей термін для назви своїх збройних загонів (Фашо ді Комбатіменто), які стали основою розгортання нового політичного (фашистського) руху. Восени 1922 учасники цього руху, прийшли до влади в Італії, а Муссоліні став прем'єр-міністром [Лопухов, 1977].

Так виникли терміни «фашизм» – назва політичної доктрини і руху, що виник на її основі, і «фашисти» – учасники цього руху в Італії. У наступні роки Муссоліні і його партія все більше концентрували владу в своїх руках і до 1926 р. в країні встановилася «фашистська диктатура». Оскільки сам термін «фашизм» етимологічно нічого не свідчив про суть нового режиму, 1923 року італійський політик Джованні Амендола, увів до обігу термін «тоталітаризм» для підкреслення відмінностей влади італійських фашистів від відомих в історії прикладів диктатури.

Зазначений термін, утворений від італійського слова «totalita» – цілісний, той, що охоплює усе загалом, означає, насамперед, своєрідний спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями,

загальнообов'язковою ідеологією. Насильство за тоталітарного режиму стає одним з головних засобів політичного управління як такого. За тоталітаризму деформацій зазнають: ментальність, політична культура, соціально-економічна стратифікація населення, особиста й соціальна психологія, політичні та внутрішньосімейні відносини [Політологія, 1998: 169].

Примусова уніфікація і невпинна жорстокість тоталітарної влади зазвичай обґрунтовується внутрішніми або зовнішніми загрозами існуванню держави. Тоталітаризм зазвичай передбачає наявність фігури вождя (фюрера, дуче), диктатуру і терор, регулярну мобілізацію населення в масові організації, ізоляцію або вбивство фактично або потенційно незгодних. Відтак тоталітарний політичний режим є протилежністю демократичної правової держави. Італійський фашизм був лише різновидом тоталітаризму.

Саме з літа 1922 року, коли фашисти прийшли до влади в Італії, слово «фашизм» починає вживатися у радянській пресі у значенні – ідеологія і практика прихильників Муссоліні. А оскільки фашизм – це концепція імперіалістична, оскільки фашисти фізично розправлялися з італійськими комуністами (щоправда не лише з ними), відтак і слово «фашизм» набуло негативного відтінку.

Але вже з осені 1922 і до кінця 1932 політичний термін «фашизм» використовується в радянській періодиці для негативної характеристики радикальних європейських політичних рухів, визнаних подібними з італійськими, а так само, усіх режимів і рухів, які вважаються ворожими СРСР і міжнародному комуністичному рухові.

Жодна інша тоталітарна диктатура, жоден інший значний радикальний політичний рух, крім італійського, не іменували себе фашистськими. Тим не менш, термін «фашизм» виявився знахідкою для комуністичної пропаганди – ним можна було таврувати усіх, хто видавався небезпечним для комуністичного режиму, причому, таке тавро означало звинувачення у найтяжчих гріхах [Чернявський, 2002]. Сутнісні відмінності між різними

об'єктами засудження, як і схожість з радянським режимом, «більшовицьких рупорів» не цікавили, або ж уперто ними ігнорувалися.

Так, уже в 20-30-і роки поняття «фашизм» стало виступати у комуністичній науці і пропаганді не як засіб аналізу, а у якості суто негативної ідеологічної чи політичної характеристики. Коли ж траплялися поодинокі спроби прояснити сутність явища безсторонньо, то зразу з'являлися неприємні аналогії. Так Микола Бухарін, аналізуючи це нове явище на XII з'їзді РКП(б) (1923 р.), зазначав наступне. «Характерним для методів фашистської боротьби є те, що вони більше, ніж будь-яка інша партія, засвоїли у собі і застосовують на практиці досвід російської революції. Якщо їх розглядати з формальної точки зору, тобто з точки зору їх політичних методів, то це повне застосування більшовицької тактики і спеціально російського більшовизму: у сенсі швидкого збирання сил, «учраспредів», мобілізацій тощо і безжального знищення ворога, коли це потрібно і коли це викликане обставинами». Радянський вчений Юрій Ємельянов, коментуючи наведену цитату, зауважує: «знаменно, що Бухарін не лише вважав правомірним порівнювати методи комуністів і фашистів, але й визнав можливим розгледіти у «безжальному знищенні ворога», той метод, який фашисти запозичили у більшовиків. Ні слова засудження цього «методу», який зробив слово «фашист» означенням особливої жорстокості, ним сказано не було. Характерним є й інше: ніхто з делегатів XII з'їзду партії не засудив цей виступ Миколи Бухаріна» [Ємельянов, 1989: 239].

Та фашизм і більшовизм були подібними не лише з огляду на методи політичної боротьби, що особливо проступає при порівнянні двох режимів сталінського і гітлерівського.

У 20-ті – першій половині 30-х років ще переважало прагнення використовувати термін «фашизм» для опису мало не всіх антикомуністичних рухів і режимів. Більш того, в кінці 20-х років в число фашистів з легкої руки Григорія Зинов'єва і Йосипа Сталіна зарахували європейську соціал-демократію, оголосивши її

лівою фашистською течією, чим, природно, був закритий шлях до якої б то не було співпраці з нею з боку комуністів.

З січня 1933 р., у зв'язку з встановленням гітлерівського режиму у Німеччині, політичний термін «фашизм» стає у СРСР обов'язковою характеристикою цього режиму, хоча очільники НСДАП ніколи не називали себе фашистами, радше «нацистами». Але, як вже відмічалось, для сталінських пропагандистів це було не принципово, відтак і відмінність ідеологічних установок прихильників Муссоліні і німецьких націонал-соціалістів повністю ігнорується.

Саме у цей час були зроблені спроби надати чітке визначення «фашизму», базуючись на «потужному» науково-дослідницькому інструментарії марксизму-ленінізму. Таким марксистським (класовим) визначенням фашизму вважається представлене в резолюції XIII пленуму Виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу (ВККІ) і повторене на VII Конгресі Комінтерну Георгієм Дімітровим, доповідачем з цього питання (так зване «Дімітровське» визначення): «фашизм – це відкрита терористична диктатура найреакційніших, найшовіністичніших, найімперіалістичніших елементів фінансового капіталу... Фашизм – це не надкласова влада і не влада дрібної буржуазії чи люмпен-пролетаріату над фінансовим капіталом. Фашизм – це влада самого фінансового капіталу. Це організація терористичної розправи з робітничим класом, революційною частиною селянства та інтелігенції. Фашизм у зовнішній політиці – це шовінізм у найгрубійшій формі, що культивує зоологічну ненависть до других народів» [Определение фашизма].

Зрозуміло, що в такому тлумаченні фашизм може бути породженням лише капіталістичного суспільства, оскільки, при соціалізмі фінансового капіталу немає. Але в такому разі повною нісенітницею виявляються звинувачення, які використовувалися у 1948-1949 рр. в ході пропагандистської кампанії, спрямованої проти югославського лідера Йосипа Тіто. Тут політичний термін «фашизм» і його похідні вживалися для характеристики режиму,

який вважався раніше соціалістичним, і політичного лідера, який очолював югославську комуністичну партію. Аналогічним чином політичний термін «фашизм» і його похідні використовувалися в ході інших пропагандистських кампаній, для дискредитації політичних лідерів в інших державах, які теж вважалися соціалістичними.

У результаті, політичний термін «фашизм» втратив скільки-небудь певне значення. У радянській пропаганді він залишався універсальною негативною характеристикою, яка мала на увазі не визначення, але виключно негативні асоціації, аналогічно з оруелівським «думкозлочином». Тобто уже з середини 1930 рр. політичний термін «фашизм» і його похідні стають універсальними негативними характеристиками, а обов'язкове застосування таких політичних термінів в якості гранично негативних характеристик, як і заборона на застосування по відношенню до якого-небудь режиму або політичних діячів визначалися виключно свавіллям радянського керівництва.

За такого «наукового» підходу, з грудня 1934 (замах на Сергія Кірова, що поклав початок «Великому Теророві») політичний термін «фашизм» та його похідні вживаються і для характеристики так званих «внутрішніх ворогів», недавніх лідерів комуністичної партії і соратників Володимира Леніна (Григорія Зинов'єва, Миколи Бухаріна, Лева Каменєва та інш.). Понад це, завдяки сталінській «діалектиці» не тільки соратники Леніна могли перетворитися на фашистських агентів, наймитів і вбивць, але й навпаки, самі ортодоксальні представники «організації терористичної розправи з робітничим класом, революційною частиною селянства та інтелігенції» змогли, раптом, стати друзями або, як мінімум, союзниками країни рад у боротьбі з «прогнилим світом капіталу».

Не дивно, що менш ніж через 5 років потому, СРСР, який майже два десятиліття таврував німецький фашизм, як тільки міг, а себе позиціонував не інакше ніж форпостом на передньому краї боротьби з останнім, раптом «записався» у його вірні друзі, ба

навіть узявся забезпечувати його ударну міць. Куди й поділася ще нещодавня ворожість до «організації терористичної розправи з робітничим класом, революційною частиною селянства та інтелігенції», до «шовінізму у найгрубішій формі, що культивує зоологічну ненависть до інших народів». А що нам «зоологічна ненависть до інших народів», коли ми самі культивуємо «зоологічну ненависть» до класового ворога, а ним може бути хто завгодно.

Буквально з першого дня дії пакту Молотова-Ріббентропа у Радянському Союзі розгорнулася нова політико-ідеологічна кампанія, «зміст якої був зовсім іншим, ніж попередньої, що мала антифашистську спрямованість. Тепер слід було впровадити у громадську свідомість, що СРСР і нацистська Німеччина не є супротивниками, а тому слід негайно позбавлятися від всякого роду «фобій» відносно Третього рейху, його фюрера і самих фашистів.

Вже 24 серпня у передовій статті газети «Правда» зазначалося, що відмінності в ідеології і політичних системах держав, які уклали цей договір, не повинні і не можуть бути перешкодою для встановлення добросусідських відносин між ними. «Дружба народів СРСР і Німеччини, загнана в глухий кут стараннями ворогів... – підкреслювалося в статті, – відтепер повинна отримати необхідні умови для свого розвитку і розквіту».

Через тиждень, виступаючи на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (31 серпня 1939 року), В'ячеслав Молотов майже слово в слово повторив цю ж тезу. Він прозоро натякнув на необхідності згортання антифашистської і антинімецької пропаганди, підкресливши, що в СРСР деякі «короткозорі люди» захоплювалися «спрощеною антифашистською агітацією». Справа дійшла до того, що за різку критику фашизму «були вилучені з обігу книги лідера німецьких комуністів Ернста Тельмана «Бойові промови і статті» (1935 р.), Вишнева «Як озброювалися фашистські палії війни» (1939 р.), та ін., оскільки, нацисти і фюрер

характеризувалися в них «як терористи і бандити» [Невежин, 2007: 137, 145].

Це в черговий раз ілюструє той факт, що уся удавана принциповість сталінського оточення, по відношенню до різних соціально-політичних явищ та політичних фігур, завжди залежала від політичної доцільності чи примх «самого». Це також ще раз підкреслює призначення усіх пошукувань сталінської політичної науки і вживання тоталітарного радянського новоязу – бути інструментом маніпуляції суспільної свідомості.

Однак, як правило, саме життя розвіює штучні міфи і розставляє все по своїм місцям. 22 червня 1941 року недавні союзники – СРСР і Третій Рейх зійшлися у смертельному двобої, який тривав майже 4 роки. За цей час населенню СРСР довелося пізнати не з брошур Агітпропу і лекцій міжнародних оглядачів чим є практичне втілення гітлерівських ідей націонал-соціалізму. Після цієї війни її учасники і свідки назавжди засвоїли, що таке фашизм. Але це було не книжне розуміння: для людей не було суть важливим чи фашизм є такою владою фінансового капіталу, чи є він організацією терористичної розправи з робітничим класом, а чи ще чимось. Натомість людство прекрасно засвоїло низку символів з якими асоціюється фашизм: погроми, депортації, концтабори, газові камери, крематорії – втілення жаху, смерті і відчаю.

Радянські ідеологи вміло скористалися цією колективною пам'яттю, у якій фашизм поставав дійсно вселенським злом, символом апокаліптичної трагедії під назвою «коричневої ночі». Базуючись на цьому народному розумінні фашизму і відкоригувавши довоєнну історію так, щоб з неї випали або зтерлися невігідні рядки, абзаци, а то й цілі сторінки, вони створили міф фашизму, як закономірного результату розвитку капіталізму, страшніше за який уже ніщо не може бути.

Хоча, якщо вдуматися, що з того, що приніс фашизм на окуповані радянські землі, їх жителі не бачили раніше? Концтаборів? Вони були, ще й на півтора десятиріччя раніше ніж

у Німеччині; масовий терор, позасудові органи розправи, масові репресії, органи держбезпеки, як інструмент тотального контролю і знищення непокірних, депортації? Усе це мало місце у СРСР. Не було дискримінації за расовою ознакою? Так не було. Але була за класовою і національною. Треба віддати належне «професійності» радянської пропаганди: вона так надійно промила мізки пересічним громадянам, що вони десятиріччями проклинали фашизм і страшенно пишалися, що саме вони врятували весь світ від цього зла, не особливо переймаючись тим, що відбувалося у їх власній країні.

Тим самим пояснюється і нездатність углядіти ознаки фашизму в практиці соціалістичного будівництва. А для цього не потрібно було особливих старань, достатньо було погортати радянські енциклопедичні видання. Так «Краткий философский словарь», виданий у 1954 р. за редакцією Марка Розенталя і Павла Юдіна, до знайомого вже визначення фашизму як «найбільш реакційної, відкрито терористичної форми диктатури фінансового капіталу, встановлюваної імперіалістичною буржуазією з метою придушення робітничого класу і всіх прогресивних елементів суспільства, як засобу збереження капіталізму» та характеристики його ідеології як «найшаленішого мракобісся, проповіді людиноненависницької, розбійницької «філософії» і «моралі», надає розуміння його практики як «знищення всіх, навіть елементарних, демократичних свобод усередині країни, розгром робітничих та інших прогресивних організацій, встановлення відкритого терористичного режиму, за допомогою якого підтримується влада буржуазії» [Краткий философский, 1954: 621]. Якщо, у даній характеристиці змінити «владу буржуазії» на «комуністичний режим», то ця характеристика може бути цілком прикладена до практики соціалістичного будівництва у СРСР.

Не менш відверто подібним до характеристики радянської дійсності було і визначення фашизму, дане у праці болгарського філософа і політика, майбутнього першого, обраного демократичним шляхом, Президента Республіки Болгарія Желю Желева «Фашизм», виданій 1982 р. Сутнісними ознаками

фашизму, за Желевим, є: 1) ліквідація багатопартійності і встановлення однопартійного режиму, зрощування партії й держави; 2) ліквідація громадянського суспільства і повне підпорядкування всіх громадських організацій правлячій партії; 3) масовий терор, зокрема з застосуванням концентраційних таборів; 4) контроль за економікою, частковий або повний; 5) тотальний контроль за культурою і духовним життям [Желев, 1991]. Подібність з принципами організації комуністичної системи була настільки разючою, що за три тижні після видання книги було заборонено й вилучено з книжкових крамниць.

Отже, як бачимо, навіть у середовищі науковців-комуністів, які мали у своїх пошуках керуватися виключно принципами партійності і класовості, за найменших умов об'єктивного аналізу соціально-політичних явищ, ставало зрозуміло, що фашизм і комуністичний режим – явища однопорядкові. Та і як могло бути інакше, якщо в основі італійського фашизму, нацизму у Німеччині, більшовизму в СРСР, як би вони не розрізнялися за ідеологічними засадами і гаслами, лежить одна й та сама тоталітарна модель управління суспільством.

Вище було зазначено, що у політологічній науці поняття «тоталітаризму» було використане ще у 1920 роках для характеристики фашистського режиму Муссоліні в Італії, але згодом воно поширилося на позначення нацистського режиму Третього Рейху та радянського сталінізму, оскільки, їх подібність була надто помітною. Зрозуміло, що такі порівняння були не до смаку керівництву та ідеологам країни, над якою «засяяла Зоря Свободи», держави «справжньої» демократії», жителі якої є найщасливішими у світі. Ось тут і став у нагоді термін або, радше образ «фашизму», який можна було прикласти до будь чого, маючи на увазі щось дуже погане і який не містив прямих натяків на зв'язок з тим, що відбувалося в СРСР.

Зазначимо, що майже до самого краху радянської системи її ідеологи докладали максимальних зусиль, щоб протистояти спробам привести фашизм і більшовизм до одного спільного

тоталітарного знаменника. У розпал Перебудови, вимушена, зрештою, змиритися з існуванням тоталітаризму як такого, комуністична пропаганда визнала можливим застосування цього терміна тільки до правих буржуазних режимів, ставлячи знак рівності між фашизмом і тоталітаризмом, але називаючи наклепом оцінку радянської системи як тоталітарної.

Радянська ідеологічна машина скористалася «фашизмом», цим образом вселенського зла наче «ціллю-обманкою», якщо вжити військово-технічний термін. Таку ціль-обманку (Jammers, decoy flare) застосовують в авіації, ракетній техніці, на підводних човнах тощо. Головне її призначення – у разі небезпеки відволікти на себе ворожий снаряд і тим самим захистити основний об'єкт. Так і образ фашизму, трансльований засобами радянської пропаганди став тим жупелом, «опудалом жаху», на яке переводили увагу радянського народу, щоб відволікти її від злочинів власного режиму.

У «новоімперському» ж новоязі путінських пропагандистів, створеному саме для потреб дискурсивного управління і інформаційної війни, даний термін з розмитим змістом і нейтральною етимологією, за яким криється прадавня міфологема ворога, знову знайшов підходяще амплуа. Щодо цього, то хочеться привести слова Джорджа Оруела з його есе «Політика і англійська мова». «Якщо ви не знаєте, що являє собою фашизм, то як ви можете проти нього боротися? Не можна приймати на віру подібну нісенітницю, а треба усвідомити, що сучасний політичний хаос пов'язаний з деградацією мови, і тоді, можливо вдасться внести деякі поліпшення і запобігти загибелі, що насувається... Політична мова (це можна віднести практично до всіх політичних партій, починаючи з консерваторів і закінчуючи анархістами) створена, щоб змусити брехню виглядати правдоподібно, і змушує нас, забувши про всі пристойності, визнати непохитною істиною те, що є найчистішою дурницею» [Чудинов, 2010].

***

Підведемо деякі підсумки. Росія веде проти України гібридну війну, надаючи особливого значення застосуванню різноманітних методів з арсеналу інформаційно-психологічної війни, намагаючись не просто вплинути на загальний морально-бойовий стан українських збройних сил, а й деморалізувати найширші верстви населення, а, за можливості, зруйнувати саму національну ідентичність українців. Саме тому чільне місце в її інформаційних атаках надається маніпулюванню історичною свідомістю, особливо пов'язаним з темою пам'яті Другої світової війни. Така пріоритетність обумовлена наявністю у значної частини населення колишнього СРСР специфічного світосприйняття, яке обумовлено функціонуванням у суспільній свідомості т. зв. міфу Великої Перемоги.

Даний міф, як і будь-який інший сучасний політичний міф, за змістом є політично маркованою, акцентованою та адаптованою для сприйняття широким загалом інформацією, яка не потребує перевірки та аргументації; за функцією є засобом маніпулятивного корегування суспільної свідомості та інструментом у боротьбі за завоювання, легітимізацію та втримання влади. В основі міфу лежать архетипічні праобрази добра, зла, героя, спасителя; архетипічні сюжети боротьби, кінця світу, спасіння. Відповідно до сучасного їх наповнення, формується модель світосприйняття, яка, з допомогою різних специфічних засобів транслюється, а, по суті нав'язується суспільству.

Одним з таких засобів є спеціальне використання мовних засобів для внесення коректив у мовну картину світу даної спільноти, з метою прив'язки понять, термінів, мовних штампів, смислових кліше до явищ, подій, ідей, з якими вони раніше не мали безпосереднього зв'язку. Це здійснюється умисно з метою внести бажані зміни у суспільну свідомість шляхом створення віртуальної політичної реальності. Матеріалом для створення нової мовної реальності слугує реальна жива мова спільноти, яку піддають спеціальній обробці, внаслідок чого вона стає придатною

для нав'язування, за допомогою слів, лексики певної політичної позиції суспільству. Подібна практика вдало змальована (хоч і у жанрі політичної сатири) геніальним англійським письменником Джорджем Оруелом у його романі «1984». Йдеться про так званий «новояз» – тобто мову тоталітарного суспільства.

Так, створюючи на основі застосування асоціативних лексико-семантичних елементів пов'язаних зі словом «фашизм» певні тексти, пропагандистського кшталту, путінські фахівці інформаційно-психологічної війни намагаються «обробляти» ними свідомість як населення самої РФ, так і України.

Фундаментальні дослідження витоків і генези тоталітаризму дають підстави вважати, що створення методик дискурсивного управління суспільством шляхом спеціального використання мовних засобів притаманне усім тоталітарним режимам, оскільки, пов'язане з самою природою тоталітарного управління. Також важливо враховувати, що результатом подібного маніпулятивного впливу є утворення свідомості тоталітарного типу, яка здатна легко продукувати та сприймати міфи. Основною характеристикою даної свідомості є статичне мислення, відповідно до законів якого, процес оцінювання реалій об'єктивної дійсності відбувається не шляхом критичного раціонального міркування, а за допомогою заздалегідь сформованих у свідомості стереотипів, що призводить до руйнації у людини автономії волі та здатності до незалежного мислення та, врешті, до деградації особистості.

Частина 3.

**ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ГІБРИДНИХ ВІЙН
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

3.1. ГІБРИДНА ВІЙНА НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Схід – це умовна назва, яку застосовують щодо колишніх колоній європейці, навіть ті, від кого ці землі лежать на південь чи навіть на південний захід. Колишні метрополії досі вважають себе відповідальними за стан справ на Сході, а відтак і не відчують заборони на втручання в справи близькосхідних держав задля їхньої «оптимізації». В самих державах Близького Сходу натомість відбувається перегляд універсальної цінності західної цивілізації, і дедалі більш голосно заявляють про себе рухи, що протистоять західній експансії, втім, не відмовляючись від її технологічних досягнень. Саме на перетині антиколоніалізму, ісламського модернізму, Web 2.0, керованих ракет і розгортається гібридна війна на Близькому Сході, в самому серці Ісламського світу.

В цих подіях беруть участь кілька типів суб'єктів:

По-перше, офіційні уряди та місцеві повстанці (часто – військові чи представники колишньої влади).

По-друге, іноземні збройні формування та мережеві спільноти їхніх прихильників.

По-третє, держави, що претендують на регіональне лідерство.

Нарешті, міжнародні коаліції, сформовані навколо глобальних проєктів. Також можна виокремити ще один суб'єкт, а саме – місцеве населення, яке змушене жити під ударами з усіх боків або тікати з власних осель.

Передумови гібридної війни. Друга половина ХХ століття в Іраку та Сирії пройшла під домінуванням секулярних військових режимів, головними ідеологічними орієнтирами яких були арабський націоналізм та соціалізм. В обох цих країнах при владі була Партія арабського соціалістичного відродження («Баас»), представники якої попри антиколоніалістську риторичку

зрештою орієнтувалися на світський західний спосіб життя, на відміну від головного конкуруючого проекту – ісламського модернізму. Секулярні режими придушували протистояння між сунітами та шиїтами, але воно поступово зростало – в Іраку за часів Саддама Хусейна до влади прийшла сунітська меншість, а в Сирії уряд Хафеза Асада підтримала меншість шиїтська, і більша частина населення відчувала себе обмеженою в правах. Крім того, з 1980-х років Близький Схід став ареною інтенсивного протистояння наднаціональних проектів, як регіональних (проект панарабського націоналізму, який претендував очолити той же Саддам Хусейн, і який призвів до вторгнення в Кувейт; проект іранської ісламської революції, через який почалася виснажлива війна між Іраном та Іраком), так і глобальних, перш за все – СРСР та США (присутність СРСР у мусульманських країнах у 1960-70-х роках з подальшим відкриттям військових баз у Сирії та вторгненням до Афганістану, втручання США в Іраксько-Кувейтську війну та подальша т.зв. «Війна в затоці» тощо). Після падіння СРСР деякий час США домінували в регіоні, тоді як з початку 2010-х років, а особливо після початку громадянської війни в Сирії, Російська Федерація також активізувала свою присутність.

Втім, навіть не військове втручання в справи інших держав, а інформаційне протистояння, висвітлення подій в контексті власної пропаганди, створення необхідних інформаційних приводів свідчать про те, що війна на Близькому Сході є гібридним протистоянням, і його суб'єктами стали не держави чи уряди, а різнорівневі утворення – від терористів-одинаків і партизанських інтернаціональних загонів до широких міжнародних коаліцій.

Після падіння режиму Хусейна в Іраку опинився при владі проіранський шиїтський уряд, а відтак регіон іранського впливу розгорнувся від Індійського океану до Середземного моря. Натомість іракські суніти, які почали зазнавати репресій, згуртувалися навколо колишніх представників партії «Баас» і почали вести терористичну боротьбу з новим урядом. З 2004 року частина з них увійшла до складу «Аль-Каїди» [Woods, 2007], а

2006-го виникло формування під назвою «Ісламська держава Іраку», яке зрештою стало найбільшим ворогом західного світу.

Натомість у Сирії ситуація стрімко загострилася тільки після поразки «Арабської весни», коли представники поміркованого ісламського модернізму в арабських країнах програли принаймні перший етап боротьби диктаторським режимам, а їм на зміну прийшли радикальні ісламісти, які віддали перевагу збройним методам боротьби за встановлення влади [Швед, 2015: 148-152].

В середині 2015 року під загрозою опинився навіть колись еталонний турецький проект, коли помірковані ісламісти втратили більшість у парламенті, а через рік, влітку 2016-го відбулася спроба військового заколоту проти владної партії.

Ще більше погіршилася ситуація в арабських країнах. Зокрема, одним з перших прецедентів ескалації конфлікту аж до військових дій і міжнародної інтервенції стала Лівія, де проамериканська коаліція в 2011 році повалила режим Муаммара Каддафі, внаслідок чого ситуація в державі стала більш нестабільною, ніж за його правління, відбулася радикалізація прихильників політичного ісламу та розпад центральної влади. Осереддям радикалізації стала Сирія, де «Арабська весна» одразу була брутально придушена, і де на початку 2013-го теж почали діяти загони ІДШ («Ісламської держави Іраку і Шаму»). За рік це формування проголосило відновлення Халіфату та стало атрактором для прихильників по всьому світу, маючи до того ж власну територію та глобальні експансійні прагнення. Мотивації іноземних симпатиків сприяли повідомлення про жорстокість урядових військ і шійтської міліції щодо сунітського населення, і лави ІДШ постійно поповнювалися людьми, що прагнули захистити віру, втім вдавалися до жорстокості у відповідь.

Іноземні бійці. З популяризацією та підвищенням медійності «Ісламської держави» як успішного антизахідного проекту зростала й кількість іноземців, що прагнули втрутитися в справу. Так, якщо на середину 2014 року до ІД приєдналося близько 12 000 бійців з різних країн, то на 2016 рік закордонних

джигадистів нараховувалося вже понад 30 000 осіб майже з 90 держав світу (втім, не обов'язково всі вони дійсно билися за ІД, частина могла потрапити до інших збройних формувань). Приблизно шоста їх частина представляє різні країни ЄС, і близько $\frac{3}{4}$ – Францію (1800), Велику Британію (760), Німеччину (750-800) та Бельгію (470). Майже по 300 бійців виїхало з Австрії та Боснії, близько 230 – з Косово, по 130 – з Данії та Македонії. Інші країни ЄС представлені в ІД менш ніж 100 бійцями [Foreign Fighters, 2015: 4].

Іноземні прихильники джигадистського руху мають власних авторитетних проповідників, які також мало пов'язані з Іраком чи Сирією, а нерідко мало пов'язані й з традиційною мусульманською ієрархією, наприклад, американець Ахмад Муса Джибріль та австралієць Муса Серантоніо, що вважаються одними з найвпливовіших агітаторів ІД та не мають жодного прямого стосунку до цього угруповання [#Greenbirds, 2014].

Важливо, що для західних європейців міграція до ІД не є поїздкою в один бік, і від 20 % до 30 % з них поверталися додому, продовжуючи діяльність у кримінальному та радикальному середовищі. Так, відомо про поїздки до Сирії організатора терактів у Франції Абдельхаміда Абауда та його брата, про поїздки до Ємена братів Саїда та Шерифа Куаші, які потім вчинили напад на «Шарлі Абдо», про поїздки до Африки та Кувейту Мохаммада Емвазі, що згодом став відомим бійцем «Ісламської держави» під прізвиськом Джон Джигадист. Один з убивць католицького священника в Нормандії (26 липня 2016) незадовго до злочину звільнився після річного ув'язнення за спробу незаконно потрапити до Сирії через Туреччину. Повернення іноземних бійців додому, скоріш за все, набагато більше за вплив біженців сприяло тому, що в 2015 році кількість релігійно мотивованих терактів у ЄС зросла порівняно з 2014 майже в 10 разів. Згідно з даними Європолу, кількість релігійно мотивованих терактів у 2014 році складала незначний відсоток від загального числа (2 з 201), а в 2015 році терактів такого типу налічували вже 17, до того ж вони призвели до значної кількості жертв [European Police Office, 2016:

22]. Варто зауважити також, що йдеться не про мігрантів у першому поколінні, а про громадян ЄС, які більшість, або й усе життя провели в Європі.

«Ісламська Держава» приваблює з усього світу не тільки чоловіків-бійців, але й жінок та сімейні пари, у тому числі з дітьми. Так, відомо про кількості випадків у Європі, зокрема, Східній, коли жінки їхали до ІД самотужки чи в супроводі чоловіків, що іноді призводило до скандалів. Станом на другу половину 2015 року було зафіксовано 550 жінок серед мігрантів з Західної Європи до «Ісламської держави» (ця статистика відповідає ситуації, коли загальна кількість зафіксованих мігрантів складала близько 4000, отже за збереження тенденції на середину 2016-го можна говорити приблизно про 600-650 жінок). Для жінок, які прагнуть приєднатися до джихадистського руху, існують перекладені англійською спеціальні посібники, які розповідають про життя в ІД [Women of the Islamic State, 2015]. ІД посилає меседжі про те, що в ісламському суспільстві жінки мають рівні права та рівну цінність, можуть розраховувати на повагу та відсутність сексуальних домагань з боку чоловіків. Культивується сестринство у відносинах як з чоловіками, так і з жінками. Це приваблює не лише європейських мусульманок, але й активісток руху за права жінок, а також сприяє міграції.

Значним чинником, що мотивує жінок їхати до ІД, є відчуття, що на Заході мусульманам живеться погано, вони ізольовані від суспільства та страждають від утисків. В умовах мусульманського суспільства ці жінки хочуть реалізувати себе в спільноті однодумців, а також допомогти одновірцям боротися з пригніченням. Жінки значною мірою відповідають за пропаганду та популяризацію джихадистського руху в Інтернеті, працюють у сфері медицини та освіти [Till Martyrdom, 2015: 5-6]. Дослідники зазначають, що не існує типового соціально-психологічного портрету жінки, яка їде до ІД, всі вони відрізняються в плані віку, походження, майнового стану тощо.

Курди й турки. Іноземні бійці вирушають до Сирії та Іраку не лише для того, щоб приєднатися до «Ісламської держави» та інших джихадистів. Згідно з дослідженнями турецького Центрального стратегічного інституту, лише з Туреччини станом на середину 2016 року до Сирії виїхало близько 8000 майбутніх бійців «Загонів народної самооборони» (YPG), частина з них – громадяни Туреччини, частина використовувала її як транзитну країну. В середині 2015 року в лавах союзників YPG вже нараховувалося близько 400 бійців з Америки, Австралії та Західної Європи, які приїхали туди завдяки агітації американця Джордана Метсона, а згодом створили збройні формування на кшталт «Левів Роджави» та «Інтернаціонального батальйону свободи» [Bingöl, 2016].

Восени 2016 року потік іноземних бійців збільшився, коли YPG проголосили операцію зі звільнення Ракки від ІД. Ліва ідеологія YPG та їх політичного крила PYD (Партія «Демократичний союз») не тільки притягує до них прихильників з усього світу, але й робить дуже складними їх відносини з турецьким урядом, який вже більше двох місяців проводить разом з місцевими повстанцями операцію «Щит Євфрату». Хоча головною метою операції є боротьба з ІД, курдські формування на захід від Євфрату також потрапляють під вогонь як прихильники Робочої партії Курдистану (РКК), що визнана багатьма державами як терористична організація та відома своєю збройною боротьбою проти турецького уряду.

Присутність іноземних, а радше, інтернаціональних бійців у лавах YPG підіймає важливу тему відносин між джихадистськими та ультралівими формуваннями й ідеологіями. Проти ІД активно виступили як курдські ліві (РКК, PYD), так і їх ліванські (LCP), турецькі (MLKP), іракські (ICP) та інші близькосхідні однодумці. Жорстке протистояння ІД та близькосхідних комуністів можна зрозуміти, якщо враховувати, що останні виходять з ідеї революційного перетворення суспільного порядку та повалення капіталістичного устрою. Говорячи ширше, йдеться про ідеологію, що протистоїть сучасному західному устрою та пропонує

альтернативне йому бачення суспільства, яке ґрунтується на комуністичній утопії. Має місце протистояння з Заходом, але цього разу вже не капіталістичним, а секулярним. Це є наріжним каменем також і джигадистської ідеології, носії якої претендують на реалізацію релігійної утопії у вигляді шаріатського правління та Халіфату. Спільний ворог міг би зблизити позиції джигадистів і комуністів, проте це неможливо внаслідок того, що обидва напрями намагаються реалізувати свої проекти на одній і тій самій території. Відтак і західні бійці, спільною мотивацією яких може бути боротьба з західним світоустроєм, потрапляючи до Сирії можуть приєднатися до тієї групи, ідеологія якої їм ближча.

Дещо відрізняється ситуація з західними лівими. Частина з них підтримує ліві рухи Близького Сходу та навіть відправляє добровольців до Сирії. З іншого боку, серед західних лівих є симпатки джигадизму, саме в силу його антизахідного настрою. Ліві звертали увагу на мусульман як соціальну базу й до постання ІД, наприклад, під час руху Occupy Central у США. Закликав підтримати джигадистів і легендарний Ілліч Рамірез Санчес, який у своїй книзі «Революційний іслам» (2003) писав про те, що революція говорить мовою ісламу. В січні 2015 року був опублікований маніфест «Чорні прапори над Європою», де від імені ІД автори закликали європейських лівих об'єднатися в боротьбі проти західного капіталізму, неонацизму та сіонізму. Зокрема, в документі зі схваленням згадується переорієнтація на мусульман в якості соціальної бази італійських «Нових червоних бригад» на чолі з Альфредо Даванцо [Black Flags, 2015]. Втім, у маніфесті йдеться про взаємодію в Європі, а не на території, підконтрольній «Ісламській державі».

Зацікавлення джигадистів у розгортанні європейського фронту підтверджується не тільки закликами до європейських союзників проводити терористичну діяльність, але також і постійним нагадуванням про Європу як символ успішності мусульманської експансії в есхатологічні часи. Так, восени 2016 року, після втрати міста Дабік, інформаційна служба ІД припинила видавати однойменний журнал, заснувавши новий друкований

орган – «Румія», тобто «Європа». Про прагнення встановити контроль над Європою красномовно свідчить девіз журналу: «Посланця Аллага спитали: «Яке з двох міст буде взято першим – Константинопіль чи Рим?». Він відповів «Місто Іраклія буде взято першим». Під останнім мається на увазі Константинопіль.

Отже, через занепад реального квазідержавного утворення в Сирії та Іраку «Ісламська держава» намагається взяти на себе повноваження нової «Аль-Каїди», тобто міжнародної мережевої структури, мета якої полягає не у створенні мусульманської держави, а в перманентній боротьбі з неісламським світом. Таким чином, реальна війна на Близькому Сході поступово переходить до гібридного глобального стану.

Варто додати, що не коректно ототожнювати всіх курдських активістів і бійців у Сирії з антитурецькими PYD та YPG. В Сирії діють також лояльні до Туреччини військово-політичні курдські об'єднання, зокрема, Курдська національна рада (KNC, або ENKS) та її бойові загони з Роджавської пешмерги. Ці сили поки не мають великої ваги в Сирії, хоча за умови подальшого успіху операції «Щит Євфрату» вони можуть отримати реальну владу в деяких регіонах на захід від Євфрату. ENKS також плідно співпрацює з політичними рухами Іракського Курдистану, за допомогою яких він фактично і виник. Іракський Курдистан вже протягом кількох десятиліть має більш стабільну автономію, і це було закріплено після падіння режиму Саддама Хусейна у 2003 році.

Протягом більш ніж десяти років лідером цього регіону є Масуд Барзані, який обіймає посаду президента, хоча формально регіон не має суверенітету та визнає першість багдадського уряду. Політика Барзані, Демократичної партії Курдистану та її силових загонів (пешмерга) в цілому лояльна до Туреччини, турецькі військові інструктори тренують курдських бійців, а конфлікт багдадського й турецького урядів, що сьогодні триває, пов'язаний зі співпрацею курдів та турецької армії, що фактично обмежує суверенітет Іраку. Ербіль – столиця Іракського Курдистану – є

досить популярним напрямом для турецьких авіакомпаній. Політика іракських курдів зручна для турецького уряду, зокрема, через те, що маючи реальну владу, місцеві політики не проголошують офіційну незалежність, а отже не створюють прецедент курдської держави, яким у майбутньому могли б скористатися й турецькі курди, порушуючи вже суверенітет самої Туреччини.

Поведінка урядів Сирії та Іраку. Уряди Сирії та Іраку в умовах збройного протистояння з місцевими та міжнародними супротивниками поведуться досить по-різному. Це може бути пов'язане з тим, що чинний іракський уряд прийшов до влади в ситуації, коли країна вже перебувала в стані війни та міжнародного втручання, тоді як чинний уряд Сирії вважає будь-яке непідкорення його владі повстанням, а відтак намагається дати жорстку відсіч. Політику Іраку щодо населення непідконтрольних урядові територій можна назвати більш м'якою – тривалий час уряд знаходив можливість продовжувати соцвиплати в непідконтрольних містах, під час військових операцій (наразі можна спостерігати це поблизу Мосула) для потенційних цивільних біженців створюються наметові містечка, про які дбають військові та міжнародні благодійні організації. Напередодні мосульської операції коаліція за допомогою літаків розкидала над містом листівки з попередженнями для місцевого населення, оскільки місто перебуває в інформаційній блокаді з боку ІД (зокрема, у населення силоміць вилучалися супутникові антени та інші засоби отримання зовнішньої інформації, постійно зазнавали утисків місцеві інтернет-кафе тощо). Попри те, що на перший погляд це не виглядає як прояв піклування про населення, втім насправді дозволяє уникнути зайвої паніки та можливих жертв серед мирних жителів. Натомість у Сирії місцеве цивільне населення постійно страждає не тільки від дій джихадистів, а й від контратак урядових військ, які застосовують авіацію в тому числі для ударів по містах і нерідко влучають у цивільні об'єкти.

Елементом гібридної війни проти ІД з боку іракського уряду була також і політика забезпечення соціальної допомоги

населенню, яке опинилося під контролем незаконних збройних формувань. Попри рекомендації міжнародних консультантів, зокрема, Групи розробки фінансових заходів щодо боротьби з відмиванням грошей (FATF), спецпредставника генсека ООН Яна Кубіша, заступника голови провінційної ради Ніневії Хассана Аллафа, уряд скасував соціальні виплати на підконтрольних ІД територіях лише в липні 2015 року, через рік після втрати контролю над Мосулом. Серед причин припинення соцвиплат можна виокремити падіння цін на нафту в 2014 році, а відповідно й скорочення держбюджету, а також початок військової операції в Мосулі, коли з'явилася реальна перспектива повернути прихильність місцевого населення до центральної влади фізичним шляхом – через встановлення контролю над сунітськими провінціями, а не шляхом задобрювання і непрямой турботи. І хоча уряду така політика турботи принесла певні видатки, зрештою під час штурму сунітських поселень шиїтською міліцією місцеве мирне населення ставилося до іновірців цілком прихильно, не підтримуючи бійців ІД.

Більш жорсткий характер збройного конфлікту в Сирії підтверджується сумарною кількістю його жертв. За підрахунками представника ООН Стаффана де Містури, кількість загиблих у Сирії за 5 років перевищила 400 000 осіб, тоді як війна в Іраку за 13 років унесла життя близько 250 000 людей. В тому числі в ході війни в Сирії вже загинула майже третина дорослого чоловічого населення алавітів, які змушені були підтримати сторону Башара Асада та склали значну частину вірної йому Сирійської арабської армії (SAA). Разом з тим, у сирійському конфлікті бере участь більше сторін, і найбільш запекла боротьба відбувається переважно між проурядовою SAA та опозицією, що включає джихадистів, але не має безпосереднього відношення до «Ісламської держави». Тоді як в Іраку існує хоч і не ідеальна, але взаємодія коаліції урядових військ, міжнародних союзників та курдських формувань, які разом протистоять ІД та планомірно витісняють це утворення з території держави.

Гібридна війна, гібридні коаліції та гібридні кордони. Міжнародне право визнає принцип непорушності державних кордонів та забороняє одній державі порушувати кордони іншої, але цей принцип відповідає радше етапу розвитку міжнародних відносин 1960-х років, коли відбувалося стрімке становлення незалежних держав у світі, падіння колоніалізму, перемога секулярного західного способу життя в пострадянському таборі. Після 1970-х років виникли ідеології, що претендували на реалізацію наднаціональних проєктів державотворення, зокрема – паншиїтська (а в перспективі – панісламська) ідеологія «веляят-е факіх», а згодом, наприклад, ідеологія «руського міра» та інші. Сьогодні дослідники вже говорять про конкуренцію глобальних проєктів як сутність нового етапу глобального світоустрою: «Хоча вказані альтернативи модерну пропонують різні форми боротьби з західною гегемонією, від стриманого опонування в китайському варіанті до більш жорсткого протистояння у російському і аж до воєнної боротьби у випадку ІД, кожна зі сформованих альтернатив відіграватиме все більш важливу роль в майбутньому та, можливо, каталізує формування нових ціннісно-світоглядних систем. Замість гегемонії модерної цивілізації маємо нову реальність – конкуренцію, а можливо й боротьбу різних проєктів глобального розвитку» [Білокобильський & Левицький, 2016: 21]. Тобто йдеться не тільки, або не стільки, про неоімперські амбіції учасників протистояння, а радше про зіткнення західної культурної експансії та цивілізаційних утворень, які зазнали вестернізації та секуляризації, а згодом почали претендувати на лідерство в глобальному процесі.

Сьогодні такі ідеології, що керуються прагненнями до експансії та не звертають особливої уваги на кордони національних держав зразка другої половини ХХ ст., взяті на озброєння урядами таких держав, як Іран, Туреччина, Росія, а з іншого боку – численними маргінальними утвореннями, що перебувають поза межами міжнародного права та відкрито порушують його норми, наприклад «Ісламською державою». В будь якому разі, експансія відбувається не лише військовими

методами, але також у рамках культурної, мовної, медійної політики. Приводами для інформаційного та інших типів втручання можуть виступати реальні чи потенційні репресії за мовною, релігійною, етнічною ознакою тощо. Прикладом може слугувати турецька експансія на півночі Іраку та Сирії, коли сотні квадратних кілометрів території беруться під контроль без порушення суверенітету іншої держави та анексії територій. Разом з тим, основними гаслами, з яких починалася інтервенція Туреччини в Сирію, були захист сунітського та туркоманського населення північної Сирії.

Туреччина включилася в сирійський конфлікт однією з останніх серед країн, що сьогодні претендують на глобальну експансію, але обрала дуже символічну дату для початку операції «Щит Євфрату» – 24 серпня 2016 року, рівно через 500 років після відомої битви турків з єгипетськими мамлюками поблизу Дабіка. Отже відвоювання Дабіка стало не менш важливим символічним актом для неоосманського проекту турецького уряду, ніж втрата цього міста – для «Ісламської держави». Разом з тим, амбіції Туреччини не є суто реваншистським прагненням до відновлення імперії, так само як і амбіції Ірану – йдеться про лідерство в ісламському світі, для якого обидві сторони створюють коаліції з іншими традиційно мусульманськими державами. У ХХ ст. і Туреччина, й Іран зазнали насильницької секуляризації, яка супроводжувалася розпадом традиційного суспільства; появою національних держав; частковою колонізацією Заходом якщо не в політичному, то принаймні в ідеологічному аспекті.

Станом на сьогодні саме релігійна самоідентифікація стає підставою для експансії, оскільки ісламська ідентичність не обмежується національними кордонами [Халіков, 2016]. В той час, коли національна ідентичність розмивається (навмисно чи природно), релігійна ідентичність, яка є принципово ексклюзивістською та протягом тисячоліть утворює кордон між спільнотами, суттєво ускладнює асиміляцію меншин. Сьогодні все більшого поширення набуває такий тип релігійності, як контрсекулярна, характерними рисами якої є окцидентофобія,

архаїзація світогляду та зневага до релігійної освіти, загострені есхатологічні очікування. Контрсекулярна релігійність мобілізує значну кількість людей на боротьбу проти секулярного Заходу та цінностей, які він породив (у тому числі – проти сучасного міжнародного права). Релігійна ідентичність не прив'язана жорстко до етнічних, державних, мовних кордонів, не залежить від громадянства, а отже слугує додатковим чинником гібридизації кордонів між спільнотами у XXI столітті. Новітні засоби віртуальної комунікації роблять кожну уявну спільноту потенційно глобальною, людина може ідентифікувати себе з нею, навіть жодного разу не поспілкувавшись з однодумцями вживу.

Ще одним чинником порушення державних кордонів є масова міграція, як трудова, так і пов'язана зі збройними конфліктами. Так само, як і наднаціональні релігійно мотивовані проекти, хвилі мігрантів не є класичним суб'єктом міжнародних відносин, а отже цілком очікувано зневажають принцип непорушності кордонів. Порівняно з хвилею міграції, яка відбувалася після II Світової війни, сучасна хвиля ускладнюється відкритістю кордонів усередині ЄС, через що мігранти можуть відносно вільно переміщуватися Європою. З іншого боку, поява значної кількості малоконтрольованих мігрантів сприяє націоналістським і сепаратистським настроям, коли місцеві мешканці намагаються відмежуватися від прибульців, поширюються право-популістські ідеології та ксенофобія. Якщо цей тип руйнування кордонів уже з'явився в Європі, то збройна інтервенція з боку наднаціональних спільнот відбувається поки лише в індивідуальному порядку, зокрема, у вигляді терактів. Разом із тим, на кордонах європейського цивілізаційного простору – в Україні та на Близькому Сході – вже відбувається така гібридизація кордонів, оскільки контрсекулярні проекти мають тенденцію до руху в бік Європи як свого конкурента (більш докладно про ризики Європи від зіткнення глобальних проектів див. [Вододіли секуляризації, 2015: 190-222]).

Конкуренція всередині ісламської цивілізації сприймається учасниками процесу принаймні так само серйозно, як і

конкуренція з секулярним західним глобалізаційним проектом, а подекуди внутрішня боротьба є важливішою, і для перемоги в регіональній боротьбі всі сторони готові навіть об'єднати зусилля з позарегіональними партнерами – як західними (ЄС, США, НАТО та ін.), так і з пострадянськими (РФ, Україна, Білорусь та ін.). Ці коаліції мають радше тактичний характер, тоді як у далекій перспективі майорить створення єдиного ісламського проекту глобального розвитку, що включить до себе не тільки традиційно мусульманські країни, але й Західний світ. Тактичними є в близькосхідному конфлікті й цілі позарегіональних учасників різних коаліцій. Найбільш виразно це можна було побачити напередодні виборів у США (2016 р.), коли прозахідна коаліція проголосила наступ на позиції ІД в м. Ракка, але відразу після виборів наступ майже припинився. Тоді як в Іраку, де основними учасниками наступу на Мосул є місцеві учасники коаліції, поступово відбувається взяття під контроль міста, добре підготовлене, але все одно вкрай складне.

Геополітичні гравці, насамперед, США та РФ, нерідко змушені лише реагувати на події, які й самі не завжди можуть передбачити. Так, після вкидання 18 жовтня в медіапростір фейкового відеоролика (типовий елемент гібридної війни), де ніби учасники протурецької Вільної сирійської армії (FSA) погрожують курдам, останні почали бойові дії проти FSA, на що жорстко відреагувала Туреччина. За лічені дні новий сирійський фронт повністю змінив ситуацію, переформатував коаліції та поставив на порядок денний питання про початок війни між РФ і США. Вже 20-го жовтня з'явилася реакція російської сторони, яка спрямувала до Сирії авіаносець, а 21-го числа в Анкару прибув міністр оборони США. Це свідчить про те, що глобальні гравці реалізують у регіоні власні інтереси, а війну ведуть переважно в віртуальному просторі, реагуючи на справжні події з запізненням і тим більш не контролюючи їх розвиток.

Погрожуючи одне одному в віртуальному просторі, такі суб'єкти гібридної війни, як США та РФ у цьому випадку були ніби застигнуті зненацька. Російські війська кілька тижнів не

надавали суттєвої підтримки урядовій Сирійській арабській армії, навіть попри те, що 27-го жовтня була обстріляна за допомогою артилерії також підконтрольна росіянам авіабаза Хмеймим у Латакії. США зрештою так і не втрутилися в ситуацію через зміну демократичної адміністрації республіканською, а їхні умовні протези – курди з YPG – змушені були піти на створення прямої коаліції з SAA, щоб протистояти протурецьким силам. Така поведінка свідчить про те, що нагнітання напруги в медіа не може само по собі призвести до перемоги, і навіть активність авіації не гарантує контролю над територією. Саме коаліції сил, які б'ються одна з одною з автоматами в руках продовжують навіть в гібридних війнах відігравати найважливішу роль, хоча і змушені платити за таку роль вельми високу ціну. В свою чергу, значні геополітичні гравці, втручаючись у конфлікт на чужій землі, мають або бути готовими до наземної операції, або постійно підживлювати медійне напруження та реагувати на виклики, вплинути на появу яких вони реально не можуть.

Підводячи підсумки, зазначимо, що протистояння в Сирії та Іраку можна розглядати, якщо вийти за рівень протистояння урядів та повстанців (а сама ситуація вже давно вийшла за цей рівень), у якості боротьби за лідерство в ісламському проекті між сунітською, але секуляризованою Туреччиною, та шіїтським, але секуляризованим Іраном. Втім, усі існуючі проекти глобального розвитку (західний, російський, китайський, ісламський) до певної міри ігнорують принцип невтручання у внутрішні справи іншої держави, через що достатньо легко вирішили втрутитися в сирійський конфлікт і перетворити його на майданчик для глобальних трансформацій, не беручи до уваги прагнення місцевого населення.

Слід зазначити, що попри антизахідну спрямованість і російського, і ісламського проектів вони не об'єдналися для боротьби з Заходом, а відстоюють кожен свою перспективу, принагідно намагаючись взяти Захід у коаліцію. Це може свідчити про неспроможність кожного з альтернативних проектів самотужки боротися з Західним світом, а також про небажання

мати союзників у цій боротьбі, що означало б розділити славу в разі перемоги. Натомість Захід поки має достатньо сили, щоб реалізовувати власні цілі в будь-якій зі своїх колишніх колоній, хоча повністю контролювати їхні дії вже не здатний.

3.2. «РУСЬКИЙ МІР» ЯК ІДЕОЛОГІЯ І ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОЕКТ. РИЗИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Ще донедавна Україна асоціювалася з пострадянською державою, в першу чергу відомою у світі завдяки успіхам у спорті Андрія Шевченка і братів Кличко, а також порушенням свободи слова, слабкою економікою і корумпованою владою. Все змінилося наприкінці 2013 року коли протести у Києві і деяких західних областях призвели до втечі президента з країни, що стало справжнім інформаційним бумом у світі, який з часом тільки посилювався. Україна стала ареною боротьби двох «життєвих світів», способів світосприйняття – Західноєвропейської моделі розвитку і проекту «Руський мір» (далі – РМ).

Не зважаючи на те, що тема РМ досить дискутована в українських та світових ЗМІ, сутність, завдання, засоби впливу РМ досить не часто попадають у фокус уваги дослідників. Релігійно мотивований проект «Руський мір» є очевидною альтернативою західного проекту культурного розвитку і може бути досить евристичним. В першу чергу це пов'язано з високою привабливістю і великим мобілізаційним потенціалом даної концепції, адже вона, «офіційно» не несе в собі політичної чи соціально-економічної ангажованості, тільки культурні, релігійні та етичні смисли [Гуржи, 2015].

Але що таке «Руський мір»? Якими є наслідки реалізації цього проекту сьогодні й чого очікувати завтра? З чого складається цей проект та на чому базується його мобілізаційний потенціал? Ці питання потребують адекватної відповіді.

Не зважаючи на те, що уявлення про «русський мір» та відповідні структури, в межах яких здійснюється фінансування діяльності по просуванню його ідей, були сформовані не дуже давно – десь на рубежі ХХ та ХХІ століть, корені «русського міру» треба шукати в більш давній історії.

Самоусвідомлення Московської держави та її становлення у геополітичному вимірі формувалися в релігійному середовищі. Захоплення Константинополя відіграло важливу роль у світовій історії та для Московії зокрема. Поява помісної церкви у Москві і завоювання «другого Риму» – Константинополя, сприяло формуванню ідеї Вселенськості Московської церкви, єдиної, що зберегла автентичну віру і не пішла на згоду з католицтвом.

Це переконання склало ідеологічну основу відомого послання старця псковського Філофея до Великого Князя Василя III. Зокрема він таким чином обґрунтовує тезу про обраність московського царя та держави: «Церкви старого Рима пали из-за неверия Аполлинариевой ереси; двери церковей второго Рима, города Константинополя, внуки Агари секирами рассекли. Теперь же это – третьего нового Рима, державного твоего царства святая соборная апостольская церковь, которая до края вселенной православной христианской верой по всей земле сильней солнца светится. Пусть знает твоя держава, благочестивый царь, что все царства православной христианской веры сошлись в одно твое царство: один ты во всей поднебесной христианам царь. Два Рима пали, а третий стоит, а четвертому не быть; твое христианское царство иным не заменится» [Послания старца].

Окрім цього, переконливою ознакою прийняття ідеї наслідування Москвою спадщини Константинополя, на думку російського історика Олександра Карташова, треба вважати й факт прийняття Іваном III герба східної Римської імперії – двоголового орла та титулу «самодержця» [Карташев, 1959]. Можна також згадати про намагання князя Івана III вступити в династичний союз з князем Ісааком Феодоро, який також претендував на спадкоємство від Візантії та мав на гербі візантійського орла.

Ідеї Філофея були розвинуті пізніше, під час протистояння слов'янофілів і західників. Багато у чому це пов'язано з війнами та співпрацею з західними країнами, під час яких у Росію проникала західна культура і поставало питання «ми – це вони?», «Росія – це Європа чи ні?» Також важливу роль відігравала західна освіта, яку

поступово почали отримувати жителі Московської держави. До такої взаємодії варто віднести реформи Петра I, а також переїзд значної частини викладачів Київської Богословської школи (Київської академії) до Росії. Після обмеження кількості слухачів в академії значну частину викладачів і слухачів було переведено до Росії, де згодом почали з'являтися перші навчальні заклади, наприклад, Московський університет у 1755 році. А церковний реформатор Феофан Прокопович, який свого часу був ректором Київської академії, спочатку навчався у Києво-Могилянському колегіумі, а згодом у Римській католицькій академії св. Афанасія. Там він познайомився з засадами католицької віри і організацією церкви, творами провідних діячів науки і релігії того часу та ідеями реформаторства.

За наказом Петра I Феофан Прокопович впроваджував церковну реформу, що включала в себе позбавлення церкви автономії всередині держави, а також створення Синоду (посада Патріарха була ліквідована), а членів Синоду призначав Імператор самостійно. Автономія духовенства була обмежена, і воно почало перетворюватися на частину державного апарату. Реформи Петра призвели до змін у регламентуванні свободи совісті: було дозволено сповідувати свої вірування старообрядцям, повна свобода віросповідання була надана іноземцям, що приїздили до Росії, а православним було дозволено спілкуватися з представниками інших християнських конфесій, зокрема, було дозволено міжконфесійні шлюби.

Слов'янофіли, які багато в чому взяли на озброєння ідеї Філофея, відстоювали ідею особливого типу культури, що виникла на ґрунті православ'я. Вони намагалися виявити самобутні особливості Росії, її відмінності від Заходу, намітити особливий шлях, яким Росія повинна донести православні істини до Заходу, що впав у ересь, та створити єдину православну державу зі столицею в Константинополі. На противагу їм західники підкреслювали, що Петро I повернув Росію до стану європейських народів, і вона й надалі повинна продовжувати політичний, економічний і культурний розвиток за західною моделлю. Саме в

цьому ідеологічному протистоянні можна побачити зародки концепції «руського міра», що наголошувала на особливості російської культури та її цивілізаційного шляху.

Безпосередньою передумовою формування концепції «руського миру» треба вважати розпад СРСР, який, як би до нього не ставитися, був геополітичним потрясінням. 43 % опитаних «Левада-Центром» росіян і сьогодні називають найбільшою особистою втратою, після розпаду СРСР, втрату «великої держави». У досить короткі терміни був змінений політичний ландшафт Європи, а колишні радянські республіки почали самостійне життя. Хоча РФ й залишилася правонаступником СРСР, вона вже не могла продовжувати його політику і мала знайти певну відповідь на виклики, пов'язані зі зміною власного становища у світі.

При цьому економічні й соціальні проблеми, що постали перед нею як і перед усіма іншими республіками, не були для Росії найважливішими. Крім них і в першу чергу треба було щось робити з мисленням людей, які ще вчора жили в найбільшій і найпотужнішій (принаймні, з їх точки зору) державі. Годі було сподіватися, що мільйони людей, які вчора бачили у США та Європі головних ворогів, раптом стануть їхніми апологетами. Так само необхідно було виробити зовнішньополітичні вектори і моделі взаємодії з іншими державами, адже сама РФ за досить короткий термініз «світового лідера» перейшла у статус «регіональної сили».

До того ж доволі актуальним було і є питання: чи зможе демократична, у виключно західному розумінні, Росія займати таке ж саме місце у світовій політиці, яке вона займала за часів Імперії і Радянського Союзу? Адже політична і воєнна міць Росії не в останню чергу досягалася завдяки пригніченню власного населення, заганняння його у жорсткі рамки. А для демократії необхідне політично зріле і моральне населення, здатне робити вибір і приймати за нього відповідальність.

Крім цього у 1990-ті роки Росія будь-яким чином намагалася зберегти вплив на колишні радянські республіки, які стали на шлях незалежності, що вилилося у ряд військових конфліктів у Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Південній Осетії, Абхазії, проте ці конфлікти не були достатньо ідеологічно опрацьовані, що призвело до зменшення і без того не досить виразного міжнародного авторитету держави. У середині країни проходив стрімкий перехід від соціалізму і планової економіки, до капіталізму і ліберальних цінностей. Цінності, які ще вчора створювали фундамент світосприйняття населення – сьогодні перестали існувати. Саме смисловий вакуум, що виник в зовнішній та внутрішній політиці 1990-х, а також у головах росіян того часу потрібно було чимось заповнити.

Дискусію про РМ, яка велась у Росії, у 1990-х – на початку 2000-х років, можна звести до пошуків і спроб зберегти культурну ідентичність російського народу, ба навіть віднайти нову, на зміну втраченій радянській. Деякі інтелектуали того часу не поділяли позицію «американізації» РФ, відстоюючи її «особливий шлях». Насамперед такої думки дотримувались у Аналітичній групі Зовнішньополітичної Асоціації (так звана «Група Бессмертних»), яка діяла у Москві з 1991 року.

З огляду на це досить цікавим є їх проект «Иное. Хрестоматия нового российского самосознания» 1995 року, в якому прийняли участь Петро Щедровіцкій, Андрій Кураєв, Сергій Чернишев, Володимир Каганскій, Сергій Кургінян, Симон Кордонскій, Вячеслав Глазичев та багато інших. Це чотиритомне видання, суть якого, з точки зору її авторів, можна звести до тези одного з них: «Иное» – це «філософський пароплав, що повертається на батьківщину». До, свого роду, опікунської ради видання входив Олександр Бессмертних – колишній міністр закордонних справ СРСР, член ЦК партії, Надзвичайний і Повноважний Посол, президент Зовнішньоекономічної асоціації, Президент Всесвітньої ради экс-міністрів закордонних справ.

В основу видання покладено осмислення тих принципових викликів, які отримала Росія після розпаду Радянського Союзу. Організатори проекту мали на меті організувати певний процес, об'єднати схожі, проте розрізнені ідеї і донести їх фахівцям у різних галузях науки, що їм власне і вдалося. Вельми показовим є навіть стиль, у якому викладаються основні ідеї збірки: «...Предположим, что некоторую страну поразил духовный голод. На ней не сеют трансцендентные зерна истины, блага и красоты, не жнут урожай, не молотят, не свозят его в элеваторы и разнообразные закрома, не мелют муку, не пекут хлеб и не распространяют его тем или иным способом через торговую сеть или систему полевых кухонь. Как известно, чем сильнее духовная дистрофия, тем беспощаднее огонь материальной вражды, который невозможно потушить материальными же средствами. В этой ситуации задачей-максимум является возрождение культуры смыслоделия, возделывания духовной почвы. Но первым шагом должно стать осознание самого факта трансцендентного голода, понимание, что функция духовного питания общества, функция целеполагания разрушена, нуждается в скорейшем восстановлении и институционализации...» [Хрестоматия нового, 1995].

Тобто, автори проекту відводили собі роль свідомих ініціаторів ідеологічного процесу відродження потужності пострадянської Росії [Гуржи, 2015]: «По глубокому убеждению составителя, комплекс идей, представленных в книге «Иное», с лихвой и даже, может быть, с многократным избытком обеспечивает решение задачи, которая подразумевается: возрождение страны – сначала в духе, а потом во плоти» [Чернышев, 1995]. Хоча тоді, у 1990-ті роки, словосполучення «руський мір» ще не набуло сучасного значення, у проєкті, що пов'язаний зі збіркою «Иное...» можна чітко побачити основні ідеї майбутньої концепції.

Роботу Петра Щедровіцького «В поисках формы» у названій збірці слід вважати постановкою питання щодо того, яка саме соціокультурна спільнота людей зможе вивести Росію на

міжнародний рівень, поставити питання про російські внутрішні проблеми, як світові. В роботі підводяться певні підсумки, що собою являв СРСР перед розпадом і, що власне робити після розпаду.

Вже у статті «Руський мір», яка вийшла 2000 року у газеті «Независимая» [Русский мир] ці ідеї отримали розвиток: російська мова стає важелем розширення впливу «Руського міра» закордон, бо РМ – це і є спільноти людей, які розмовляють російською, не важливо де фізично вони знаходяться, якщо духовно вони у Росії. Фактично Росія була винесена за межі фізичного, адже у ній, на думку автора, проживає максимум половина усіх «руських», і вона перетворилася, скоріше, на культурне явище, тому там де розмовляють російською мовою, там і є Росія. На думку Петра Щедровіцького це відкривало доступ Росії насамперед до фінансових ринків країн в яких проживає російська діаспора і мало сприяти залученню інвестицій до самої РФ, а сам «Руський мір» стане інструментом розвитку глобальної економіки. Проте на той час подібні ідеї вважалися суто теоретичними і навіть утопічними.

Все змінилося починаючи з середини 2000-х років, коли РМ поступово перейшов з інтелектуальних кіл до владних кабінетів Кремля і Російської православної церкви, ставши одним з основних векторів у зовнішній політиці Росії. Це можна пов'язати з тим, що велика кількість учасників «групи Бессмертних» почала займати доволі високі політичні і наукові посади, наприклад Симон Кордонський Начальник Експертного управління Адміністрації Президента РФ в 2000–2004, Старший референт Президента РФ в 2004–2005, Дійсний державний радник Російської Федерації 1 класу. Петро Щедровіцький наразі є заступником директора Інституту філософії РАН. Вячеслав Глазичев – кандидат філософських наук, доктор мистецтвознавства, професор Московського архітектурного інституту, член Суспільної палати РФ.

Починаючи з 2004 року російські ідеологи почали актуалізувати ті базові цінності, на основі яких можна проводити зовнішню політику і сподіватися перемогти у глобальній конкуренції націй. Захист інтересів російськомовного, православного населення для цього прекрасно підходив. Враховуючи компактне проживання етнічних росіян у колишніх радянських республіках, було вирішено спиратися саме на діаспору. «Российская диаспора предлагает социальную и гуманитарную основу для осуществления интересов Российской Федерации на постсоветском пространстве...», «...в качестве геополитической концепции, «русский мир» полезен в странах Восточной Европы, которые Россия намерена держать в своей орбите и в которых она готова пойти на интервенцию, в случае, если те выберут иную внешнюю политику» відмічав колишній заступник голови департаменту співвітчизників за кордоном Олександр Чепурін [Путин, симуляція, 2014].

У 2004 році виступаючи на VIII Всесвітньому руському народному соборі тодішній міністр закордонних справ РФ Ігор Іванов говорив: «...мы не можем рассматривать судьбы Православного мира вне того глобального контекста, в котором решаются сейчас наиболее важные и долгосрочные задачи нашей внешней политики», «...сохранение духовной и культурной самобытности является для нашей страны и для всей Православной цивилизации одним из крупнейших вызовов XXI века», «...первостепенное значение принадлежит здесь странам СНГ. Содружество своими границами почти совпадает с пределами канонической территории Московского Патриархата... На фоне распада многих ранее существовавших связей религиозный фактор сохраняет свое объединительное, интегрирующее значение» [Выступление министра, 2004].

Наприкінці 2006 року президент РФ Володимир Путін на зустрічі з творчою інтелігенцією сказав: «Русский мир может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они ни жили, в России или за ее пределами. Почаще употребляйте это словосочетание – «русский мир» [Мы

руський, 2006]. Трохи пізніше, указом президента РФ № 796 від 2007 року був створений фонд «Руський мір», який має на меті популяризацію в Росії і світі російської мови і культури. На 2014 рік під егідою фонду працювало 100 «Руських центрів» у 45 країнах і 145 «Кабінетів Руського міру» у 56 країнах. Також більш артикульованими стали і завдання фонду: «Мир не состоит из Прибалтики, Украины и некоторых восточно-европейских стран, где происходят какие-то нападения на Фонд «Русский мир». Поэтому мы просто с высоко поднятой головой продолжаем свою миссию и будем ее продолжать независимо от того, нравится она кому-то или нет». «За последний год изменился Русский мир, его изменила Украина. Семь лет назад мы говорили о Русском мире как о культурном феномене, мы говорили о мире русского языка и культуры. Сейчас все чаще Русский мир политизируется и становится категорией не столько культурной, сколько политической», – розповів виконавчий директор фонду Володимир Кочін [Притяжение руського, 2014].

У статті «Национализация будущего» [Сурков, 2006] свою думку висловив Вячеслав Сурков, якого на той час називали головним ідеологом Кремля. Досить показово, що захист статті пройшов в Інституті філософії РАН. Він зазначив, що Росія – це частина Європи, проте специфічна частина, зі своєю специфічною демократією і особливим шляхом розвитку. Завдяки своїй історії, хай би якою жахливою подекуди вона не була, Росія має можливість усвідомити себе і свою цивілізаційну роль у глобальному світі. Відмовившись від власної історії, наприклад, засудивши злочини Радянського Союзу або історію Царського періоду, Росія втрачає ключові, фундаментальні події для усвідомлення себе, як наддержави і носія «особливого шляху» розвитку перестають існувати, сама Росія екзистенційно перестає існувати. А отже ці твердження стають світоглядними аксіомами, які необхідно захищати до кінця, адже їхня втрата дорівнює смерті.

Демократичні зміни у Росії почалися не внаслідок програшу у «холодній війни», на думку Вячеслава Суркова, ніякого

програшу не було, а саме внаслідок європейської сутності російської культури. Проте залишається виробити механізми підтримки власного суверенітету без шкоди для демократії і залишитись відкритими без втрати власної ідентичності. Для цього сам суверенітет має стати громадянською цінністю, а без громадської солідарності не може бути реальної демократії. Формальних ознак демократії у даному випадку недостатньо, необхідно брати до уваги цивілізаційні особливості народів на певній території.

З цими твердженнями погоджувався і Президент РФ Володимир Путін, відстоюючи свою думку у розмовах з ключовими політиками світу: «Не стройте ложных умозаключений, – как-то говорил он на переговорах вице-президенту США Джо Байдену, – мы совсем не такие, как вы. Мы только похожи на вас. Но мы совсем другие. Это только с виду русские ничем не отличаются от американцев. На самом же деле внутри мы устроены иначе. У нас совсем другие ценности» [Зыгарь, 2016].

«Представьте себе, вот вы сидите в Кремле, – говорил он Ангеле Меркель. – И у вас есть избиратели, которые живут в Калининграде, а есть те, кто живут в Петропавловске-Камчатском. И вам всю эту территорию, разную по языкам, взглядам, быту, как-то надо объединить. Надо нечто такое этим людям сказать, чтобы их склеило. Одна ваша соотечественница, великая соотечественница, была нашей императрицей. Екатериной II. Она поначалу хотела быстро отменить крепостное право. Но потом изучила, как устроена Россия, и знаете, что она сделала? Она усилила права дворянства и уничтожила права крестьянства. У нас нельзя иначе: шаг вправо, шаг влево – и все, ты теряешь власть» [Зыгарь, 2016].

Світоглядно-ціннісний потенціал РМ може бути використаний для мобілізації антизахідних рухів, надаючи їм базис для теоретичного обґрунтування власних переконань та неутилітарні орієнтири розвитку. Після заклику Володимира

Путіна до російської інтелігенції «частіше вживати словосполучення «руський мір» (2006 р.) та початку роботи фонду «Руський мір» (2007 р.) змінюється спочатку риторика, а потім й власне зовнішня політика РФ.

На даному етапі свого розвитку проект «Руський мір» перейшов від декларацій до реалізації у вигляді чіткого політичного проекту глобальної конкуренції. Фактично Росія представила своє бачення світового устрою під час виступу Президента РФ Володимира Путіна на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007.

Влітку 2008 р. майже одночасно відбуваються дві події – розпочинається збройний конфлікт у Південній Осетії за участю Росії та Грузії, а один з ідеологів нової зовнішньополітичної парадигми, Сергій Лавров, виступає з програмною статтею «Росія і світ у ХХІ ст.» [Лавров, 2018]. У ній, зокрема, міститься своєрідний світоглядно-аксіологічний маніфест, що обґрунтовує нове бачення: «Вже немає сумнівів, що після закінчення холодної війни завершився етап світового розвитку, який тривав 400-500 років, протягом яких у світі домінувала європейська цивілізація... Захід. Є два принципових підходи до оцінки того, в чому полягає зміст цього етапу розвитку людства. Перший – світ через прийняття західних цінностей поступово повинен перетворитися на Великий Захід. Це своєрідний варіант «кінця історії». Другий підхід – і ми його поділяємо – полягає тому, що конкуренція набуває глобального характеру та цивілізаційного виміру. Тобто предметом конкуренції виступають в тому числі й ціннісні орієнтири та моделі розвитку» [Лавров, 2018].

Зміна кута зору, під яким розглядалися світові події з Москви, поступово призвела до суттєвих змін не лише в риторичі, але й в мисленні російських очільників, яку Ігор Завельов охарактеризував як «ірраціональне поєднання дискурсів про національну ідентичність, міжнародну безпеку та збереження внутрішньої стабільності». На думку політолога, це зумовлено тим, що всі три дискурси вказують на спільного ворога – Захід: «В

Росії сформувалася нова зовнішньополітична доктрина, яка спирається на комплекс ідей про унікальність російської цивілізації, рускій мір та необхідність захисту співвітчизників, в тому числі й силовими засобами» [Завелев, 2014].

Під час одного з своїх візитів до України, у липні 2009 року, Патріарх Кирило виступаючи у Нікольському кафедральному соборі м. Горлівка говорив: «Здесь, на священной земле Донбасса, я не могу не сказать об отношениях России и Украины. Это единое пространство Святой Руси, как и Беларусь, как и многие другие страны. Мы единый народ, вышедший из купели Киевского крещения. Существуют различия в языках, в обычаях, в темпераменте, но мы живем одними ценностями. И пока есть одни ценности, есть и эта духовная общность. А если есть духовная общность, то должна быть и солидарность, и взаимная поддержка, в том числе и в трудную годину экономического кризиса» [Слово Святейшего, 2009].

Взагалі релігійний мотив є для «руського міра» визначним в історичному сенсі: «Ядром руського міра зараз є Росія, Україна, Білорусія, і святий преподобний Лаврентій Чернігівський висловив цю ідею відомою фразою: «Росія, Україна, Білорусь – це і є Свята Русь». Саме таке розуміння руського міра покладено в сучасній назві нашої Церкви. Церква має назву Руської не за етнічною ознакою. Ця назва вказує на те, що Руська Православна Церква виконує пастирську місію серед народів, що приймають руську духовну і культурну традицію як основу власної національної ідентичності, чи, як її суттєву частину. Ось чому ми й Молдову вважаємо частиною цього руського міра» [Выступление Святейшего, 2009], – ці слова Патріарха Московського передають принаймні церковний погляд на території «руського міра».

РМ спирається на «вшанування дат, місць, пам'ятників та імен, пов'язаних з найважливішими й переламними сторінками громадянської історії народів». Зрозуміло, що цей культурний простір і треба розуміти як «духовну традицію», що створена

Православною Автокефальною Церквою, яка складає «безцінний ресурс» в епоху глобалізації.

В цих висловлюваннях очільник РПЦ продовжив ще одну пострадянську традицію, фактично дослівно повторивши думку Олександра Солженіцина, який вважав, що після розпаду СРСР Росія, Україна та Беларусь повинні створити єдиний культурний та політичний простір «Как нам обустроить Россию» [Солженицин, 2008]: «Не берясь тут предугадывать роль и место нынешних Верховных Советов Российской Федерации, Украины и Белоруссии – естественно предложить, чтобы в конце следующего срока областные земские собрания выделили бы из себя делегатов в Палату Союза (заменяющую Совет Союза) Всеземского Собрания (заменяющего Верховный Совет депутатов), а сами были бы по тому же принципу переизбраны уездными собраниями».

Те, що доктрина РМ була орієнтована в першу чергу на діаспору, позначилося всередині самої Росії. Виходячи з опитувань Всеросійського центру вивчення суспільної думки у листопаді 2014 року – 71 % росіян ніколи не чули поняття «руський мір», з тих хто розуміє це поняття 52 % не відносять до нього центральну і західну Україну, проте відносять Донбас (72 %) [«Русский мир», 2014]. Експансіоністські аспекти РМ ніколи не приховувалися і неодноразово підкреслювалися його прибічниками, так Всеволод Чаплін заявив: «Мы побеждали многие нашествия с Востока и Запада, победим и тех, кто пытается навязать нам жизнь по чужим правилам. Победим и Америку – не обязательно на поле боя, но на поле идей и смыслов. Мы говорим вещи, более очевидные для людей всего мира, мы задаем такие вопросы, на которые не могут ответить люди, которые строят мировую власть. Ибо за нами – правда» [Чаплин, 2014].

Поступово з'явилася необхідність переосмислення РМ з ідеологічно-теоретичних побудов у вагомий інструмент глобальної конкуренції. Який наразі розгортається і шукає свої

культурні межі у світі. На даному етапі розвитку проекту «Руський мір» апеляція до релігійної риторики і маркерів дозволила моделювати потенційні загрози для світоглядних аксіом своїх носіїв. Це зробило кордони проектів культурного розвитку, що конкурують на глобальній арені, потенційно конфліктними зонами.

Сьогодні релігійно мотивована ідеологія «русського міру» спирається на декілька тез, що всебічно просуваються в інформаційному просторі та набувають статусу сакральних ідентифікаторів. Йдеться про релігійні та патріотичні твердження, які умовно можна об'єднати у трьох тезах: «Росія – це оплот православ'я», «Росія – переможниця у ВОВ», а з 2014 року ще й «Крим – ісконно російська земля».

Перше твердження базується на переконанні, про яке мова йшла вище: РПЦ основа Вселенського православ'я і єдина церква яка зберегла автентичну віру. Цю тезу доволі чітко передав один з радників Президента РФ: «При всех внешних колебаниях русские должны эту консервативную повестку защищать больше других народов. Для нас она важнее, мы же неспроста православные, ведь, если бы не православие, наша идентичность была бы иной. А приняв православие, мы, так или иначе, противопоставили себя западному миру» [Зыгарь, 2016].

Ця ідея повертає нас до Фераро-Флорентійського собору середини XV століття, на якому християн східного обряду представляли патріарх Константинополя і митрополит Києва. Після прийняття Флорентійської унії Київський митрополит отримав опір у Москві, де знаходилась його резиденція і виїхав до Риму, а від Київської церкви відділилась Московська. Фактично собор який був покликаний зменшити протиріччя, поглибив розкол між західною і східною гілками християнства. Після падіння Константинополя унія втратила своє політичне значення, а релігійне, здається було під питанням з самого початку.

Але, як відомо, Вселенське православ'я базується на ідеї «Пентархії», тобто 5 найдавніших і ключових церков для християн

східного обряду, до їх складу входять Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська і Кіпрська канонічні помісні церкви. Також досить цікавою є фраза з тумосу Вселенського патріарха Григорія VII від 13 листопада 1924 року: «...перше відділення від Нашого Престолу Київської Митрополії й залежних від неї Православних Митрополій Литви та Польщі, а рівно ж прилучення їх до Святої Московської Церкви наступило не за приписами канонічних правил, а також не дотримано всього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який носив титул Екзарха Вселенського Престолу» [Короткий опис]. Отже, твердження про особливий статус московського православ'я має, в першу чергу, ідеологічне значення.

Друге твердження – Росія самостійно перемогла у Великій Вітчизняній війні, звільнивши Європу від фашизму. Витоки цієї ідейної основи походять, багато у чому, з радянської пропаганди, проте нового виміру їй надав виступ Володимира Путіна у грудні 2010 року: «Теперь по поводу наших отношений с Украиной... Я позволю с вами не согласиться, когда вы сейчас сказали, что если бы мы были разделены, мы не победили бы в войне. Мы все равно бы победили, потому что мы страна победителей». «... война выиграна, не хочу никого обижать, за счет индустриальных ресурсов РФ. Это исторический факт, это все в документах» [Путин: Мы бы победили, 2010].

Зрозуміло, що з історичної точки зору Друга світова війна – це глобальний процес, у якому приймали участь 63 держави, на трьох континентах і у водах чотирьох океанів. Це найбільший збройний конфлікт за всю історію людства, загальні кількість загиблих, приблизно, 65 мільйонів людей. СРСР дійсно одна з країн переможниць, проте це союз, до складу якого входило 16 республік і Росія лише одна з них, наприклад, втрати Української РСР приблизно 45% від загальних втрат СРСР у війні. Особлива роль надається 9-му травня, Дню Перемоги, який для інших країн-учасниць є днем жалоби за загиблими і нагадування про трагедію, що ледь не призвела до загибелі людства. У СРСР, а нині у Росії і

деяких колишніх республіках, цей день символізує одне з найбільших свят, яке підкреслює воєнну міць держави.

Поєднання двох попередніх ідейних основ, після відомих подій зими 2013-2014 років, явили третю – «Крим – російська земля».

Одним з перших кроків на цьому шляху можна вважати розмову Володимира Путіна з Джорджем Бушем 2008 року на саміті НАТО в Бухаресті. «Ты же понимаешь, Джордж, что Украина – это даже не государство! Что такое Украина? Часть ее территорий – это Восточная Европа, а часть, и значительная, подарена нами!» – заявив президент РФ [Путин: ты же понимаешь, 2008]. Це був, мабуть, перший відкритий і агресивний виступ Володимира Путіна, в якому державність України ставилася під сумнів.

Пізніше, у грудні 2014 року президент РФ Володимир Путін у зверненні до Федерального зібрання [Послание Федеральному Собранию] сказав: «Для России Крым, древняя Корсунь, Херсонес, Севастополь имеют огромное цивилизационное и сакральное значение так же, как Храмовая гора в Иерусалиме для тех, кто исповедует ислам и иудаизм. И именно так мы будем к этому относиться отныне и навсегда», «Ведь именно здесь, в Крыму, в древнем Херсонесе, или, как его называли русские летописцы – Корсунь, принял крещение князь Владимир, а затем крестил всю Русь».

Але навіть теза про Крим остаточно сформувалась так би мовити «постфактум», тобто після анексії Криму Росією та засудження цього факту з боку світової спільноти. Перший випадок використання релігійно-мотивованої риторики «руського міру» для мобілізації значних людських мас на безпосередні дії маємо протягом «руської весни» – подій весни 2014 року на Донбасі.

Східноукраїнський конфлікт ні в якому разі не можна розглядати як релігійний. Проте саме використання релігійної риторики і маркерів для актуалізації потенційних загроз

граничним цінностям, багато у чому вплинуло на мобілізацію широких мас населення саме у перші місяці конфлікту, тобто у найгострішу його фазу.

Треба зауважити, що для людей, що перебувають у межах західного секулярного суспільства характерний поділ законів, етичних та побутових норм на релігійні, які регламентують відносини людини з Богом і входять до сфери людської самості, і світські, суть яких у встановленні суспільних правовідносин. Але такий поділ з'явився не одразу. На ранніх етапах розвитку суспільства і приблизно до середини XVIII-го – початку XIX-го століття закон і норми власне були релігійними, а отже надані а ргіогі, як найвища цінність і універсальна модель поведінки, людині залишалось лише виконувати ці норми.

Світські закони і норми, навпаки, утворювалися шляхом діалогу, громадського обговорення, і набували статус конвенційної істини, яка не представляє собою даність, а завжди постає як реакція на ті виклики, які з'являються у суспільства. Так само в них можуть вноситься правки і коригування, виходячи зі змін в суспільних відносинах і політичній ситуації.

Проте ми не можемо говорити про «еволюційний» перехід від релігійних до світських законів і норм. Релігійні, або, власне, норми що містять релігійну серцевину існують у сучасному світі і їх вплив на повсякденні процеси подекуди навіть більший, ніж вплив норм світських. Як пише з цього приводу Олександр Білокобильський, «релігійне ядро соціальної реальності та сформована навколо нього матриця категорій культури є, відповідно метафізичним, та онтологічним центрами соціальної реальності, які роблять можливими індивідуальні сенси та детермінують адекватні онтології стратегії раціональності (наприклад, прояснення через апеляцію до онтологічного міфу в тотемізмі, біблійний символізм середньовічного християнства чи історичні реконструкції доби постмодернізму), але самі знаходяться у «позараціональній» сфері» [Білокобильський, 2015].

Віра займає одне з центральних місць у житті кожної людини, адже сама дійсність, її початковий стан, утворена на основі вірувань, які стали законами (що сприймаються як граничні цінності). Хоча, з плином часу, деякі вірування можуть слабшати або зникати зовсім. Тому вірування не існують незалежно від суспільства, для їх підтримки необхідні значні зусилля сучасників. «Знищення релігійно-онтологічного ядра соціальної реальності є знищенням культурного мислення та існування, знищенням спільноти, що постала завдяки йому і сприймається адептами культури як загроза смерті. Тому виклики в цій сфері є викликами за визначенням екзистенційними» [Білокобильський, 2015].

Саме граничні цінності формують соціальний контекст людських вчинків у кризові моменти особистого розвитку або спільноти, чи держави. При цьому самі люди не обов'язково можуть висловити ці самі цінності, або бодай з упевненістю сказати право на що вони готові відстоювати зі зброєю у руках. Загроза граничним цінностям сприймається як загроза власному буттю та «запускає» один з базових інстинктів людини, інстинкт самозбереження. Тому поведінка, що не спирається на раціональні аргументи, проте будується на релігійно маркованих цінностях, безумовно, сприяє відновленню відчуття безпеки і недоторканності особистості. Доволі раціональний страх смерті, «здає позиції» перед «Царством небесним і вічним життям», що не піддається жодній верифікації. Людина «за якою стоїть Бог», як безмежна сила і основа буття, не знає страху і абсолютно упевнена у правоті власних суджень і вчинків, а отже екзистенційно убезпечена.

У сучасних реаліях забезпечити безпеку суспільства стає все дедалі складніше для владних структур, а у випадку подій, що сталися навесні 2014 року у Криму і на Донбасі, виявилось взагалі неможливо. Повний параліч правоохоронної і владної системи загалом, ключових гарантів безпеки суспільства, призвело до того, що це саме суспільство опинилося вкрай уразливим перед релігійно маркованою риторикою, що була спрямована на ті

граничні цінності, про які було сказано вище. Адже, якщо влада не може захистити, то залишається лише «Бог».

«Екзистенційна загроза соціальному існуванню, яка відчувається на рівні раціонально усвідомлюваних впливів, але спрямованих в міфо-метафізичні глибини культурного буття, сприймається/розуміється як аксіологічний виклик» [Білокобильський, 2015]. Аксіологічний виклик слід розуміти, як можливість чи право мати такі цінності, за які варто воювати, і які, на нашу думку, ще донедавна пересічний громадянин не міг би і сформулювати.

Коли йдеться про використання релігійних маркерів це не обов'язково свідчить про те, що конфлікт релігійний і проходить між вірними різних традицій, або в середині однієї релігії. Мова може йти скоріше про «побутову» або приватну релігійність, для якої характерне конструювання власних релігійних переконань з реально існуючих догматичних норм. Це зовсім не відміння їх істинність для носіїв, що у свою чергу створює, або допомагає розгортати конфліктні ситуації. Дуже слушною в цьому сенсі є думка Анатолія Ахутіна, який зауважив з приводу найбільших загроз сьогодення таке: «На мой взгляд, более всего грозит современному миру войной, это противоборство сил иррациональных «предельных ценностей» (абсолютов) с прагматическим миром рациональной полемики и договоров, то есть с тем самым секулярным, либеральным, политкорректным миром, который именуется западной цивилизацией» [Ахутин, 2016].

Саме створення екзистенційно граничної ситуації за допомогою релігійних маркерів, яка була використана для мобілізації населення в подіях «руської весни» ми могли спостерігати навесні 2014 року на Донбасі. Мітинги, з закликами до «референдуму», почали проходити біля будівля Донецької обласної державної адміністрації з 1 березня 2014 року. Тоді ж відбулися перші спроби захоплення адміністративних будівель. Також, за інформацією, яка поширювалася у місцевих новинах і

соціальних мережах, цього ж дня, група людей з іконою Богородиці «Взбранной Воеводе Победительная», на автомобілях об'їжджала адміністративний кордон міста Донецьк, що і стало початком т.з. «хресного ходу» у Донецьку.

У квітні політична ситуація погіршилася і після чергового захоплення ДонОДА, мітингувальники вирішили не залишати будівлю і почали облаштовувати там свій «штаб», над будівлею було піднято прапор РФ. Мітингувальниками було висунуто вимоги щодо скликання позачергової сесії ДонОДА і голосування питання про приєднання Донецької області до складу Російської Федерації.

За першими згадками, приблизно з 7-8 квітня, розпочалася щоденна хресна хода навколо будівель ДонОДА, а також обласного управління СБУ. Учасники ходи, переважно люди пенсійного віку, з іконами і хрестами у руках діяли без участі священнослужителів. За словами самих учасників ходи: «Ежедневно, в 19 часов в Донецке проводится Крестный ход Вокруг облсовета. Непрерывно, круглосуточно читаются акафисты, псалтырь, молитвы о спасении Святой Руси, против наступления фашизма, за изгнание НАТО с Донецкой Республики и Украины» [Русь выходит, 2014]. І якщо на початку цієї ходи учасників було не більше 10, то вже через кілька днів, їх було понад 50 і серед них були люди у рясі. А вже 10 квітня на будівлі ДонОДА, поряд з шевроном «Беркут» і прапором т.з. «Народного ополчення Донбасса», з'явилися плакати з релігійною символікою і написами «Святая Русь, храни веру православную» та зображеннями святих [Баррикады у ОГА, 2014].

«Хресна хода» продовжувалася і надалі, репортажі про подібні заходи відбувалися майже щотижня, так наприклад, у серпні 2014 року проводили ходу «за собирателя земель Русских Игоря (Стрелкова/Гірка), объединение всех православных, спасение и защиту всех жителей Новороссии» [Молитва за Стрелкова, 2014]. Також на відео можна помітити, що склад

учасників значно помолодшав, і людей похило віку практично не має.

Дуже показовим є вибір місць, навколо яких проводилася «хресна хода». Це зовсім не головний кафедральний Святопреображенський собор у центрі міста і взагалі не релігійні споруди. «Акції віри» організовувалися навколо ДонОДА і СБУ, які втілюють квінтесенцію і усю повноту світської влади на адміністративній території.

Подібні ж тенденції використання релігійного маркування можна побачити у програмних документах «народних республік», наприклад «конституції ДНР». Зокрема, перший її варіант містив наступні рядки: *«мы, верховный совет донецкой народной республики, ощущая себя неотъемлемой частью Русского Мира как русской цивилизации, общности русских и других народов, мысля нераздельность судьбы всего Русского Мира и желая по-прежнему оставаться ее причастниками, оставаясь приверженными идеалам и ценностям Русского Мира и чтя память предков, проливших кровь за эти идеалы и ценности и передавших нам любовь и уважение к общему Отечеству, исповедуя Православную веру (Веру Христианскую Православную Кафолическую Восточного Исповедания) Русской Православной Церкви (Московский Патриархат) и признавая ее основой основ Русского Мира, ...подтверждаем государственный суверенитет Донецкой Народной Республики на всей её территории и создание суверенного независимого государства, ориентированного на восстановление единого культурно-цивилизационного пространства Русского Мира, на основе его традиционных религиозных, социальных, культурных и моральных ценностей, с перспективой вхождения в состав Большой России как ореола территорий Русского Мира, и принимаем настоящую Конституцию Донецкой Народной Республики»* [Конституция ДНР, 2014].

Колишній радник міністра обороні ДНР з інформаційної політики, у серпні 2014 року у своєму інтерв'ю заявив: «С

украинской стороны православных нет вообще, потому что ни один воцерковленный православный человек не пойдет воевать против Новороссии, потому что знает, что единство Святой Руси угодно Богу. Все святые, которые говорили на эту тему, единогласны в том, что Святая Русь должна быть едина. А вот укро-фашисты как раз и являются сепаратистами и хотят отколоть Новороссию от Святой Руси и присоединить ее к загнивающему воинствующему Западу. Поэтому церковных людей с украинской стороны нет вообще. В карательных батальонах в основном униаты, раскольники, неоязычники и сектанты. Среди армейских солдат много людей формально крещеных в Украинской Православной Церкви Московского Патриархата, но не знающих даже азов православного вероучения, Символа веры» [Друзь, 2014].

До складу т. з. збройних сил ДНР і ЛНР входили підрозділи, які позиціювалися як релігійні. Напевно, один з найвідоміших таких підрозділів – Русская православная армия (РПА). Звичайно існували і менш відомі, такі як Легіон Святого Іштвана (Іштван 1-й король Угорського королівства, зарахований до лику святих як у католиків, так і у православних, підрозділ нібито складався з угорських добровольців), православний батальйон «Восход», батальйон Пресвятої Богородиці Августовської «Август» та ін.

Про діяльність РПА є досить багато відомостей, насамперед з репортажів різних телеканалів, газет і цей підрозділ дійсно існував і приймав участь у бойових діях. Командував батальйоном Ігор Стрелков/Гіркін т.з. міністр оборони ДНР. Релігійні маркери окрім назви використовувалися у прапорі цього підрозділу, який складався з прапора Росії з соборним хрестом і зображенням Юрія Зміборця. Особлива увага приділялася при висвітленні діяльності РПА їх побуту, казармам у вигляді монастирів з каплицями, з великою кількістю ікон. Звичайно діяльність цієї організації доволі сильно відрізнялася від свого медійного образу.

Показово, що після того, як релігійна риторика «руського міру» виконала свою роль, вона поступово відійшла на другий

план. Так, частина про «Русській мір» була виключена з тексту «конституції», і наразі цей документ не містить подібних апеляцій. Так само, у першій половині 2015 року, РПА було реорганізовано у «світський» підрозділ, звичайну бойову частину із порядковим номером, релігійні маркери було прибрано з передової.

Треба додати, що в офіційній позиції РПЦ і УПЦ досить чітко дистанціювалися від описаного релігійного маркування. Наприклад протоієрей Георгій Коваленко, голова Синодального інформаційно-просвітницького відділу УПЦ МП, у червні 2014 року заявив: «Русская Православная Церковь не благословляла «Русскую православную армию» воевать за «русский мир» [Пресс-секретарь, 2014]. Тому релігійно забарвлену риторику «руського міру» та використане на Донбасі релігійне маркування треба розуміти як частину політичного та культурного просування, а не суто релігійну діяльність.

Так звана «руська весна» залишається вкрай болючим фактом недалекого минулого не тільки в політичному, але навіть в науковому дискурсі. Проте, на відміну від політиків, у яких є остаточні відповіді на всі питання, в науковому дослідженні ми намагалися розібратися в механізмах події, залишаючи відкритим етичне значення даного питання. Потрібно чітко розуміти, що деякі речі, а також смисли існують і впливають на перебіг подій у світі, незалежно від того вірите ви у їх дійсність, чи ні. Осмислення проекту РМ і подібних до нього напряму визначає стратегії розвитку національної безпеки України.

Світоглядно-ціннісний потенціал «руського міра» може бути використаний для мобілізації антизахідних рухів, надаючи їм базис для теоретичного обґрунтування власних переконань та неутилітарні орієнтири розвитку. Наразі у Росії домінуючою є думка, що наслідування Західної моделі розвитку себе не виправдовує, впровадження таких смислів не забезпечать стійкого розвитку держави, так як багато західних цінностей може змінитися у найближчі роки. Російські дослідники та ідеологи у своїх дослідженнях прийшли до думки, що у РФ є своя історія, хай

би якою жахливою подекуди вона не була, проте саме історія дає їй можливість усвідомити себе і свою цивілізаційну роль у глобальному світі.

Концепція «руського міра», яка в тій чи іншій формі протягом декількох століть відігравала роль самоідентифікації Московської і Російської держави в її взаєминах зі Заходом, сьогодні набула нової форми. Відроджена після девальвації комуністичної ідеології, ця ідеологема перетворилася на інструмент конкурентного змагання у глобальній грі. Чи був цей проект в його новітній реінкарнації задуманий як зброя ідеологічних та просто воєн (певні свідчення на користь цієї тези були наведені вище), чи він визрів як засіб збереження російської ідентичності та культури, але сьогодні він перетворився на діючу релігійно мотивовану альтернативу того глобального проекту розвитку, що був створений Заходом.

Можна з упевненістю очікувати, що за будь-якого розвитку подій та перспектива мислення, яка відкривається в межах парадигми «руського міра» – враховуючи її затребуваний у сучасній Росії консолідуєчий ресурс й вплив на сприйняття сучасних та інтерпретацію історичних подій – буде залишатися вагомим фактором у формуванні політики Росії в найближчі роки.

3.3. ТРАНСГРЕСІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ДОСВІД ПЕРЕСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ

Гібридна війна в Україні і світі актуалізувала полемологічні дослідження соціальних відносин, пов'язаних з встановленням, перетином і порушенням різного роду меж і кордонів. В результаті анексії Криму і військового конфлікту на Сході України майже два мільйони українців змушені були покинути свої будинки і мігрувати на інші території в своїй країні (приблизно півтора мільйона людей) та в інші держави (160 тисяч бажаючих отримати статус біженця зафіксовано у Білорусі, більш 600 тисяч – у Росії, декілька тисяч у Європі та США). Деякі з них отримали статус біженців (у міжнародному праві для претендентів на отримання статусу біженців також вживається поняття «шукачів притулку»), деяких зафіксовано як переселенців, більшість є внутрішньо переміщеними особами, тобто переселенцями, що не залишили межі України. Наша країна стала четвертою у світі після Сирії, Іраку та Ємену за кількістю внутрішньо переміщених осіб.

У визначенні категорій мігрантів у вітчизняному публічному просторі існує термінологічна плутанина на побутовому, політичному, а часом, і на юридичному рівні. Для розв'язання цієї проблеми розглянемо загальне поняття «міграція», що означає процес переселення з однієї території на іншу всередині країни або в іншу країну (з ймовірною зміною постійного місця проживання). Відзначаючи полісемантичний характер міграції як соціального феномену, львівська соціологія Ольга Ровенчак запропонувала зведену класифікаційну схему, яка, на наш погляд, найбільш повно охоплює різновиди міграцій, враховує причини, цілі, тривалість, характер, правовий статус мігрантів тощо [Ровенчак, 2006: 132]. Звичайно, розвиток міграційних процесів веде до появи нових форм, що залишає відкритою до вдосконалення цю класифікацію.

За критерієм відстані виокремлюється внутрішня і міжнародна міграція, за правовим статусом – легальна, нелегальна і напівлегальна. За критерієм повторюваності: епізодична, одинична, повторювана. За способом реалізації відзначені види стихійної, ланцюгової і організованої міграції. Згідно з критерієм тривалості міграція поділяється на постійну або тимчасову, яка в свою чергу може бути довготривалою, короткотривалою (згідно з визначенням ООН від 3 місяців до року), сезонною (міграція переважно до місця праці і проживання, що зазвичай триває кілька місяців, після чого відбувається повернення до місця постійного проживання), маятниковою (переміщення на короткий термін – день або декілька днів, в більшості випадків для роботи), транзитною (маємо на увазі міграцію людей, які перетинають кордони однієї або кількох країн, залишаючись на їх території певний час, і мають на меті згодом мігрувати у країну кінцевого призначення) [Ровенчак, 2006: 134]. Також міграція може бути добровільною, примусовою або вимушеною. За кількістю мігрантів – особною, сімейною, груповою. За причинами і цілями Ольга Ровенчак виділяє міграцію членів сімей, політичну (політичних біженців; дипломатичного корпусу та військових), релігійну, етнічну, економічну (економічних біженців; трудову), освітню, екологічну, туристичну, репатріацію (рееміграцію).

В межах теми гібридної війни найчастіше згадуються такі категорії мігрантів як переселенці (до них належать вимушені переселенці) і біженці. Правовий зміст поняття «біженець» на даний час є чітко визначеним відповідно до норм та принципів міжнародного права. Міжнародне право використовує його з часів Першої світової війни. 28 липня 1951 року спеціальною конференцією ООН у Женеві було ухвалено Конвенцію про статус біженців, до якої у 2002 році приєдналася Україна. Правове положення біженців визначається також Протоколом ООН щодо статусу біженців (1966 р.) і Статутом Управління Верховного Комісара ООН. Згідно з цими документами біженцем визнається людина, яка не може або не бажає повернутися у свою країну через обґрунтований страх переслідування з расових, релігійних,

національних, політичних причин або через належність до певної соціальної групи. Стаття 33 Конвенції передбачає, що держави-учасниці не будуть висилати біженців або повертати їх на кордон країни, де їм загрожує небезпека. У біженців також існують певні зобов'язання перед країною притулку.

В Україні з 2011 року діє Закон про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту (в редакції від 03.03.2016). Стаття 1 Розділу I цього Закону визначає, що «біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань» [Закон України «Про біженців...»].

Україною визнається пріоритет міжнародного договору щодо біженців: «Стаття 2. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у цьому Законі, застосовуються правила міжнародного договору» [Закон України «Про біженців...»].

Особистий статус біженця визначається законами країни його доміцилію (або, за його відсутності, країни проживання). Термін «доміцилій» (місце постійного проживання, юридично значиме місце проживання) відрізняється від поняття «вид на проживання», тобто «право проживання в країні». Вибір місця проживання і проблема пересування розглядається сучасним міжнародним правом. Проте це право не завжди реалізується або ж проголошується суто декларативно, без примусової сили, що підкреслює французька юристка Монік Шеміл'є-Жандро: «Цьому

праву до такої міри бракує влади і очевидності, що держави можуть брати участь у формулюванні принципів, що захищають особу, а самі проводити політику, відмінну від цих принципів» [Цит. за Гай-Никодимов, 2004].

Історичний аналіз протиріччя між національною традицією держави і універсалістським ідеалом космополітизму показує, що буржуазні революції (зокрема, французька) у своєму прагненні до безмежності і відсутності відмінностей між іноземцем і людиною цієї нації, врешті-решт все ж прийшли до розуміння громадянина як представника нації. Таким чином, в процесі перетворення людини на громадянина, а громадянина на представника нації відбувається подвійна підміна понять, яку описала Ганна Арендт. Розглядаючи статус біженців і апатридів (осіб без громадянства), вона шукає правове рішення, що забезпечує цим групам новий юридичний статус і дозволяє селитися в іншій, в порівнянні з тою, де вони народилися, державі. При цьому вона підкреслює двоїстість прав людини. З часів французької революції і формування сучасної концепції національної держави, коли «Декларацію прав людини» зв'язали з боротьбою за національний суверенітет, «одні і ті ж засадничі права проголошувалися одночасно і як невід'ємне право усіх людей, і як приватне право окремих націй; проголошувалося, що одна і та ж нація підкорюється законам, що витікають з прав людини, і в той же самий час є суверенною, тобто не пов'язаною ніяким загальним законом, і не визнає нічого вище її самої. На практиці це протиріччя призводило до того, що захист і зміцнення прав людини оберталися захистом і зміцненням лише національних прав і саме встановлення держави як захисника і гаранта прав людини, громадянина і члена нації втратило видимість своєї законності і раціональності» [Цит. за Гай-Никодимов, 2004].

Підміна поняття *людина громадянином*, а *громадянина – представником нації* означає, що держава приймає або не приймає індивіда (групу індивідів), виходячи з розуміння громадського простору як політичного обмеженого світу. «Іноземці» не можуть користуватися усіма правами, якими користуються члени нації.

Подібне може статися і в ситуації з внутрішніми переселенцями. Наприклад, в нашій країні внутрішні переселенці практично позбавлені права участі у місцевих виборах на тій підставі, що вони нещодавно стали членами даних громад: поняття *громадянина* підміняється поняттям *представник громади*.

У Франції і Німеччині бажання припинити численний наплив іноземних громадян і регулювати виїзд легальних і нелегальних «гостей» фактично зробило цю тему однією з головних галузей права. Межі гостинності визначаються законом, а громадський простір в національній державі – поняттям ідентичності, що виключає одних і включає інших. З-за підміни понять з ідеї прав людини фактично не витікає державна гуманістична гостинність. Незважаючи на це, слід зазначити динаміку в осмисленні прав людини. Не завжди дотримуючись самих цих прав, європейські держави проте брали участь в розробці Всесвітньої декларації прав людини, стаття 13 якій свідчить, що «кожна людина має право на переміщення і на вибір місця проживання усередині держави» і що «кожна людина має право виїжджати за межі будь-якої, у тому числі і своєї власної, країни і повертатися у свою країну» [Гай-Никодимов, 2004].

Зазвичай, сенс переселення полягає в тому, щоб назавжди покинути колишнє місце проживання з тих чи інших причин. На Донбасі ж спостерігалася втеча від війни з надією швидкого повернення. Переселення жителів Донбасу з причини військового конфлікту відбувалося стихійно (здебільшого індивідуальна і сімейна міграція) або організовано (ті, кого централізовано евакуювали разом з підприємствами і організаціями). Частина переселенців залишила свою країну і відправилася в іншу на постійне або тимчасове місце проживання. Решта переїхала в інші регіони України й іменується «внутрішньо переміщеними особами».

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (в редакції від 21.02.2016) визначає, що такою особою зветься «громадянин України, іноземець або особа без

громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [Закон України «Про забезпечення прав...»]. У дослідженні даного виду переселення доцільно застосувати критерій тривалості: вимушена міграція може бути тимчасовою (якщо люди залишають житло на певний період і сподіваються повернутися назад) або постійною, остаточною, без мети повернення на колишнє місце проживання. Вимушених переселенців часто називають біженцями, проте не кожен переселенець може отримати статус біженця, навіть перетинаючи кордони іншої держави.

Міжнародна міграція, до якої належать біженці, має на увазі зміну країни місця проживання. Таким чином, в процес включені дві різні країни, а в ході міграції фіксується перетин як мінімум, одного кордону. Суб'єктів, що перетинають кордон, на французький манер деякі лінгвісти називають трансгресантами [Бредникова, 1999; Донец, 2011]. Ми вважаємо термін *трансгресант* не тільки доречним, але і більш глибоким за змістом, ніж його подають лінгвісти. *Transgressant* в перекладі з французької означає «той, хто виходить за межі, переступає норми».

Походить він від латинського «трансгресія» (*trans* – кризь, через; *gress* – рух), що фіксує пограниччя між двома світами. Термін *трансгресія* увійшов в тезаурус постмодерної філософії і активно використовується психологами. Мішель Фуко надавав поняттю *трансгресія* настільки важливе значення, що поклав на нього надію як на наріжний камінь в становленні нової культури і нового мислення подібно до того, як свого часу поняття *протиріччя* виступило фундаментом діалектичного мислення.

Концепція трансгресії виходить з допущення і визнання «чогоось», що можливо переступити. Перш за все, вона є переживанням скінченного, яке розгортається на рівні внутрішнього досвіду людини. Іронічне висловлювання про те, що «побіжна навігація по лінгвістичних просторах утримує від спокусу внутрішнього досвіду» дає зрозуміти, що досвід-межа насторожує. Однак ставлення до трансгресії виключно як до злочину і гріху профанує цей складний культурний феномен. Функція досвіду-межі – вирвати суб'єкта у нього самого, як писав Мішель Фуко. Важливе зауваження про те, що трансгресія звернена не стільки на межу суспільного, скільки на граничність самої людини, Софія Каштанова ілюструє наступним твердженням: «Для когось крайнім ступенем блюзнірства, що відкриває переживання трансгресії, стає вживання непристойної, обценної лексики, а для когось дійсно трансгресивним є реальне порушення існуючого законодавства. Таким чином, трансгресія як подолання межі, яка на перший погляд здається непереборною, по-справжньому розгортається у внутрішньому досвіді людини, вона є переживанням власної граничності, і це переживання тим гостріше, чим далі людина заступає за свої межі» [Каштанова, 2016: 157].

Дуже цікаво, на наш погляд, розшифровує *трансгресію* український філософ Володимир Личковах, відзначаючи, що «у семантично адекватному вигляді їм виявиться, мабуть, російське слово «преступление». Зрозуміло, не стільки у негативному, кримінально-правовому значенні (як «злочин»), скільки в етимологічному значенні (як «переступання», «переступ»). Сама етимологія вказує на його зв'язок з порушенням міри, виходом за межі, переступанням порога дозволеного чи загальноприйнятого» [Личковах, 2006: 27]. Дослідження трансгресії як форми взаємодії з межею можливого, допустимого, кінцевого простежується в роботах Жоржа Батая, Мішеля Фуко, Жана Бодрійяра, Моріса Бланшо, Кріса Дженкса та ін.

Трансгресія виявляє себе одночасно як підрив і як підтвердження, про що говорить Кріс Дженкс у роботі

«Transgression. Key Ideas»: «Здійснювати трансгресію означає виходити по той бік кордонів і меж, встановлених заповідями, законами або звичаями. Це означає порушувати і переступати їх. Тем не менш трансгресія є чимось більшим, ніж тільки злочин, оскільки здійснювати трансгресію значить так само стверджувати і навіть вихваляти заповідь, закон, звичай. Трансгресія є глибоко рефлексивним актом заперечення і твердження. До того ж, трансгресія служить досить чутливим вектором в оцінці масштабів, напрямків і компасом будь-якої соціальної теорії» [Jenks, 2003: 2].

Трансгресія є не випадковою, а цілеспрямованою дією. Вона є інтенційним актом суб'єкта, спрямованим на подолання його актуальних меж. До того ж вона відіграє важливу роль у становленні і функціонуванні культури. Трансгресія вважається конструктивною, якщо її цілі є соціально прийнятними, вона формує гуманні цінності, зміцнює довіру і громадську солідарність. Коли поняття трансгресії визначається не тільки як порушення границь дозволеного, а й наділяється широким філософським сенсом як «рух, перехід, прорив за наявне буття» [Личковах, 2006: 27], іншомовний термін *трансгресант*, на нашу думку, також набуває категоріального сенсу, знаходить своє місце в культурологічному тезаурусі і відбиває семіми: 1) той, хто виходить за межі, 2) той, хто перетинає кордон, 3) подорожуючий у інший культурний простір, 4) той, хто долає стереотипи. Трансгресант вказує на буття зовні себе. Він переступає через культурні і соціальні обмеження, географічні і символічні кордони, прямує зі свого знайомого, домашнього світу в інший, незнайомий, можливо чужий. Такий перехід містить в собі як соціальні ризики, так і перспективу розвитку та оновлення. Трансгресант переступає межі, але не руйнує їх, зміщується з колишніх позицій, але не знищує їх, а зберігає в знятому вигляді.

Звертаючи увагу на наявність меж, які окреслюють певне місце і передбачають деякий зовнішній простір, слід зауважити, що співпричетність цих територій проявляється «не в безпосередньому всеосяжному єднанні, а в прикордонному

єднанні, в єднанні на межі, яка зближує, роз'єднуючи, і навпаки» [Дорофеев, 2006]. Йдеться не тільки про порушення меж, а і про стояння на межі, готовність до її перетину, усвідомлення свого порогового стану. Георг Гегель в «Науці логіки» стверджує, що усяке наявне буття визначено деякою якістю, котра водночас є і його межею. Визначеність передбачає скінченність речі. Скінченні речі «співвідносяться з самими собою як негативні... вони саме в цьому співвідношенні женуть себе далі від себе, далі свого буття» [Гегель, 1937: 126]. Це прагнення вирватися за межі свого культурного буття стає основою трансгресивного руху, оскільки «наявно-дане прагне вийти за свої межі, набути тотальності суцього, котра не притаманна йому в існуючих межах, але з котрою воно себе співвідносить. Суцце, яке прагне до цієї позитивної тотальності, відмежоване від неї і за допомогою неї дійсно є лише остільки, оскільки воно заперечує себе, знімає себе, тобто виходить за свою межу до свого іншого і, таким чином, досягає тотальності як своєї істини» [Каштанова, 2016: 18].

У такій перспективі подолання кордонів виявляється прагненням до повноти буття, котра недоступна в межах свого культурного кола, розгортається як буттєва можливість. Якщо стратегічно домашній світ вибудовує свої відносини з граничним простором як замкнення, то стратегія трансгресанта ґрунтується на заступанні у цю буттєву можливість і виявляє ті форми свого буття, які не доступні йому від початку. Трансгресія є проявом суверенної волі людини і тим відрізняється від афективної поведінки. Вона може відхилятися суспільною раціональністю як деструктивна і тоді її неприйнятність і неймовірність пояснюються домашнім світом як «помутніння розуму» або «злочин». Адже в уявленнях пересічного громадянина, який привчений підкорятися вимогам, холонокровне порушення існуючих правил важко вкладається в голову. Трансгресія поміщається у розмитий маргінальний простір поряд з блюзнірством і ерессю, безрозсудною люттю і злочином, еротичним насильством і божевіллям.

Міграційні практики є провокацією випробування норми. Трансгресивна реальність, взята не в центрі і осередді визначеності соціального порядку і людських якостей, а як досвід існування в прикордонних ситуаціях, порогових, лімінальних станах, породжує дискурс виходу за межі норм, дискурс девіантних і маргінальних соціокультурних практик. Межа означає граничну невизначеність, неоднозначність позиції суб'єкта, його маргінальність по відношенню до простору, в який він збирається увійти, і, звідси, можливість будь-якого вибору.

Здійсненню або підтвердженню трансгресивного акту завжди передує конституювання центру, який забезпечує і соціальну структуру, і структуру сенсу, що розмежовує або розмічає межі. Як пише Кріс Дженкс, «поки паркан не буде зведений навколо визнаної і такої, що розпізнається, території, не уявляється можливим, щоб перетнути цю лінію і вторгнутися в інше місце, порушити цю межу» [Jenks, 2003: 15].

Зовнішня агресія по відношенню до України змусила створити внутрішні кордони на Донбасі (блокпости, пункти пропуску) для контролю за територією зони АТО. Люди, що перетинають ці кордони, теж мають розглядатися як трансгресанти, тому що не тільки перетинають фізичні загородження, а і набувають сутнісних характеристик трансгресантів.

Війна сама є трансгресивною практикою, що змушує до колективного виходу за межі світопорядку. Гібридна війна є неадекватним поєднанням фізичного та інформаційного просторів, в неї використовуються підміна понять і реальних соціальних об'єктів, маскування цілей і дій. Її трансгресивність складніше розпізнається. Добре апробовані пропагандою образи ворога працюють на виправдання військової агресії. Це небезпечно, тому що розмиває чіткі уявлення про добро і зло, справедливість і милосердя. Історія культурології знає приклади теоретичних побудов, спрямованих на виправдання війни. В одних (наприклад, в роботі Роже Кайуа «Людина і сакральне») чергування війни і

миру представлено як таке, що приходить на зміну чергуванню святкового екстазу і трудових буднів, марнотратство війни змінює марнотратство свята [Цит за: Каштанова, 2016: 169]. Йоган Гейзінга в правилах війни вбачав ігровий елемент, а війну відносив до агональної сфери, де проявляється суперництво (принаймні, в архаїчних державах). Зігмунд Фройд відзначав, що вороже ставлення до тих, хто не належить до даного соціокультурного кола, зберігає згуртованість всередині самої спільноти. Так він обґрунтовував позитивність виведення агресії за межі спільноти як способу позбутися цієї агресії і зберегти мир у домашньому світі. Така аргументація з готовністю використовується сучасними політиками для підтримання негуманної і цинічної позиції. Її дотримується, наприклад, російський уряд, вирішуючи за рахунок війн (на Донбасі, у Сирії) внутрішні проблеми. Реальні проблеми економіки і законодавства пояснюються підступними планами «зовнішнього ворога», перенаправляються протестні настрої населення.

Феномен переселення, зокрема за кордон території воєнних дій, допомагає у дослідженні дуже важливих змістовних аспектів конфлікту, він розкриває суттєві риси конфліктного простору під кутом зору рефлексуючого споглядання. Трансгресанти дистанціюються від безпосередніх подій на їх рідній території і сприймають їх як зовнішні спостерігачі, тому залучення досвіду переселенців до теоретичного аналізу пограничних проблем є дуже плідним. Значення такого феноменологічного методологічного підходу ми знаходимо ще у Георга Гегеля у «Феноменології Духа», коли він пропонував поняття «Aufhebung» (аналогічне трансгресії), яке означало вихід за межі певного соціального буття і досягнення позиції зовнішнього спостерігача по відношенню до досліджуваних феноменів.

Трансгресантів-переселенців характеризує подвійна ідентичність, коли вони ще не відокремлені від колишньої культурної групи, але вже розглядають приймаючу спільноту як бажану і свою. Мігранти несуть свої уявлення про домашній світ в іншу культуру і цим є потенційно небезпечними, вони стають

можливими руйнівниками засад приймаючої культури. Активне входження їх традицій і уявлень може перевертати і зіштовхувати категорії, на яких тривалий час будувалося розуміння цього культурного світу про себе. Чітко встановлені і фіксовані культурні форми дарують почуття безпеки, тому певна частина суспільства неохоче приймає чужаків-мігрантів. Про феномен такої ксенофобії з гіркою говорив Жан-Поль Сартр: «Вони не бажають змін, тому що хто знає, що принесуть з собою зміни? Це начебто їх власне існування протікало б в постійній підвишеності. Але вони хочуть бути усім відразу і всім негайно. У них немає ніякого бажання придбавати уявлення, їм хочеться, щоб вони були природженими. Вони хочуть наслідувати такий спосіб життя, в якому роздумам і пошуку істини відводиться лише підпорядкована роль, в якому нічого не треба шукати, крім того, що вже знайдено, в якому ніхто не стає тим, чим він не був вже» [Цит. за: Дуглас, 2000: 238]. Заради справедливості слід зауважити, що прагнення до стабільності і незмінності властиве більшості культурних індивідів. Втручання суб'єктів з «небажаною» ідентичністю порушує цілісність, чіткість і злагодженість приймаючої культурної системи. Властиві їм відмінності і колишні пріоритети погрожують сталому порядку світу, що їх зустрічає.

Таким чином, при перетині кордону репрезентується і творча неоформленість, і руйнівна напористість нової культурної суб'єктності. Трансгресія виступає «провокаційним викликом повсякденній нормативності» [Дорофеев, 2006: 14]. Але це не мусить бути підставою для розвитку ксенофобії, в присутності суб'єктів трансгресії криється не лише небезпека і загроза, але і можливість оновлення системи, перспектива культурного новоутворення. В кінцевому підсумку трансгресивний процес слід вважати проектом не тільки в моральній сфері, але і в просторі соціокультурних інституцій. Трансгресивне рефлексивно, поставивши під сумнів як свою власну роль, так і культуру, що визначила його в своїй інакшості.

Звичайно, міркування про можливість культурного оновлення не означають обов'язкової культуротворчої ролі мігрантів, але певний рух в цьому напрямку відбувається. Відрив від рідного культурного ґрунту може запуснути процес руйнування культурної ідентичності, а може збагатити і трансгресанта, і приймаючу культуру. Уявлення про конвенціональність культурних категорій як довільних і рукотворних конструкцій веде до стратегії культурного визнання.

Слід означити, що переселення у межах гібридної війни в Україні хоча і набуває характеристик трансгресивності, але може проявитися в пом'якшеному варіанті, якщо ідентичність переселенця співпадає з ідентичністю приймаючої громади. У період військового втручання і завдяки агресивному впливу іншої держави, що грає з ідентичністю на окупованій території, маніпулює свідомістю її жителів, спостерігаються ознаки трансгресивності і в короткочасних практиках подорожування. В одних випадках при перетині кордонів трансгресантом рухає прагнення досягти втраченої безперервності, в інших світ, який раніше був домашнім, сприймається як чужий і ворожий.

В обговоренні цього аспекту ми вважаємо плідним введення в культурологічний обіг інтегрального поняття космічної фізики «горизонт подій», яке означає якусь умовну межу, що розділяє дві сукупності подій. Тіло, що рухається всередині певного простору (наприклад, чорної діри), не може перейти в зовнішній простір. Поблизу чорної діри ніщо не може покинути поле її гравітації, ніяка інформація не надходить за межі цього горизонту подій. Отже, метафора *горизонт подій* окреслює обмежене існування у замкненому культурному просторі, коли суб'єкт діє тільки відповідно до своїх культурних стереотипів і уявлень. Подолання горизонту подій – це трансгресивний перехід, він потребує зусиль і несе в собі ризики, бо об'єкт стає відрізанним від свого Всесвіту, перестає для нього існувати. Зусилля виходу за межі свого домашнього світу показує, наскільки вільні ми у волевиявленні і вчинках, в якій мірі знаходимося під тиском умов і обставин, традицій і упереджень. Можливість зробити цей трансгресивний

перехід, розширити свій горизонт подій демонструє ступінь нашої свободи і відкритості суспільства.

Буття трансгресанта характеризують незавершеність і тривожність існування, але і здійснення індивідуальної свободи, що актуалізується як суверенність. В акті трансгресії проявляється суверенність як «дієве небажання слідувати заданим умовам» [Каштанова, 2016: 12]. Масове переселення впливає на трансформації в соціальній структурі суспільства. Здатність до здійснення особистої суверенної волі властива людям з сильним характером, установкою на подолання ризиків і успішність. Донбас як неблагополучну територію покинула більша частина економічної і культурної еліти, інтелектуалів і середнього бізнесу. І сьогодні вони інтегруються в інші регіони України, впливаючи на соціокультурний фон української спільноти.

Відношення до переселенців є показовим маркером соціального здоров'я суспільства. Нове для України явище – масове переселення виявило ступінь готовності владних структур і громадськості до опікування проблемами внутрішньо переміщених осіб. Перш за все, це правова, матеріальна і моральна допомога, співчуття і співпереживання, що є базовою настановою українського суспільства. Однак вивчення світового досвіду допомоги переселенцям вказує на нерозробленість українських державних програм, слабке фінансування та бюрократичні перепони щодо своїх постраждалих громадян. Слід відмітити байдужість певної решти населення. Часто це уявна байдужість, яка пояснюється побоюваннями, що налагоджене спокійне життя може закінчитися і треба встигнути насолодитися ним (бенкет під час чуми). Також існує певна дискримінація переселенців. Переселенці обмежені в термінах пересування по країні, зобов'язані отримувати соціальну допомогу, користуючись послугами виключно одного «Ощадбанку». Спостерігається і деяка дискримінація з боку місцевого населення: переселенцям не хочуть здавати квартири або брати на роботу. Набагато меншою мірою, але існує пасивна агресія: звинувачення переселенців в місцевих проблемах. За словами українського правозахисника

Юрія Чумака, навіть відомі журналісти, представники авторитетних видань використовують мову ворожнечі. На жаль, іноді можна зустріти і приклади активної агресії, що можна пояснити втому від співприсутності, прагненням обмежити або зовсім уникнути комунікації з небажаним іншим. Переселенці практично витіснені з політичного дискурсу.

Умовою гуманістичного ставлення до біженців і переселенців може стати пріоритет міжнародного права над правом національних держав. Як стверджував фахівець з міжнародного права Ханс Кельзен, встановлення міжнародного права не ставить під сумнів суверенітет окремих держав і не має на увазі розчинення національних держав в якій-небудь наднаціональній цілісності. Аналізуючи способи узгодження між національним і міжнародним правом, він подавав міжнародний правовий порядок і державний порядок як два комплекси норм динамічного типу, які можуть утворювати унітарну систему, де «порядок В підкоряється порядку А, тому що порядок А містить норму, що регулює створення норм порядку В, і, отже, застосовність порядку В ґрунтується на порядку А. Зasadнича норма вищого порядку (А) є в цьому випадку також основою застосовності нижчого порядку (В). У цьому і полягає перша модальність єдності. Друга можлива модальність розглядає обидва порядки як супідрядні, тобто сфери їх застосовності відмежовані одна від одної» [Kelsen, 1962: 447]. Ідеальною територією застосування міжнародного правового порядку виступає глобальне політичне співтовариство. У існуючій соціальній реальності він може діяти в національних державах, якщо вони «погодяться зробити міжнародну правову норму елементом своєї власної юридичної системи і обмежать свою свободу дій заради виконання зобов'язань, що накладаються міжнародним правом» [Гай-Никодимов, 2004].

Французька дослідниця Марі Гай-Нікодимов вважає, що встановлення міжнародного правового порядку є необхідною, але не достатньою умовою. Посилаючись на приклад Європейського Союзу, вона показує, що загальноєвропейське право, що переважає в деяких сферах над національними правами держав –

членів ЄС, виявляється правом для членів ЄС, а не правом, що застосовує у рамках Співтовариства теорію прав людини [Гай-Нікодимов, 2004]. Отже, особистість стає суб'єктом не всякого міжнародного права. Марі Гай-Нікодимов аналізує підстави щодо відмінностей в юридичному статусі представників різних політичних світів, особливо тих відмінностей, що пов'язані з національною приналежністю.

Визнання Україною пріоритету міжнародного права є основою для створення правового захисту переселенців. Нагальною потребою стає вироблення діалогових і консолідуючих стратегій для оздоровлення суспільства, що буде створювати дієві механізми у боротьбі з гібридною війною. Необхідною є робота соціальних працівників з групами переселенців, соціальних психологів з місцевими громадами та переселенцями. Ініціатор соціологічного проекту «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи» Оксана Міхеєва відзначає, що безпосереднє спілкування і взаємодія між людьми, викликана масовими переселеннями, суттєво підриває стереотипне бачення внутрішнього «іншого».

Таким чином, зробимо наступні висновки. Слід відзначити принципову відмінність вимушеного переселенця від біженця – відсутність або наявність іноземного громадянства. Вимушений переселенець є громадянином України. Статус біженця в Україні може отримати іноземний громадянин. Біженець є суб'єктом міжнародного права, а вимушений переселенець – суб'єктом державних міграційних правовідносин.

Ми довели наявність трансгресивного досвіду у конкретних соціокультурних практиках – деяких формах міграції. Трансгресія як форма заперечення якоїсь даності, виконує важливу соціальну функцію. Вона звертає увагу на незгоду культурного суб'єкта слідувати заданим нормам, що обмежують його свободу. Буденна свідомість відносить трансгресію до маргінальних практик поряд з аморальністю і порушенням закону, а трансгресанта виводить з суспільства у клас асоціальних елементів, але це помилкове,

спрощене тлумачення феномену. Трансгресант прагне вирватися за межі свого культурного кола до загального, назустріч цілісному, не обмеженому монокультурними правилами життя, яке виявляється недоступним в рамках домашньої культури. Найбільшу небезпеку замкнутість домашнього світу представляє в той момент, коли він оповитий пропагандистської мережею зовнішнього агресора, зазнає активної інформаційної обробки.

В умовах гібридної війни відбувається зміна реальності на догоду політичним завданням. Цілі пропаганди перемагають цілі об'єктивного сприйняття того, що відбувається на Донбасі. У споживачів російських каналів телебачення формується викривлене сприйняття конфлікту. У цій ситуації дуже важливими стають свідчення переселенців, які, в основній масі, критично осмислюють суть військового конфлікту. Трансгресивний досвід переселення як здійснення альтернативного шляху своєї повсякденності відкриває людині розуміння справжності її буття. Соціальне значення трансгресивного досвіду мігрантів полягає також у тому, що механізм порушення стає формою оновлення соціокультурного ладу. Переселенський рух спонукає до демократизації законодавства, веде до змін соціальної структури. Однак є можливим і деструктивний вплив трансгресантів на приймаючу культуру: зростання злочинності, підвищення рівня бідності, якщо переселятися в результаті військових дій змушені соціальні маргінали.

Трансгресія – одна з форм здійснення людяності, вона вписується в суспільство у вигляді різних соціокультурних практик і має існувати як реалізація людського досвіду на межі буття. Потрібно знати ризики, але не «закривати двері» з побоювання Іншого, триматися на тонкій грані дружності і автономії. Як цивілізовані люди, ми заперечуємо ксенофобію за визначенням, але іноді приховуємо свою нетерпимість до іншого за інтерпретацією «прагматизму», «раціоналізму» або «реалізму», що насправді є сумнівною тактикою, від якої втрати більше, ніж очікувана користь.

ВИСНОВКИ

Конфлікт на Сході України, який зі зрозумілих причин опинився у фокусі уваги дослідників, насправді має багато вимірів. При розгляді чинників, що призвели до його виникнення та ескалації, не можна нехтувати геополітичним, (анти)олігархічним, індепендентським, (анти)радянським, постколоніальним, безпековими дискурсами. Кожний з них має власну логіку, аргументацію, сильні та слабкі сторони. І жодний з них не вичерпує багатоманіття реальних проявів буття-у-війні. Тому, не заперечуючи правомірності подібних інтерпретацій, автори даної монографії намагалися поглянути на події останніх років як *на прояв гібридної агресії Російської Федерації проти України*.

Як відомо, генерали завжди готуються до попередньої війни, тобто отриманий ними досвід тяжіє над різного рода новаціями. Але «гібридна війна» не схожа на класичні бойові дії з авіанальотами, проривами танкових армاد і переможними маршами піхотних дивізій. Важко стверджувати, до якої саме війни готували армію наші генерали (і чи готували взагалі), але такого розгортання подій мало хто чекав. «У головах більшості українців, – слушно зазначає Володимир Горбач, – уявлення про війну сформоване за шаблоном «Великої Вітчизняної». І нікому не спаде на думку, що зараз ми беремо участь у зовсім іншій війні, яка має дуже мало спільного із II Світовою. Головним ресурсом у цій війні є не набої чи пальне, а політична (само)ідентичність звичайних людей. Це війна передусім ведеться у свідомості людей, а усе інше – ресурси для цієї боротьби» [Горбач, 2017].

На сьогодні гібридна війна – не новий, але дуже актуальний вид війни, виражений не тільки у військовій площині. До арсеналу інструментів «гібридної» війни входять політична пропаганда та дезінформація, диверсійно-терористичні акції та економічні важелі впливу, підбивна діяльність спецслужб на території противника та технології викривлення інформаційного простору.

Термін «гібридний» позначає використання всіх наявних засобів тиску на противника, серед яких військові операції мають важливе, але другорядне значення.

Для осягнення сутності гібридних війн, під якою розуміється комбінація конвенційних, іррегулярних та асиметричних засобів, що включають постійну маніпуляцію політичним та ідеологічним конфліктом, а також залучення сил спеціальних операцій та конвенційних збройних сил, агентів розвідки, політичних провокаторів, представників медіа, економічний шантаж; кібератаки; пара-військові, терористичні і кримінальні елементи тощо, в монографії було задіяно елементи полемологічної парадигми. Це дозволило впритул підійти до формулювання таких положень загальної теорії війни і миру:

1. Закономірним процесом, в основу якого покладені універсальні фактори й причини еволюції, є мозаїчність антропосфери, тобто нескінченна локалізація простору Землі. Це означає, що остання супроводжувала, супроводжує й буде супроводжувати людство протягом усього його існування.

2. По мірі ускладнення структури й функцій психпростору ускладнюються і його вияви, у тому числі способи ведення війни й досягнення миру. Тому відношення до війни й миру, їх ресурсне забезпечення (політичне, соціальне, економічне, наукове, ідеологічне, військове) прямо залежить від ступеня досконалості психпростору і його виявів.

3. Війна і мир – це два основні способи розширення можливостей локусу цивілізації. Для безперервного й нелінійного ускладнення внутрішньої структури та її виявів, психпростору часто недостатньо матеріальних, трудових, енергетичних й інформаційних можливостей свого локусу. Для вирішення цієї проблеми психпростір розв'язує війну або використовує можливості миру. Сьогодні в світі існує декілька ідеологічних проєктів, які претендують на розширення локусу власної цивілізації, в ідеалі – до глобального рівня. Еталоном глобального розширення є західний секулярний (постхристиянський) проєкт,

який орієнтується на ліберальні світські цінності, але бере свій початок у євангелізаційних інтенціях західного християнства. Йому протистоять кілька альтернативних проєктів, сформованих багато в чому саме для опору західній експансії, в тому числі й експансії ідей – це умовний російський (пов'язаний з ідеологією «руського міру»), умовний китайський (пов'язаний з ідеологією «серцевинних цінностей») та умовний ісламський проєкти.

4. Агресія псипростору має тенденцію різко підсилюватися через зростання можливості її застосування. Експерименти Стенлі Мілгрема, Роберта Барона, Філіпа Зімбардо розкривають зміст ідеї римлян, сконцентрованої у відомій фразі, авторство якої приписується римському історику Корнелію Непоту: *Si vis pacem, para bellum* (лат. «хочеш миру – готуйся до війни»). Безкарність агресії підсилює агресивні вияви псипростору.

5. Роль лідера у виборі псипростором війни або миру є визначальною. Чим більшими повноваженнями у керуванні псипростором наділені лідери, тим сильнішою є залежність розвитку псипростору від спрямованості їх творчих потенціалів. Виокремлені ще Нікколо Макіавеллі типології політичних лідерів як «левів» та «лисиць» відповідають характерним для їх поведінки формам вирішення проблем – відповідно, війни або миру.

Тому не випадково, що російський глобалізаційний проєкт підсилюється за рахунок особистісного потенціалу Володимира Путіна, який є уособленням та головним провідником новоімперських ідей Росії. На думку Дугласа Шоена та Евана Сміта, авантюризм російського президента є основою нового світового безладу. «Він – сіяч війни в Європі; союзник Асада; покровитель ІДІЛ; патрон Ірану; милиці Північної Кореї; партнер Китаю; батько кібер-хаосу; ядерний хуліган; благодійник вкрай лівих і крайніх правих екстремістів по всьому світі. Путін вторгується, анексує, пропагує, деформує, відволікає увагу і руйнує в зручний для нього час, зустрічаючи лише символічний опір від заздалегідь ослаблених і зневірених західних лідерів» [Шоен & Смит, 2017].

Гібридна форма цивілізаційної експансії обрана керівництвом РФ не випадково, адже у російському суспільстві ще не зникло гірко почуття національної образи внаслідок поразки у «холодній війні», розпаду СРСР та втрати статусу наддержави. Не ризикуючи вступати у відверте воєнне протистояння з НАТО, Росія здійснює гібридні атаки проти Заходу на різних напрямках, вдало використовуючи вразливі місця західних демократій. Кремль не влаштовує той світовий порядок, який склався на початку ХХІ століття, тому він і прагне зруйнувати його, занурити у суцільний хаос, намагаючись переформатувати систему міжнародних стосунків на більш вигідних умовах для власного глобалістського проекту.

Першими жертвами гібридної агресії стали країни пострадянського простору, які є найближчими сусідами РФ, насамперед, Грузія та Україна. Якщо так звана війна 08.08.08 була переважно «звичайною» військовою операцією збройних сил, то розгорнуті Кремлем проти України ворожі дії мали яскраво виражений гібридний характер. Їх метою було руйнування (принаймні суттєве зниження) здатності державної системи до оборони шляхом широкого використання ініційованих протестних настроїв населення, внесення «інформаційного вірусу» у ціннісно-аксіологічну складову масової свідомості, усунення, підкупу, дискредитації військово-політичного керівництва країни тощо.

Свого концептуального закріплення принципи російського інваріанту концепції гібридної війни знайшли у «доктрині Герасимова». Накреслена в доктрині стратегія передбачає: визнання значної ролі невійськових засобів у досягненні стратегічних цілей; зміщення акценту в бік політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних дій, реалізованих з залученням протестного потенціалу населення; агресорний технологічний вплив на масову свідомість населення, у тому числі інформаційний, зокрема, кібератаки. Перехід до відкритого застосування військової сили відбувається, згідно з доктриною, на фінальному етапі конфлікту, як правило, під виглядом миротворчих операцій.

Апробація новітніх форм і заходів ведення бойових дій відбувалася в Криму та на Донбасі, але ще до того населення України зазнало відчутного інформаційного тиску з боку російських ЗМІ. Масштабна інформаційно-пропагандистська кампанія мала своїм адресатом не лише українців, але й росіян, у цьому випадку маніпуляція свідомістю покликана була вирішити одразу декілька задач:

– Консолідації народу власної країни навколо провладних еліт, у даному випадку, навколо путінського керівництва.

– Мобілізація цього ж народу на відстоювання, а то й збройну боротьбу за збереження цінностей країни-переможниці.

– Формування нового «образу ворога», виходячи з означених цінностей і переконання у необхідності боротьби з ним та досягнення перемоги над ним (як батьки і діди у 1945-му).

– Очорнення своїх ідеологічних супротивників в Україні, шляхом навішення відповідних ярликів, приписування їм властивостей, якими останні, насправді, не володіють.

– Мобілізація «п'ятої колони» у самій Україні, роздмухування за допомогою дискурсивної зброї в українському суспільстві вогнища конфлікту, яке до цього часу жевріло під шаром попелу сімдесятирічної давнини.

– На основі виконання попередніх задач отримання дієвих важелів суспільного управління як у самій Росії, так і на більшій частині пострадянського простору, досягнення прогнозованості суспільних процесів, а відтак забезпечення безпеки власного політичного простору.

Отже, зовнішній вплив на масову свідомість з очевидною агресивною метою і цілями, мав (і продовжує мати) місце. Ґрунт його успішності створили як загальноцивілізаційні процеси перетворення націй на натовпи ортегіанської «людини маси», так і антидержавна деструктивна діяльність політичних агентів РФ і ряду вітчизняних політиків. Остання сьогодні продовжується небажанням чинити агресорові визвольну мілітарну відповідь, а

також відсутністю справжніх реформ у Освіті, Праві, ЗМІ, політиці або імітація їх замаскованим саботажем. Це сприяє подальшій аномізації, нігілізації, деградації інтелекту та суспільної моралі в Україні.

Гібридний агресор, у свою чергу, продовжує ментально і мілітарно атакувати Україну, застосовуючи головний засіб – комплексну систему маніпуляції масовою свідомістю з використанням штучно відтворених міфів, зокрема, міфу про Велику Перемогу. Він перетворює українців на підконтрольних йому територіях на легко керовану політичну силу, хаотизує політичні вектори всередині України, дезінформує власних громадян та світову громадськість. Це сукупно здійснюється давно відомими способами багатовекторного депресивного впливу на картину психіки і світобачення за зразками «геббельсівської пропаганди». Вона просто здобула більшої потужності та охопності завдяки електронним засобам (дез)інформації.

Ефективна швидка протидія цій пропаганді можлива, але в українського політикуму в цілому наразі немає волі ані на очищення нашої країни від загарбників та їх посіпак, ані на розробку і оперативне впровадження Програми опору маніпулятивному впливу. Очевидно, і так звані «нові» українські владні клани мають на меті утримання інтелекту нації у «сонному» або «дрімотному» стані оруелівської *animal farm*, щоб і надалі, відгородившись бар'єром недоторканності, використовувати власних громадян з метою паразитування на них, збагачення, плекання власного гедонізму й марнославства.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

Алексеев, Александр. *Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки до конца XIX века*. Москва: Наука, 1982.

Ахметов, волонтери та російське коріння – як про це пишуть журналісти окупованого Донецька.
<http://www.happymisto.od.ua/archives/3080>

Ахутин, Анатолий. *Современному миру грозит противоборство предельных ценностей*. https://uisgda.com/ru/anatolj_ahutna_suchasnomu_svtu_zagrozhu_protiborstvo_granichnih_cnnostej.html

Бабіч, Михайл. 15 міфів російської історії.
<http://blog.babich.me/2014/03/15-mifov-rossijskoj-istorii.html>

Базалук, Олег. *Мироздание: живая и разумная материя (историко-философский и естественнонаучный анализ в свете новой космологической концепции)*. Днепропетровск: Пороги, 2005.

Базалук, Олег. *Теория войны и мира. Геофилософия Европы*. Киев: МФКО, 2016.

Базалук, Олег. *Теория эволюции: От космического вакуума до нейронных ансамблей и в будущее*. Киев: МФКО, 2014.

Банников, Константин. Об экстремальных состояниях ума. *Отечественные записки*, № 6, 2014.

Баррикады у ОГА в Донецке. День 10 апреля.
<http://dennislapin.livejournal.com/348816.html>

Бастрыкин, Александр. *Пора поставить действенный заслон информационной войне*. 18.04.2016.
<http://www.kommersant.ru/doc/2961578>

Батанова, Ольга. *Русский мир и проблемы его формирования*. Диссертация канд. полит. наук. РАГС при Президенте РФ. Москва, 2009.

Баунов, Александр. России не до смеха. *Отечественные записки*, № 6, 2014.

Бахрушин, Сергей. *Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв.* Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1927.

Безнісько, Вікторія. *Феномен політичного міфу в соціальному просторі сучасності*. Автореф. дис... канд. філос. наук. Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. Одеса, 2006.

Білецький, Віталій. *Виправлення девіантної особистості: філософський погляд*. Донецьк: СВД, 2003.

Білецький, Віталій. Вияви соціальних технологій у засобах масової інформації (на прикладі недержавних регіональних радіостанцій). *Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління»*. Серія «Спеціальні та галузеві соціології». 2007. Т. VIII. Вип. 3 (80): 163–170.

Білецький, Віталій. *Дослідження пенітенціарного психолога*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2005.

Білецький, Віталій. Про візуальну інформацію, трансльовану студентам сучасними технічними засобами. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-методичної конференції «Інноваційні процеси та технології в сучасному університеті»*. 2009. Т.1.: 48–50.

Білецький, Віталій. Публіцистика Джонатана Свіфта. Філософська сатира і соціально-політичні погляди. *Вісник Донецького національного університету*. Серія Б. Гуманітарні науки. 1/2015: 332–336.

Білецький, Віталій. Соціально-філософські мотиви у творах Джонатана Свіфта. Аналогії. *Вісник Донецького національного університету*. Серія Б. Гуманітарні науки. 1–2/2014: 385–390.

Білецький, Віталій. *Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/ukraine_integration.pdf

Білокобильський, Олександр, і Віктор Левицький. Глобальні зіткнення постсекулярного світу та українське питання. *Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій*. Випуск 2. Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016: 9-25.

Білокобильський, Олександр. Заручники міфологічного розуму або чому східноукраїнський конфлікт став можливим. *Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій*. Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації; Український культурологічний центр; ТОВ “Східний видавничий дім”. Донецьк, 2015: 273-286.

Блиох, Иван. *Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях*. Санкт-Петербург: Типография И.А. Эфрона, 1898.

Бої за Иловайск, «Иловайский котёл». *Wikipedia*, 2014-2016. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>

Бойко, Олександр. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті. *Національна та історична пам'ять. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу*. Збірник наукових праць. 2011. Вип.1: 82–100.

Бредникова, Оксана. Граница и структурирование нового социального пространства (случай Нарвы-Ивангорода). *Кочующие границы*. СПб., Труды ЦНСИ, 1999. Вып.7: 19-25.

Брехня кремлівських ЗМІ. Підбір прикладів. Журналістське розслідування <https://www.youtube.com/watch?v=5nVN8qg-Ir4>

Брехня російських ЗМІ про Україну – викриття у прямому ефірі. <https://www.youtube.com/watch?v=p1nhMGnMjdg>

В ЄС заявили, що не готові визнати присутність військ РФ на Донбасі через брак інформації. 2014.

<http://www.unian.ua/politics/1009408-v-es-zayavili-scho-ne-gotovi-viznati-prisutnist-viysk-rf-na-donbasi-cherez-brak-informatsiji.html>

В. Путін – про талановитість Й. Геббельса. Зустріч з равінами. Відеозапис. 11 липня 2014 р.
<https://www.youtube.com/watch?v=zLEOIa508aw>

Василик, диак. Владимир. *Русский народ, русский мир и русская цивилизация.* Русин, 2009. <http://cyberleninka.ru/article/n/russkiy-narodrusskiy-mir-russkaya-tsivilizatsiya>

Виталий Портников: *Воевать или погибнуть* 23 декабря 2016
<http://7days.us/vitalij-portnikov-voevat-ili-pogibnut/>

Вододіли секуляризації. Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015.

Военкор Гвардеец. О работе украинских ДРГ на территории ДНР и ЛНР. *Новороссия*, 2015, 10 февраля, № 21.

Военкор Еж. Государству Украина закон не писан. *Новороссия*, 2015, 24 февраля, № 23.

Военная доктрина Российской Федерации 30 декабря 2014 г.
<https://tg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html>

Возняк, Тарас. *Звернення щодо чергової провокації спрямованої на загострення українсько-польських непорозумінь.* 8 лютого 2017 р.
<https://blogs.pravda.com.ua/authors/voznjak/589b790e166ba/>

Война на Донбассе: какие потери понесли армии Украины и России. Апостроф, 27.05.2016. <http://apostrophe.ua/article/politics/2016-05-27/voyna-na-donbasse-kakie-poteri-ponesli-armii-ukrainyi-i-rossii/5232>

Война. Военная энциклопедия. Санкт-Петербург–Москва: Тип. т-ва И.В. Сытина, 1911-1915. <https://ru.wikisource.org/wiki/ВЭ/ВТ/Война>

Вся территория в административных границах бывшей Донецкой области наша – Александр Захарченко <http://supcourt-dnr.su/content/vsya-territoriya-v-administrativnyh-granichah-byvshey-doneckoju-oblasti-nasha-aleksandr>

Выступление министра иностранных дел Российской Федерации И.С. Иванова на VIII Всемирном Русском Народном Соборе. 03.02.2004.
<https://mospat.ru/archive/page/church-and-society/30422.html>

Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на I Калининградском форуме Всемирного русского народного собора 14 марта 2015 года <http://www.patriarchia.ru/db/text/4013160.html>

Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 03.11.2009
<http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

Гай-Никодимов, Мари. Возможна ли гуманистическая философия гостеприимства? *Новое Литературное Обозрение.* 2004. № 65.
<http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/monta5.html>.

Гареев, Махмут. Предчувствовать изменения в характере войны. *Военно-промышленный курьер*, 2013, № 20 (488)–22 (490), 29 (497).

Гвардия развития. Александр Проханов: «У России особая миссия». *Военно-промышленный курьер*, 2015, № 49 (615).

Гегель, Георг Вильгельм Фридрих. *Наука логики*. Т. 1. Гегель. Сочинения. Москва, Соцэкгиз, 1937. Т. 5.

Геллер, Евгений. Ожившая мечта. *Новороссия*, 2015, 14 мая, № 35. *Георгий Тука резко сменил позицию по блокаде Донбасса*. <http://novosti-n.org/news/read/91523.html>.

Герасимов, Валерий. Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер*: № 8 (476), 2013.

Глазьев, Сергей. Выход из хаоса. Для отражения американской агрессии нужна национальная система экономической безопасности и управления развитием страны. *Военно-промышленный курьер*, № 45 (563), 2014.

Глазьев, Сергей. *Украинская катастрофа. От американской агрессии к мировой войне?* Москва: Книжный мир, 2015.

Горбач, Володимир. *Українці сприймають війну за шаблоном «Великої Вітчизняної»*. <http://glavcom.ua/columns/gorbach/ukrajinci-spriymayut-viynu-za-shablonom-velikoji-vitchiznyanoji-ale-teper-vse-zovsim-po-inshomu-404322.html>

Горбулін, Володимир. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*, № 4 (33), 2014. http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/SP_4_2014.pdf

Горбулін, Володимир. *Тези до другої річниці російської агресії проти України*. 18 лютого 2016. <http://uacrisis.org/ua/40347-gorbulin-tezy>

Градировский, Сергей, и Борис Межуев. Русский мир как объект геокультурного проектирования. *Русский архипелаг*, 2003. http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/gradirovsky-russmir

Гринев, Андрей. Характер взаимоотношений русских колонизаторов и аборигенов Аляски. *Вопросы истории*, № 8, 2003.

Грицак, Ярослав. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. Україна модерна. *Спеціальний випуск*. № 12(2), 2007: 27–60.

Грицак, Ярослав. Нація створюється з досвіду співіснування. *Інтернет-видання «Вголос»*. 18.10.2007. http://vgolos.com.ua/articles/yaroslav_grytsak_natsiya_stvoryuietsya_z_dosvidu_spivisnuvannya_101002.html?print

Губарев, Павел. Украина как угроза евразийской интеграции. Доклад на Московском форуме «Геополитические и цивилизационные угрозы евразийской интеграции». *Новороссия*, 23 апреля, № 32, 2015.

Гудков, Лев. «Память» о войне и массовая идентичность россиян. *Неприкосновенный запас*. № 2-3 (40-41), 2005.

Гудков, Лев. *Негативная идентичность*. Статьи 1997-2002 годов. Москва: Новое литературное обозрение, 2004.

http://bookshelf.ucoz.ua/news/gudkov_1_negativnaja_identichnost_stati_1997_2002_godov_2004_pdf/2016-07-26-12414

Гуржи, Володимир. Наслідки реалізації доктрини «русскій мір» в Україні. *Схід*, № 2, 2015: 34-40.

Гуржи, Володимир. Релігійні витоки і цивілізаційний потенціал доктрини «русского міра». *Вододіли секуляризації*. Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015: 180-190.

Гуссерль, Едмунд. *Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии*. Том 1. Москва: ДИК, 1999.

Двадцять фактів російського вторгнення в Україну. 2015.
http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/china/files/20___.pdf

Деланда, Мануэль. *Война в эпоху разумных машин*. Екатеринбург-Москва: Кабинетный ученый, 2014.

Делез, Жиль. Трактат о номадологии: машина войны. В кн.: Делез, Жиль, Гваттари, Феликс. *Тысяча плато: капитализм и шизофрения*. Екатеринбург: У-Фактория, 2010: 587-716.

Детальне викриття міфу про відсутність військових РФ у Криму. *espresso tv*. <https://www.youtube.com/watch?v=FcPoNrQaHII>

Дикий, Евгений. *Гибридная война России. Опыт Украины для стран Балтии*. Вильнюс: Литовская военная академия им. генерала Йонаса Жямайтиса, 2016.

Додонов, Роман. Две стратегии разрешения конфликта на Донбассе. *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*, 2016, вип. 35: 72-79.

Додонов, Роман. Дискурсивні чинники конфлікту на Сході України. *Тези міжнародної конференції «Філософія діалогу й порозуміння в побудові європейської і світової спільнот»*, Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016: 80-85.

Додонов, Роман. *Жовторосія: з історії «закритих» імперських проєктів*. 23.02.2016. https://uisgda.com/ru/zhovtorosya-z_stor_zakritih_mperskih_proektiv.html

Додонов, Роман. Закономірності розгортання збройних конфліктів наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. *Вісник Донецького національного університету*. Серія філософські науки. № 1, 2016: 84-93.

Додонов, Роман. *Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії*. Вінниця: Глобус Пресс, 2016.

Додонов, Роман. Криза, війна чи конфлікт – як коректно називати події на Сході України? *Схід*, № 2(134), 2015: 107-112.

Додонов, Роман. Світовий досвід постконфліктної реабілітації та замирення в контексті подій на Сході України. *Нова парадигма*. Вип. 129, 2016: 15-25.

Домнин, Игорь и Александр Савинкин. Асимметричное воевание. *Отечественные записки*. № 5(26), 2005.

Донбасс вымирает в восемь раз быстрее Галичины.
http://censor.net.ua/resonance/2658/donbass_vymiraet_v_vosem_raz_bystree_galichiny_kommentarii

Донец, Павел. О «пограничном» дискурсе. *Когниция, коммуникация, дискурс.* № 3, 2011.

Донецк выдвинул Киеву требования от имени всего Юго-Востока Украины. <http://www.regnum.ru/news/polit/1772751.html>

Дорофеев, Даниил. *Конечность и проблема Другого в критической философии Канта.* http://anthropology.rchgi.spb.ru/kant/kant_i1.htm

Дорофеев, Даниил. Саморастраты одной гетерогенной суверенности. *Предельный Батай.* Сб. статей. СПб: Изд-во С-Петербургского университета, 2006.

Дротенко, Валерій. Етнічно-мовний розкол України на Схід і Захід – міф. *Інтернет-ресурс «Спільнобачення».* 26.02.2014
<http://spilnotv.com/archives/13926>

Друзь, Игорь. *Православный человек никогда не будет воевать против Новороссии.* 2014.
http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/27055-igor-druz-pravoslavnyj-chelovek-nikogda-ne-budet-voevat-protiv-novorossii.html

Дугин, Александр. *Метафізика Благой Вести.* 1996.
<http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=65>

Дугин, Александр. *Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством.* Москва: АРКТОГЕЯ-центр, 2000.

Дуглас, Мэри. *Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу.* Вступ. статья и коммент. С. Баньковской. Москва: Канон-Пресс-Ц., 2000.

Европейский Союз – просто и понятно факты и святы. 2012.
http://www.kas.de/wf/doc/kas_17802-1522-13-30.pdf

Европейский Союз призывает Россию вывести из Украины войска. *Украинская правда,* 31.08.2014.
<http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/08/31/7036302/>

Експерти ЄС викрили тисячі брехливих сюжетів російської пропаганди. *liveinternet.ru.* 29 липня 2016 р.
<http://www.liveinternet.ru/users/5272452/post395388837/>

Емельянов, Юрий. *Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность.* Москва: Мол. гвардия, 1989.

Енциклопедія історії України. В 5 т. Київ, Наук. думка, 2005. Т. 3. 2005.

Ермолаев, Андрей. *В нашей политике начался глубочайший кризис лидерства.* Часть II: <https://frazzua.com/interview/18.07.16/248761/andrej-ermolaev-v-nashej-politike-nachalsja-glubochajshij-krizis-liderstva-chast-ii.html>

Ефремов, Иван. *Час быка.* Москва: Эксмо. 2009.

- Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод.* 1950. <http://www.echr.ru/convention/index.htm>
- Сромлаєв Андрій, Денисенко, Святослав та ін. *Українська криза.* Нова Україна. Інститут стратегічних досліджень. Київ, 2015. 30 с.
- Желев, Желю. *Фашизм. Тоталитарное государство.* Пер. с болг. Москва, Новости, 1991.
- Жмуров, Дмитрий. *Словарь терминов агрессии и насилия.* LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011.
- Журналістське розслідування щодо висвітлення російськими ЗМІ подій Революції Гідності. *Russia not today* (# 2). <https://www.youtube.com/watch?v=3ToXImr-EcY>
- З'їзд у Сєвєродонецьку. *Інтернет-видання «НовиниNewsru.ua».* 1.03.2008. <http://newsru.ua/ukraine/01mar2008/sjezd.html>
- Завелев, Игорь. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России. *Россия в глобальной политике.* № 2, 2014. <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--16582>
- Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>.
- Закон України «Про вищу освіту». 01.07.2014. <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu>
- Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
- Заявление В. Путина на совещании российских послов. 1.07.2014 г. http://www.dialog.ua/news/7715_1404218825
- Зимбардо, Филип, и Майкл Ляйппе. *Социальное влияние.* Санкт Петербург: Питер, 2000.
- Зыгарь, Михаил. *Вся кремлевская рать: Краткая история современной России.* Москва: Интеллектуальная литература, 2016.
- Иванов, Вилен. *Русский мир: концепция и реальность.* Доклад для ИСПИ РАН, РГСУ, МИСКП 23 мая 2007 г. Москва, 2007.
- Ильин, Иван. *Путь к очевидности.* Москва, Республика, 1993.
- Информационно-психологическая война, Восточный фронт. *Аргумент.* <http://argumentua.com/stati/informatsionno-psikhologicheskaya-voyna-vostochnyi-front>
- История Русской Америки (1732-1867):* В 3-х тт.: Т. 1. Основание Русской Америки (1732-1799). Отв. ред. акад. Н.Н. Болховитинов. Москва: Междунар. отношения, 1997.
- Інститут країн СНД допускає федералізацію України. *Інтернет-видання «НовиниNewsru.ua».* <http://newsru.ua/ukraine/15oct2010/zatul.html>
- Інституції ЄС не працюватимуть, доки не буде політичної федерації Європи. *Європейська правда,* 10.10.2016. <http://www.eurointegration.com.ua/interview/2016/10/10/7055333/>

Интерв'ю В.Путіна російським журналістам про десантників, які «заблукали». Серпень 2014 р.

<https://www.youtube.com/watch?v=XfjvPBojIZM>

Интерв'ю В.Путіна російським журналістам. Весна 2014 р.
<https://www.youtube.com/watch?v=TTzYiNc4B14>

Интерв'ю президента РФ журналістам Lifenews. Мінськ.
29.04.2014 <https://www.youtube.com/watch?v=QLUBZpt64aI>

Интерв'ю президента РФ російським журналістам щодо подій у Криму. 4 березня 2014 р.
<https://www.youtube.com/watch?v=WDFsnAsnoLQ>

Интерв'ю президента РФ французьким журналістам. 4 червня 2014 року. <https://www.youtube.com/watch?v=LiglAozjFVI>

Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії. Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2016.

Кантор, Максим. *Империя наизнанку. Как и зачем мы устранили логику и правду в своей собственной истории.* *Новая газета*, 8 декабря 2014, № 138.

Кара-Мурза, Сергей. *Манипуляция сознанием.* Москва: Эксмо, 2005.

Карлова, Леся. «*Ми не ідемо в зону АТО за сенсацією*», Іван Гребенюк, «1+1». «Журналіст України», 2016, № 3.

Карпович, Олег, и Андрей Манойло. *Цветные революции. Теория и практика демонтажа современных политических режимов.* Москва: Юнити, 2015.

Каргашев, Антон. *Очерки по истории русской церкви.* Том 1. Репринтное воспроизведение УМСА–PRESS. Париж, 1959. Москва, Наука, 1991.

Кассирер, Эрнст. *Избранное. Опыт о человеке.* Москва: Гардарика, 1998.

Кассирер, Эрнст. *Феномен человека:* Антология. Москва: Высш. Школа, 1993.

Каштанова, Софья. *Трансгрессия как социально-философское понятие.* Дис... канд. филос. наук: 09.00.11. Спб: СПбГУ, 2016.

Клаузевиц, Карл фон. *О войне.* Москва: Эксмо, 2007.
[https://vk.com/doc-](https://vk.com/doc-29524660_95601680?hash=3c0bf71973705f0fa8&dl=e87da65bd55b7764ce)

[29524660_95601680?hash=3c0bf71973705f0fa8&dl=e87da65bd55b7764ce](https://vk.com/doc-29524660_95601680?hash=3c0bf71973705f0fa8&dl=e87da65bd55b7764ce)
Климова, Майя. *Блокадный Донбасс.* pravdorub.info/blokadnyu-donbass-60615.html.

Ковальський, Григорій. *Традиціоналістський конструкт українського соціуму.* Донецьк–Вінниця: ДонНУ, 2015.

Командующий НАТО рассказал, чем выдали себя российские военные в Украине. *InfoResist*, 2014. <https://infore sist.org/komanduyushhij-nato-rasskazal-chem-vydali-sebya-rossijskie-voennye-v-ukraine/amp/>

Конах, Вікторія. Зовнішні загрози розвитку національних медіапросторів: наукове осмислення проблеми. *Стратегічні пріоритети*, № 3 (36), 2015: 143-150.

Конституція Донецької Народної Республіки.
<http://dnrespublika.info/konstituciya-doneskoj-narodnoj-respubliki/>

Коржов, Геннадий. Региональная идентичность Донбасса. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. 4: 38–51. http://i-soc.com.ua/journal/04_Korzhov.pdf

Корнилов, Владимир. *Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта*. Харьков: Фолио, 2011.

Короткий опис проголошення автокефалії основних Помісних Церков. <http://www.cerkva.info/icd/203-declaracia-5-2.html>

Кочетков, Алексей, Бышок, Станислав и др. Экспертный доклад «Экстремизм в украинской политике, обществе, СМИ и силовых структурах». Выпуск I. Москва: Международная организация по наблюдению за выборами CIS-ЕМО, 2015. <http://www.publicdiplomacy.eu/wp-content/uploads/2015/07>

Краткий философский словарь. Под редакцией М. Розенталя и П. Юдина. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1954.

Кревельд, Мартин ван. *Трансформация войны*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 2005.

Ксенофонов, Владимир. Философы о войне все же имеют представление. *Военно-промышленный курьер*, 2013, № 38 (506).

Кузанский, Николай. *Избранные философские сочинения*. Москва: Государственное социально-экономическое изд-во. 1937.

Куромія, Гіроакі. *Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*. Київ: Основи, 2002.

Куромія, Хіроакі. *Зрозуміти Донбас*. Київ: Дух і Літера, 2015. <http://duh-i-litera.com/zrozumity-donbas/>

Лавров, Сергей. *Россия и мир в XXI веке. Россия в глобальной политике*. 2008. № 4. http://www.globalaffairs.ru/number/n_11159

Лазоренко, Ольга. Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку. *Стратегічні пріоритети*, 2015. № 3 (36): 124-133.

Ларинина, Екатерина. Современное оружие. России объявлена гибридная война. *Аргументы и Факты*. 01.10.2015 http://www.aif.ru/politics/world/sovremennoe_oruzhie_rossii_obyavlena_gibridnaya_voyna

Лебон, Густав. *Психология народов и масс*. Санкт Петербург: Академический проект, 2011.

Левик, Богдан. *Балто-Чорноморський регіон: сучасний потенціал та перспективи*. Маріуполь: Східний видавничий дім, 2015.

Левитовъ, Илья. *Желтороссия, какъ буферная колонія*. Докладъ, читанный въ Общемъ Собраніи Общества для содействия русской промышленности и торговли 16 мая 1905 г. СПб: тип. инж. Бернштейна, Орловскій пер., № 1, 1905.

Лекції з історії світової і вітчизняної культури. Курс лекцій. Тернопіль, 2005. <http://www.info-library.com.ua/books-text-2541.html>

Личковах, Володимир. *Трансгресія і художня творчість*. Дивосад культури: Вибрані статті з естетики, культурології, філософії мистецтва. Чернігів, 2006.

Лопухов, Борис. *История фашистского режима в Италии*. Москва: Наука, 1977.

Магда, Евгений. *Гибридная война: выжить и победить*. Харьков: Виват, 2015.

Мандрагеля, Володимир. *Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз*. Київ: Європейський університет, 2003.

Марчук, Євген. Дев'ять «неприємних реалій» про війну на Донбасі. *Українська правда*, 28.09.2016. <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/28/7121966/>

Массон, Мишель. *Мы оцениваем ситуацию на Донбассе как немеждународный вооруженный конфликт*. МинПром, 10.10.2014. <http://minprom.ua/digest/166695.html>

Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Рада, 05.12.1994. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158

Месснер, Евгений. *Всемирная метяжевойна*. Москва: Кучково поле, 2004.

Михаил Эпштейн: «Они любят уметь только мертвых», декабрь 2016. <http://www.svoboda.org/a/28178789.html>

Міхеєва, Оксана. Як формувалась регіональна ідентичність Донбасу. *Українська правда*. 12 червня 2016. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/12/11/146063/>

Множатся доказательства военных преступлений и российского вмешательства. *Amnesty international*, 2016. <https://amnesty.org.ru/node/3055/>

Моисеев, игум. Евфимий. *Концепция русского мира как цивилизационный проект XXI века*. Курская православная духовная семинария. <http://kurskpds.ru/articles/kontseptsiya-russkogo-mira-kak-tsivilizatsionnyu-proekt-khkhhi-veka/>

Молитва за Стрелкова. Встретил Крестный ход в центре Донецка. <https://www.youtube.com/watch?v=9HVCosKwohI>

Монтень, Мишель. *Об искусстве жить достойно*. Философские очерки. Москва: Дет. лит., 1973.

- Монтень, Мишель. *Опыты*. Избранные главы. Москва: Правда. 1991.
- Монтескье, Шарль. *Избранные произведения*. Москва: Госполитиздат. 1955.
- Мор, Томас. *Утопия*. Кампанелла, Томазо. *Город Солнца*. Москва: Алгоритм. 2014.
- Московичи, Серж. *Век толп. Исторический трактат по психологии масс*. Москва: Академический проект, 2011.
- Мы русский мир построим!*
http://old.lgz.ru/archives/html_arch/lg492006/Polosy/1_1.htm
- Назаретян, Акоп. *Антропология насилия и культура самоорганизации: Очерки по эволюционно-исторической психологии*. Москва: Издательство ЛКИ, 2007.
- Національна безпека і оборона*, 2014. №5-6.
- Невежин, Владимир. *Если завтра в поход...* Москва: Эксмо, 2007.
- Немцов, Борис и Леонид Мартинюк. *Ложь Путина об Украине*.
<https://www.youtube.com/watch?v=ХаEN7wcnhI>
- Николаевский, Михаил. Превентивное возмездие. *Военно-промышленный курьер*, 2016, № 45 (660): 5.
- Образ врага в идеологии России. *Информационное сопротивление*, 08.05.2016 г. <http://sprotyv.info/ru/news/kiev/obraz-vraga-v-ideologii-rossii-analitika>
- Ольшанский, Дмитрий. *Психология масс*. Санкт Петербург: Питер, 2002.
- Определение фашизма*: Георгий Димитров. http://megdunarodnoe-pravo.pochtivse.ru/a_megdunarodnoe-pravo&opredelenie-fashizma&7.htm
- Орехъ, Антон. *Почему мы не хотим трибунала*. ipvnnews.net
- Ортега-и-Гассет, Хосе. *Восстание масс*. Москва: АСТ. 2002.
- Оруэлл, Джордж. *1984. Скотный двор*. Москва, АСТ. 2016.
- Осгуд, Роберт. *Ограниченная война*. Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1960.
- Павловский, Глеб. Новая политкорректность против языка вражды. *Русский журнал*. <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Novaya-politkorrektnost-protiv-yazyu...>
- Панарин, Александр. Православная цивилизация в глобальном мире. В кн. *Православная цивилизация*. Москва: Институт русской цивилизации, 2014: 40-574.
- Пархоменко, Роман. «*Политическая мифология*» Кассирера. Доґа. 2008. Вип.12. Німецька традиція в філософії, гуманітаристиці та культурі: 220-228.
- Пасько, Ігор, Ярослав Пасько і Геннадій Коржов. Плавильний басейн донецької ідентичності. «*Критика*»: часопис. Київ, 2006. Число 9 (107): 2-5.

Перед лицом врага. *Ведомости*, 07.07.2006. <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2006/06/07/ot-redakcii-pered-licom-vraga>

Петрова, Маргарита. Солнечный удар или как отсутствие пропуска «жить помогает». *Вечерняя Макеевка*, 3 июня 2015.

Платон. *Законы*. Москва: Мысль. 1999.

Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. Київ, ВЦ «Академія», 1998.

Померанцев, Питер, и Майкл Вайс. *Угроза нереальности: информация, культура и деньги как оружие Кремля*. Институт современной России, 2015. 48 с.

Портнов, Андрій. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень. *Україна Модерна*. 2009. № 4 (15): 206–218.

Поршнев, Борис. «Мы» - это предварительная внутренняя связь в социальных группах. В кн.: Поршнев Б.Ф. *Социальная психология и история*. Москва, Наука, 1979.

Послание Федеральному Собранию. <http://ruinform.com/page/vladimir-putin-dlja-rossii-krym-drevnjaja-korsun-hersones-sevastopol-imejut-ogromnoe-civilizacionnoe-i-sakralnoe-znachenie>

Послания старца Филофея. <http://his95.narod.ru/doc00/filifei.htm>.

Пресс-конференция главы Донецкой народной республики Александра Захарченко 5 июня 2015 года. «*Енакиевский рабочий*», 2015, 11 июня, № 14.

Пресс-секретарь УПЦ МП: Церковь осуждает «политическое православие», когда для достижения земных целей используют религиозную риторику. <http://gordonua.com/news/separatism/Press-sekretar-UPC-MP-Cerkov-osuzhdaet-politicheskoe-pravoslavie-kogda-dlya-dostizheniya-zemnyh-celey-ispolzuyut-religioznuyu-ritoriku-27530.html>

Притяжение русского мира. http://sr.fondedin.ru/new/fullnews.php?subaction=showfull&id=1409560529&archive=1409042400&start_from=&ucat=14&

Про специфіку подання російськими ЗМІ подій у Києві. Містить приклад характерного маніпулятивного відео Д.Кісельова. *lenta.ru*. 2.12.2013. <https://lenta.ru/articles/2013/12/02/maidan/>

Психиатрия войн и катастроф. Ред. Владислав Шамрей. Санкт-Петербург: СпецЛит, 2015.

Путин предложил Западу обмен по Украине, но план провалился. *Newsweek*, 06.09.2016 г. news.online.ua/752392/putin-predlozhit-zapadu-obmen-po-ukraine-no-plan-provalilsya-newsweek/

Путин, симуляция консерватизма, или Русская агентура на Западе. 24.11.2014. <http://gilgames-feanor.livejournal.com/75254.html>

Путин: Мы бы победили в Великой Отечественной войне и без Украины. http://censor.net.ua/video_news/146646/putin_my_by_pobedili_v_velikoyi_otechestvennoyi_voyine_i_bez_ukrainy_dobavleno_video

Путин: ты же понимаешь, Джордж, что Украина – это даже не государство! <http://www.unian.net/politics/108325-putin-tyi-je-ponimaesh-djordj-chto-ukraina-eto-daje-ne-gosudarstvo.html>

Ровенчак, Ольга. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. № 2 (17), 2006.

Родари, Джанни. *Джельсомино в стране Лжецов*. Москва: Эксмо. 2013.

Родькин, Павел. *Революция потеряла цвет. «Цветные революции» 2004-2014: гуманитарный и коммуникационный феномен войны нового типа*. Москва, Совпадение, 2015.

Розенвайн, Антон. Звонок из оккупированной Авдеевки. *Новороссия*, 2015, 24 февраля, № 23.

Російська збройна агресія проти України («Російсько-українська війна»). *Wikipedia*, 2014-2016. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російська_збройна_агресія_проти_України_\(2014–2016\)#](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російська_збройна_агресія_проти_України_(2014–2016)#)

Російське вторгнення в Україну. Презентація доказів участі ЗС Росії у війні на Донбасі. *Inform napalm*, 29.08.2015. <https://informnapalm.org/ua/rosijske-vtorgnennya-v-ukrayinu-prezentatsiya-dokaziv-uchasti-zs-rosiyi-u-vijni-na-donbasi/>

Російсько-українська віна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*, 23.10.2014. № 42 (362). http://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2014/10_2014/17/26-42.pdf

Росія може ввести «миротворців» в Україну в найближчі 2 дні – ЗМІ. *Українська правда*, 3 липня 2014 року, <http://www.pravda.com.ua/news/2014/07/3/7030919/>

Российский военный сборник. Вып 21. Хочешь мира – победи мятежевойну! Творческое наследие Е.Э. Месснера. Москва: Военный университет, Русский путь, 2005. 696 с.

Российско-украинский конфликт в контексте геополитических перемен. Материалы для трехсторонней экспертной встречи 27-28 февраля 2017 г., Берлин. Центр Разумкова, Представительство Фонда Конрада Аденауэра в Украине. Киев, февраль 2017.

«Русский мир» и как его понимать? <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=115074>

Русский язык станет единственным государственным языком на Украине: секретарь Донецкого горсовета. <http://www.regnum.ru/news/785896.html>

Русь выходит на бой с духовным оружием – крестами и иконами. <http://3rm.info/45834-rus-vyhodit-na-boy-s-krestami-i-ikonami.html>

Рюмкова, Оксана. *Политический миф: теоретические основания и современная политическая практика*. Автореферат дис. канд. полит. наук. Москва, 2004. <http://www.dslib.net/teoria-politiki/politicheskij-mif-teoreticheskie-osnovaniya-i-sovremennaja-politicheskaja-praktika.html>

Свифт, Джонатан. *Собрание починений*. В 3-х Т. Т.3. Дневник для Стелы: письма XLII-LXV; Битва книг; Pamфлеты и эссе; Стихотворения. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 2008.

Світова гібридна війна: український фронт: монографія. За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017.

Секреты вежливости: как российская армия сбита с толку американскую разведку. ТРК «Звезда». 16.03.2015. <http://tvzvezda.ru/news/forces/content/201503160810-ntv6.htm>

Семків, Володимир и Орест Друль. Почути інший Донбас. *Інтернет-видання «Збруч»* 20.05.2014 <http://zbruc.eu/node/22554>

Сивков, Константин. *Философский взгляд на войны будущего. Военно-промышленный курьер*, 20-26 февраля 2013, 7(475): 5.

Синицина, Нина. *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции*. Москва: Индрик, 1998.

Скворець, Володимир. Внутрішні передумови формування цивілізаційного конфлікту в Україні. *Схід, спецвипуск*, лютий 2015. № 2 (134): 104.

Скоркин, Константин. *Общий язык ненависти. Отечественные записки*, № 6, 2014.

Словарь военных терминов. Москва: Воениздат, 1988.

Словарь терминов МЧС. 2010. <http://enc-dic.com/mchs/Voenn-konflikt-2489.html>

Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Никольском кафедральном соборе города Горловки. <http://www.patriarchia.ru/db/text/707934.html>

Снеговая, Мария. *Познается в сравнении: Создание новой политической реальности*. <http://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2014/05/19/sozdanie-novoj-politicheskoy-realnosti>

Соколова, Марина. *Что такое историческая память. Преподавание истории в школе*. 2008, № 7: 37-44. <http://pish.ru/blog/articles/articles2008/142>

Солженицин, Александр. *Как нам обустроить Россию*. 05.08.2008. <http://www.msk.kp.ru/daily/24141/359116/>

Соловей, Валерий. *Украина для нас потеряна навсегда*. Остров, 27.09.2016. <http://www.ostro.org/general/politics/articles/509279/>

Соловьев, Алексей. *Полемология – французская социология войны. Социологические исследования*. № 2, 1993: 125-133.

Сорокин, Питирим. *Человек, цивилизация, общество*. Москва: Политиздат, 1992.

Спенсер, Герберт. *Опыты научные, политические и философские*. Минск: Современный литератор, 1999.

Стрелков, Игорь. *Спусковой крючок войны нажал я. Новая газета*, 2014. <http://www.novayagazeta.ru/news/1689537.html>

Стругацький, Василь. Агресорний технологічний вплив на масову свідомість на тлі східноукраїнського конфлікту. Підготовка ґрунту і перші міфи. *Схід*. № 3 (143). 2016: 101-109.

Сурков, Владислав. Национализация будущего. *Эксперт*, № 43 (537), 2006. http://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya_buduschego/

Сухотин, Николай. *Война в истории русского мира*. Санкт-Петербург, 1898.

Таран, Володимир. Модернізована уваровська концептуальна тріада як виразник імперської сутності російської державної ідеології. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*, вип. 36, 2016.

Термін «каналізація». *Психологічна енциклопедія*. http://gufo.me/content_psy/kanalizacija-34566.html

Территориальная целостность Украины. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН. 27.03.2014. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/19/PDF/N1345519.pdf>

Тишков, Валерий. Русский мир: смысл и стратеги. *Стратегии России*, 2007. <http://www.etnograf.ru/node/61>

Ткач, Володимир. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети*, № 1 (38), 2016: 99-109. http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/polituka_1_2016.pdf

Тренин, Дмитрий. Войны XXI века. *Отечественные записки*. № 5(26), 2005.

Тымчук, Дмитрий. *Перед вторжением: как распродавали украинскую армию*. <http://obozrevatel.com/crime/87935-pered-vtorzheniem-kak-rasprodavali-ukrainskuyu-armiyu.htm>

Тютюнник, Юлиан. *Философия географии*. Киев: Украина, 2011.

Тюшкевич, Степан. Кризис военной мысли. *Военно-промышленный курьер*, № 24 (492), 2013.

Указ Президента РФ «О Военной доктрине Российской Федерации». 05.02.2010. № 146. <http://enc-dic.com/official/Voennyj-konflikt-2729.html>

Указ Президента РФ «О создании фонда «Русский мир». № 796. 21.06.2007 г. <http://docs.cntd.ru/document/902362837>

Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». 14.04.2014. № 405. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/u405_14.html

Украина–Крым–Россия: Первая Смысловая война в мире. *Аргумент*, 04.06.2014. <http://argumentua.com/stati/ukraina-krym-rossiya-pervaya-smyslovaya-voina-v-mire>

Украине мир не нужен. Донецкая республика, 2015, 19 июня, № 12.

Фадеев, Владимир и Дмитрий Кобалия. *От различия к схизмогенезу: о социокультурных предпосылках украинского кризиса.* Звіт з науково-дослідної роботи 3/2 «Витоки і динаміка східноукраїнського конфлікту». Київ, Український інститут стратегій глобального розвитку та адаптації, 2015.

Факт освячення РПЦ зображення Й. Сталіна. Журналістське розслідування. <https://www.youtube.com/watch?v=VHu1E0XtdIA>

Факти сакралізації зображень В.Путіна. <https://www.youtube.com/watch?v=YsWym4RMOQE>

Ферретти, Марія. Непримириная память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему. *Неприкосновенный запас*, 2005, № 2-3(40-41) <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/fer8.html>

Фесенко, Володимир. *У питанні врегулювання конфлікту на Донбасі склалася патова ситуація.* УНІАН, 19.07.2016. <http://www.unian.ua/politics/1426238-u-pitanni-vregulyuvannya-konfliktu-na-donbasi-sklalasya-patova-situatsiya-ekspert.html>

Фокина, Анна. К вопросу о русском мире. *Вопросы философии, политологии и социальной антропологии*, 04.01.2014. http://filos.univ-orel.ru/_media/issue/1/2014-01-04.pdf

Фрейд, Зигмунд. *Я и Оно. По ту сторону принципа удовольствия.* Москва, АСТ. 2007.

Фромм, Эрих. *Анатомия человеческой деструктивности.* Москва, Республика, 1994.

Фромм, Эрих. *Бегство от свободы.* Человек для себя. Москва, АСТ. 2006.

Халиков, Руслан. Постсекулярні глобалізаційні проекти в Ірані, Туреччині та арабському світі. *Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій.* Випуск 2. Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації. Вінниця, Нілан-ЛТД, 2016: 80-93.

Хальбвакс, Морис. Коллективная и историческая пам'ять. *Неприкосновенный запас*, 2005, №2-3(40-41). <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

Хантингтон, Сэмюэл. *Столкновение цивилизаций.* Москва, АСТ, 2003.

Хачатрян, Диана и Мария Епифанова. Россия тонет в телеволнах. *Новая газета.* 20 июня 2014.

Храмчихин, Александр. Петля незалежности. *Военно-промышленный курьер*, № 49 (615), 2015.

Хрестоматия нового российского самосознания. <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>

Христианская цивилизация: система основных ценностей. Мировой опыт и российская ситуация. Москва: Научный эксперимент, 2007.

Чаплин. *Русский мир немыслим без православия.* 28.12.2014 <http://ria.ru/religion/20141208/1037121524.html>

Чекинов, Сергей и Сергей Богданов. Асимметричные действия по обеспечению военной безопасности России. *Военная мысль*, № 3/2010: 13-22

Ченкина, Ирина. По выявлению фиксаций преступлений геноцида, преступлений против человечества, совершенных государством Украина на территории ДНР, и причиненного данными действиями ущерба физическим и юридическим лицам. *Новороссия*, 11 июня, № 39, 2015.

Черненко, Тетяна. Пріоритети державної інформаційної політики в умовах гібридної війни. *Стратегічні пріоритети*, № 4 (37), 2015. http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/4_2015_Polityka.pdf

Черниш, Наталія, і Оксана Маланчук. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз. *Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні.* Київ–Львів: Критика, 2007.

Чернышев, Сергей. *Апология составителя.* <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>

Чернявский, Георгий. *Фашизм: Научная категория или политическое ругательство?* <http://www.vestnik.com/issues/2002/1016/win/cherniavsky.htm>

Чижевский, Александр. *Земное эхо солнечных бурь.* Москва, Мысль, 1976.

Что такое гибридная война? Концепция и тактика гибридной войны. Людмила Игоревна @ 24.04.2015// <http://fb.ru/article/182506/что-такое-gibridnaya-voyna-kontseptsiya-i-taktika-gibridnoy-voyni>

Чудинов, Валерий. *Новая Оруэлла и языковые тенденции.* 29.05.2010 <http://chudinov.ru/oruell/>

Швед, В'ячеслав. Ісламський чинник та «Арабська весна»: деякі аспекти взаємовпливу. *Аль-Калям, Збірник наукових праць УЦД*, вип. № 4. Вінниця, Нілан-ЛТД, 2015: 126-155.

Шклярська, Оксана. Вибори в Україні: мотиви виборців. *Інтернет-видання «Ракурс»* 22.05.2014. <http://ua.racurs.ua/536-vyboru-v-ukrayini-chum-motyvuutsya-vyborci1>

Шоен, Дуглас, и Эван Смит. *Будет ли Запад воевать, если Россия пойдет ва-банк?* <http://glavpost.com/post/24feb2017/WorldPolitics/113688-budet-li-zapad-voevat-esli-rossiya-poydet-va-bank.html>

Шойгу, Сергей. Год преобразования армии. *Военно-промышленный курьер*, № 48 (566), 2014.

Шпорлюк, Роман. *Падіння царистської імперії та СРСР: російське питання і надмірне розширення імперії*. Київ: Дух і Літера, 1997, № 1-2: 100-136.

Щедровицкий, Петр. "Русский мир". http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

Щедровицкий, Петр. Русский мир: возможные цели самоопределения. *Русский архипелаг*, 2015. http://www.archipelag.ru/authors/shedrovicky_petr/?library=2015

Щедровицкий, Петр. Русский мир: восстановление контекста. *Русский архипелаг*, 2001. http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

Щоденні і оперативні звіти Спеціальної моніторингової місії в Україні. OSCE, 2014-2016. <http://www.osce.org/uk/ukraine-smm/reports?page=2>

Экологический кризис Донбасса как промышленного района Украины <http://refer.in.ua/major/233/48082/>

Экология: детей надо спасать <http://www.0624.com.ua/home/actual/4006-ekologiya-detey-nado-spasat>

Юнг, Карл. *Приближаясь к бессознательному. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности*. Москва, 1990.

Як бреють російські ЗМІ. Журналістське розслідування. <https://www.youtube.com/watch?v=e8Cwf9TKHfs>

Ямпольский, Михаил. *Коллективная память на тропе победы. Почему георгиевская лента стала образом коллективного психоза?* 08.05.2015 <http://www.colta.ru/articles/specials/7253>

Яхно, Олеся. Аудит зовнішньої політики. Якою має бути «російська стратегія» України. *Європейська правда*, 28.09.2016. <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/09/28/7055124/>

3-й антифашистский съезд. Будущее Новороссии. Выступление Павла Губарева. *Новороссия*, 21 мая, № 36, 2015.

15 мая, на прошедшей пресс-конференции глава Донецкой народной республики Александр Захарченко подвел итоги прошедшего года. «*Енакиевский рабочий*», 22 мая, №11, 2015.

Allied Joint Doctrine for Special Operations (AJP 3.5), http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp3_05.pdf

Allison, Roy. *Russian "deniable" intervention in Ukraine: how and why Russia broke the rules*, *International Affairs* 90: 6, Nov. 2014: 1255-1297.

Amnesty International Report 2014/15: the state of the world's human rights. London: Amnesty International, 2015.

Arystoteles. *Polityka*. Warszawa: PWN, 1964.

Baker, Benjamin. Hybrid Warfare With Chinese Characteristics. In *The Diplomat*. September 23, 2015.

Banasik, Mirosław, and Ryszard Parafianowicz. Teoria i praktyka działań hybrydowych. In *Zeszyty Naukowe AON*. Nr 2(99), 2015: 5-25, http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/Banasik_ZN_AON_2_2015.pdf

Barefoot, John. Developments in the measurement of hostility. In *Hostility, Coping, and Health*. Washington, D. C.: American Psychological Association, 1992: 13-31.

Beissinger, Mark. *Nationalist mobilization and the collapse of the Soviet Union*. Cambridge University Press, 2002.

Bhugra, Dinesh. The Global Prevalence of Schizophrenia. In *PLoS Med.* 2(5) May 2005: e151. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1140960/>

Bingöl, Oktay. *Foreign Fighters and Turkey's Problem*. Central Strategy Institute's Report-013. http://merkezstrateji.com/wp-content/uploads/2016/04/Report_013_Foreign-Fighters_s2.pdf.

Black Flags from Rome (Europe). 2015. <https://ia802600.us.archive.org/0/items/EbookBlackFlagsFromRome/Ebook-blackFlags-from-rome.pdf>.

Blank, Stephen. *Russia, Hybrid War and the evolution of Europe*. Second Line of Defense. 2015-02-14, <http://www.sldinfo.com/russia-hybrid-war-and-the-evolution-of-europe/>

Bond, Margaret. *Hybrid War: A New Paradigm for Stability Operations in Failing States, Carlisle arracks*, PA: U.S. Army War College, March 30, 2007.

Borgosz, J. *Drogi i bezdroża filozofii pokoju (od Homera do Jana Pawła II)*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1989.

Bouthoul, Gaston. *Les guerres – Elements de polemologie*. Paris: Payot, 1951.

Bouthoul, Gaston. *Traité de polémologie, sociologie des guerres*. Paris: Payot, 1970.

Brothers Armed: Military Aspects of the Crisis in Ukraine. Edited by Colby Howard and Ruslan Pukhov. Minneapolis: East View Press, 2014.

Bukkvoll, Tor. *Russian Special Operations Forces in the war in Ukraine – Crimea and Donbas*. Aleksanteri Papers, 2016.

Bunce, Valerie. *The national idea: imperial legacies and post-communist pathways in eastern Europe*. *East European Politics and Societies* 19: 3, 2005: 406–442.

Calha, Julio. *Hybrid Warfare: NATO's new Strategic Challenge?* Report to NATO Parliamentary Assembly, 7 April 2015.

Carr, Edward Hallett. *Historia. Czym jest?* Poznań, 1999.

Charter of fundamental rights of the European Union. European Parliament, 2000. http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

Choudhry, Sujit. Bridging comparative politics and comparative constitutional law: Constitutional design in divided societies. In

Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation? Oxford University Press, 2008: 3-40.

Bolkcom Christopher and Joseph A. Tatman. *US Military R&D*. Jane's Information Group, 1997.

Clausewitz von, C. *O wojnie*, Lublin, Test, 1995.

Deleuze, Gilles, and Félix Guattari. *What is Philosophy?* Trans. Graham Burchell and Hugh Tomlinson. London: Verso, 1994.

Dodonov, Roman. The Process of Pacification in Ukraine: Transdnistrian and Chechen options. In *East Ukrainian conflict in the context of global transformation*. Ukrainian institute of strategies of global development and adaptation, Nilan-LLC. Vinnitsa, 2015: 143-155.

Eastern Ukraine casualties highest since August 2015 – Zeid. United Nations human rights. Office of the high commissioner, 03.08.2016. <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20329&LangID=E>

Eurasianism and the European far right: reshaping the Europe–Russia relationship. Edited by Marlene Laruelle. Lanham, MD: Lexington, 2015.

European Union Terrorism Situation and Trend Report (TE-SAT) 2016. European Police Office, 2016. <https://www.europol.europa.eu/category/publication-category/strategic-analysis/eu-terrorism-situation-trend-report-te-sat>.

Evans, Michael. *From Kadesh to Kandahar: Military Theory and the Future of War*, Naval War College Review, Summer 2003.

Exum, Andrew. *Hizballah at War: A Military Assessment, Policy Focus #63* Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy, December 2006, pp. 9–11.

Foreign Fighters: An Updated Assessment of the Flow of Foreign Fighters into Syria and Iraq. In *The Soufan Group's report*. December, 2015.

Fowkes, Ben. *The disintegration of the Soviet Union*. London: Macmillan, 1997.

Frank, Philipp. *Einstein – His Life and Times*. New York: Alfred A. Knopf, 1947.

Freier, Nathan. *The Defense Identity Crisis: It's a Hybrid World*. Parameters 3 (39), 2009.

Fukuyama, Francis. *Social capital, civil society and development*, Third World Quarterly 22: 1, 2001: 7-20.

Galeotti, Mark. The 'Gerasimov doctrine' and Russian Non-Linear War. In *Moscow's shadows*. 6 July 2014, <https://inmoscowsshadows.wordpress.com/2014/07/06/the-gerasimov-doctrine-and-russian-non-linear-war/>

Glenn, Russell W. *Evolution and Conflict: Summary of the 2008 Israel Defense Forces-U.S. Joint Forces Command "Hybrid Threat Seminar War Game,"* Santa Monica, CA: RAND, TBP, 2009.

Glenn, Russell W. Thoughts on “Hybrid” Conflict. In *Small Wars Journal*. 2009. <http://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/188-glenn.pdf?q=mag/docs-temp/188-glenn.pdf>

Global Insurgency and the Future of Armed Conflict: Debating Fourth-Generation Warfare. Edited by Regina Karp, Aaron Karp and Terry Terriff. Routledge Taylor & Francis Group, 2008.

#*Greenbirds: Measuring Importance and Influence in Syrian Foreign Fighter Networks*. The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence’s Report. – London, 2014. – 32 p.

Grotius, Hugo. *Trzy księgi o prawie wojny i pokoju, w których znajdują wyjaśnienie prawo natury i prawo narodów a także główne zasady prawa publicznego*. Warszawa: PWN, 1957.

Hedges, Chris. *What Every Person Should Know About War*. 1st Free Press Trade Paperback Ed, 2007.

Hobbes, Tomas. *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*. Warszawa, PWN, 1954.

Hurley, Alfred. *Billy Mitchell: crusader for air power*. Bloomington: Indiana University Press, 1975.

Huth, Paul. *Extended Deterrence and the Prevention of War*. New Haven: Yale University, 1991.

Huzarski M. *Wojna i pokój przedmiotem badań polemologiczno-irenologicznych*. Warszawa: AON, 2012.

Islamic State by Far the Most Active Violent Group in 2015. *The Statistics Portal*, 20.09.2016. <https://www.statista.com/chart/5918/violent-non-state-actors/>

Jenks, Cris. *Transgression. Key Ideas*. Routledge, 2003.

Kaldor, Mary. *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. 3rd edn. Cambridge: Polity, 2012.

Karber, Dr. Phillip A. *Russia’s Hybrid War Campaign, Implications for Ukraine & Beyond*, Washington CSIS 10 March 2015, <http://fortunascorner.com/wp-content/uploads/2015/03/hybridwarfarebrief>

Kaufman, Stuart J. *Modern hatreds: the symbolic politics of ethnic war*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2001.

Kelsen, Hans. *Theorie pure du droit*. Trans. de Ch. Eisenmann. Paris: Dalloz, 1962.

Kęsoń, Tadeusz. Pojęcie konfliktu i wojny w literaturze. Podejście polemologiczne w badaniach konfliktów zbrojnych 2010, <http://www.osrodekbadania.waw.pl>

Kroenig, Matthew. Facing reality: getting NATO ready for a new Cold War. *Survival* 57: 1, 2015: 49–70.

Krztoń W. *Zjawisko wojny na przestrzeni dziejów*. Rzeszów: Wydawnictwo Politechniki Rzeszowskiej, 2015.

Kuperwasser, Yosef. *Lessons from Israel's Intelligence Reforms*. The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institute, 2007. – ANALYSIS PAPER, № 14.

Lanoszka, Alexander. *Russian hybrid warfare a and extended deterrence in eastern Europe*. *International Affairs*, 2016: 92, № 1: 175-195.

Levy, Jack S. *Theories of War and Peace*. Political Science 522. Rutgers University. Spring 2015. <http://home.uchicago.edu/~mjreese/CurrentStudents/LevyPS522.pdf>

Levy, Jack S., and William R. Thompson. *Causes of War*. Wiley-Blackwell, 2010.

Lieven, Dominic. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities. In *Journal of Contemporary History*, vol. 30, 1995: 607-636.

Lind, William. *Understanding Fourth Generation War by William S. Lind*. January 15, 2004 <http://www.antiwar.com/lind/?articleid=1702>

Lucas, Edward, and Wess Mitchell. Central European Security After Crimea: The Case for Strengthening NATO's Eastern Defenses. In *CEPA Report*, No. 35, Center for European Policy Analysis. 25 March 2014.

Maigre, Merle. *Nothing New in Hybrid Warfare: The Estonian Experience and Recommendation for NATO*, Policy Brief, February 2015, The German Marshall Fund of the United States, <http://www.gmfus.org/publications/nothing-new-hybrid-warfare-estonian-experience-and-recommendations-nato>.

Masciandaro, Nicola. Becoming Spice: Commentary as Geophilosophy. In *Collapse Vol. VI: Geo/Philosophy*. January, 2010: 20–56.

Mattis, James N., and Frank Hoffman. *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*. 2005. <http://milnewstbay.pbworks.com/f/MattisFourBlockWarUSNINov2005.pdf>.

McCulloh, Timothy, and Richard Johnson. *Hybrid Warfare JSOU Report 13-4 August 2013*. Joint Special Operations University, 2013.

McLuhan, Marshall. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto, University of Toronto Press, 1962.

Multiple Futures Project – Navigating Towards 2030. Final report – April 2009. http://www.act.nato.int/images/stories/events/2009/mfp/20090503_MFP_finalrep.pdf

NATO's Readiness Action Plan, fact sheet. Dec. 2014, http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2014_12/20141202_141202-facstsheet-rap-en.pdf

Nemeth, William J. *Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare*. Monterey, California. Naval Postgraduate School, 2002.

Newson, Robert A. Counter-Unconventional Warfare Is the Way of the Future. How Can We Get There? In *Janine Davidson Blogspot: Defense in Depth*. October 23, 2014. <http://blogs.cfr.org/davidson/2014/10/23/counter-unconventional-warfare-is-the-way-of-the-future-how-can-we-get-there/>

Norberg, Johan, and Frederic Westerlund. Russia and Ukraine: Military-strategic options, and possible risks, for Moscow. In *RUFS Briefing*, No. 22, FoI, April 2014, Stockholm. <http://www.foi.se/Global>

O'Rourke, Ronald. *A Shift in the International Security Environment: Potential Implications for Defense*. Issues for Congress, Washington, 8 June 2016.

Osgood, Robert. *Limited War: The Challenge to American Strategy*. Chicago: University of Chicago, 1957.

Oxford Dictionaries. Oxford University Press, 2016. <http://www.oxforddictionaries.com/>

Party with Ties to Putin Pushes Ahead in Estonian Polls. In *Financial Times*, 27 Feb. 2015. <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/1decfbac-be8a-11e4-a341-00144feab7de.html#axzz3o6fvyRcV>

Pew Research Center, June 2015, 'NATO publics blame Russia for Ukrainian crisis, but reluctant to provide military aid', <http://www.pewglobal.org/files/2015/06/Pew-Research-Center-Russia-Ukraine-Report-FINALJune-10-2015.pdf>, accessed 16 Nov. 2015.

Platon. *Państwo z dodaniem siedmiu ksiąg "Praw"*, Tom I. Warszawa, PWN, 1958.

Polak A. *Wojna jako wyzwanie dla badacza*. Kwartalnik Bellona 2/2010.

Pop-Eleches, Grigore. Historical legacies and postcommunist regime change. *Journal of Politics* 69: 4, 2007: 908-926.

Popescu N. *Hybrid tactics: neither new, nor only Russian*, ISS Alert, 2015/4, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Alert_4_hybrid_warfare.pdf

Posen, Barry R. The security dilemma and ethnic conflict. *Survival* 35: 1, 1993: 27-47.

Quadrennial Defense Review Report. February 6, 2006. <http://archive.defense.gov/pubs/pdfs/QDR20060203.pdf>

Reginia-Zacharski J. *Wojna w świecie współczesnym*. Uczestnicy. Cele. Modele. Teorie, Łódź 2014.

Renz, Bettina, and Hanna Smith. *Russia and hybrid warfare – going beyond the label*. Aleksanteri Papers. 2016. № 1.

Rieber, Alfred J. *Struggle over the Borderlands*. Starr Frederick S., et. The Legacy of History. Armonk, N.Y. and London, England: V.T. Sharpe, 1994.

Robinson, Neil. Economic and political hybridity: patrimonial capitalism in the post-Soviet space, *Journal of Eurasian Studies* 4: 2, 2013: 136-145.

Rosa R. *Wybrane koncepcje wojny i pokoju w dziejach myśli filozoficznej*. Starożytność i średniowiecze, Warszawa: AON, 1991.

Sapsford, Roger, and Pamela Abbott. Trust, confidence, and social environment in post-communist societies. In *Communist and Post-Communist Studies* 39: 1, 2006: 59-71.

Schelling, Thomas C. *The Strategy of Conflict*. Cambridge: Harvard University, 1960.

Scott, Jasper, and Moreland, Scott. The Islamic State is a Hybrid Threat: Why Does That Matter? In *Small Wars Journal*. Dec 2 2014. <http://smallwarsjournal.com/printpdf/18345>

Shevtsova, Lilia. *Survival in the Trumpian World*. The American Interest. February 22, 2017. <http://www.the-american-interest.com/2017/02/22/survival-in-the-trumpian-world/>

Sicherheitskreise: Bis zu 50.000 Tote. Frankfurter Allgemeinen, 08.02.2015. <http://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/ukraine-sicherheitskreise-bis-zu-50-000-tote-13416132.html>

Snegovaya, Maria. *Russia Report I. Putin's Information Warfare in Ukraine*. Soviet origins of Russia's Hybrid Warfare. Institute for the Study of War. Washington, DC, 2015.

Snyder, Glenn. The balance of power and the balance of terror. In *The balance of power*. Edited by Paul Seabury. San Francisco: Chandler, 1965.

Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.

Snyder, Timothy. *The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven: Yale University Press, 2003.

Sun, Tzu. *Sztuka wojny*. Warszawa, Przedświt, 1994.

Św. Augustyn. *O państwie Bożym*. Tom II. Warszawa, PAX, 1977.

Taleb, Nassim Nicholas. *Antifragile: Things That Gain from Disorder*. Random House, 2012.

The War in Ukraine: Lessons for Europe. Editors by Artis Pabriks and Andis Kudors. The Centre for East European Policy Studies. University of Latvia. Rīga, 2015.

Theories of War and Peace (International Security Readers). Edited by Michael E. Brown. MIT Press, 1998.

Thiele, Ralph D. Crisis in Ukraine – The Emergence of Hybrid Warfare. In *ISPSW Strategy Series: Focus on Defense and International Security*, May 2015, Issue 347: 1-13.

Till Martyrdom Do Us Part 2015 - 'Till Martyrdom Do Us Part': Gender and the ISIS Phenomenon / Institute for Strategic Dialogue's report. – 2015.

Toffler, Alvin, and Heidi Toffler. *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*. Boston: Little Brown & Co, 1993.

Towards a New European Security Strategy? Assessing the Impact of Changes in the Global Security Environment. Directorate-General for External Policies. Policy Department, 2015. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/534989/EXPO_STU\(2015\)534989_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/534989/EXPO_STU(2015)534989_EN.pdf)

Treaty of Lisbon. *Official Journal of the European Union*. 17.12.2007. <http://bookshop.europa.eu/is-bin/INTERSHOP.enfinity>

Tuminez, Astrid S. Nationalism, ethnic pressures, and the breakup of the Soviet Union. *Journal of Cold War Studies* 5: 4, 2003: 81–136.

U.S. Marine Corps, Hybrid Warfare and Challengers. *Strategic Vision Group Information Paper*, February 12, 2008.

UNHCR operational update. Highlights (11 June – 15 July 2016). United Nations human rights. Office of the high commissioner, 11.06-15.07.2016. <http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources>.

Vasquez, John A. *The War Puzzle Revisited*. Cambridge University Press, 2009.

Walzer, Michael. *Spór o wojnę*. Warszawa: Muza, 2006.

War. *Encyclopedia «Britannica»*. <https://www.britannica.com>

Webb, Taylor, and Kalervo N. Gulson. *Policy, Geophilosophy and Education*. Sense Publishers, 2015.

Welsh, David. Domestic Politics and Ethnic Conflict. In *Ethnic Conflict and International Security*. Edited by Michael E. Brown. Princeton University Press, 1993: 43-60.

Williamson, Murray, and Peter Mansoor. *Hybrid warfare: fighting complex opponents from the ancient world to the present*. Cambridge University Press, 2012.

Wilson, Andrew. *Ukraine crisis: what it means for the West*. New Haven: Yale University Press, 2014.

Women of the Islamic State 2015 - Women of the Islamic State: A manifesto on women by the Al-Khanssaa Brigade. <http://www.quilliamfoundation.org/wp/wp-content/uploads/publications/free/women-of-the-islamic-state3.pdf>.

Woodard, Ben. *On an Ungrounded Earth: Towards a New Geophilosophy*. New York: Punctum Books, 2013.

Woods, Kevin M. *Iraqi Perspectives Project: Saddam and Terrorism: Emerging Insights from Captured Iraqi Documents*. Alexandria: Institute for Defense Analyses, 2007.

Wright Q. *A Study of War*. Midway reprint, Chicago: The University of Chicago Press, 1983.

Yevroatlantika, Ukraine and the EU: Citizens' attitudes to Eurointegration, 1–2, 2013. <http://dif.org.ua>.

Наукове видання

БАЗАЛУК ОЛЕГ
БІЛЕЦЬКИЙ ВІТАЛІЙ
ГУРЖИ ВОЛОДИМИР
ДОДОНОВ РОМАН
ДОДОНОВА ВІРА
КОВАЛЬСЬКИЙ ГРИГОРІЙ
КОЛІНЬКО МАРИНА
МАНДРАГЕЛЯ ВОЛОДИМИР
НОВІКОВА КАТЕРИНА
РОМАН ЛУКАШ
ХАЛКОВ РУСЛАН
ШТОКВИШ ОЛЕКСАНДР

ГІБРИДНА ВІЙНА: IN VERBO ET IN PRAXI

Монографія
під заг. ред. проф. Р.О. ДодONOва

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Дизайн обкладинки

Білецький В.В.
Артюхова М.В.
Білецький В.В.

Підписано до друку 11.05.2017.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Умов. друк. арк. 25,75. Обл.-видавн. арк. 23,95.
Наклад 300 прим. Зам. № 2393.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000
(096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>